

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK SOLUNUN OSMANLI'YA BAKIŞI:
DOĞAN AVCIOĞLU ÖRNEĞİ

Alperen YAVUZER

2501202631

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ahmet Emre Ateş

İSTANBUL – 2024

ÖZ

TÜRK SOLUNUN OSMANLI'YA BAKIŞI: DOĞAN AVCIOĞLU ÖRNEĞİ

Alperen YAVUZER

1960-1970'lerde Türk sol düşünüyü içerisinde en önde gelen konulardan birisi olarak Osmanlı toplum yapısı tartışmaları dikkat çekmektedir. Bahsi geçen dönemde Türkiye, solcu aydınlar tarafından “geri kalmış” ya da “sömürge” olarak değerlendirilmiş ve solcu aydınlar tarafından bu durumun kökleri Osmanlı toplum yapısı içerisinde aranma eğilimi yaygın olmuştur. Bu noktada Osmanlıları Asya Tipi Üretim Tarzı'ndan feodalizme uzanan bir spektrumda ele alan çalışmaların çokluğu dikkat çekmektedir. Bu çalışma da Doğan Avcıoğlu'nun söz konusu tartışmaların neresinde olduğunu tespiti, genel olarak Avcıoğlu'nun tarihçilik anlayışı ve yazarın Osmanlı tarihini nasıl ele aldığı gibi konuların üzerinde durmayı amaçlamaktadır. Avcıoğlu'nun Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına doğrudan katkı sağladığı eserlerinin incelenmesinin yanı sıra, dönemin diğer aydınları ile Avcıoğlu'nun fikirleri karşılaştırılarak da Avcıoğlu'nun fikirlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı toplum yapısı, feodalizm, Asya Tipi Üretim Tarzı, az gelişmişlik, tımar

ABSTRACT

THE TURKISH LEFT’S VIEW OF THE OTTOMAN EMPIRE: THE CASE OF DOĞAN AVCIOĞLU

Alperen YAVUZER

In the 1960s-1970s, one of the most prominent issues in Turkish leftist thought was the debate on the Ottoman social structure. In this period, leftist intellectuals considered Turkey to be "backward" or "colonized", and leftist intellectuals tended to look for the roots of this situation in the Ottoman social structure. At this point, it is noteworthy that there are many studies that deal with the Ottomans on a spectrum ranging from the Asiatic Mode of Production to feudalism. This study aims to determine where Doğan Avcioğlu stands in these debates, Avcioğlu's understanding of historiography in general and how the author handles Ottoman history. In addition to analyzing Avcioğlu's works that directly contributed to the debates on the structure of Ottoman society, it is also aimed to reveal Avcioğlu's ideas by comparing his ideas with those of other intellectuals of the period.

Keywords: Ottoman social structure, feudalism, Asiatic Mode of Production, underdevelopment, Timar

ÖNSÖZ

Doğan Avcıoğlu'nun Türk siyasal hayatındaki özel konumu günümüzde hala yerini korumaktadır. 9 Mart sürecinde iktidara yürüyen, yazdıklarıyla bir döneme damgasını vuran ve hemen her konuda sonsuz bir araştırma kapasitesi olduğunu defalarca kanıtlayan Avcıoğlu'nun döneminin popüler tartışmaları arasında olan Osmanlı toplum yapısının ne olduğu sorusu üzerine yazarın nerede konumlandığı sorusunu eksikleriyle beraber de olsa cevaplamış olmayı umuyorum.

Öncelikle bu çalışmanın ortaya çıkmasına dolaylı ya da doğrudan katkısı olan insanların hepsi benim için çok değerli. Çok uzun bir süredir sürekli bana ve bitmek bilmeyen tez sohbetlerime maruz kalan herkesin sabırlarına minnettar ve müteşekkirim.

Bazı kişilere özellikle teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle akademik hayatımda tanıştığım en özel insanlardan birisi olan, her konuda rehberliğini hissettiğim, tezde her kaybolduğumda yolu benim için aydınlatan, sıkıcı ve bunaltıcı bütün sorularıma büyük bir özveriyle cevap veren, bir kez bile ilgisini eksik hissetmediğim ve bu tezin var olmasını sağlayan Prof. Dr. Ahmet Emre Ateş'e sonsuz teşekkür ederim.

Benim için zor bir yıl olan 2023'ün olumlu ender kazanımlarımdan olan ve her zorlandığımda yanımda olduklarını hissettiğim başta Efe Can Müderrisoğlu, Mahsum Ökmen, Burak Beder, Üstüner Okan Çınar, Mehmet Şuayb Yıldırım, Ezgi Demiral ve Merve Tosun olmak üzere Doğu Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi'nde beraber çalıştığım bütün arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Onlarla yaptığım sohbetler tezimin olgunlaşmasında bana büyük katkı sağladı.

En önemli teşekkürlerim ise aileme. Hayatım boyunca hiçbir zaman eksikliklerini hissettirmedikleri için ne kadar teşekkür etsem az. 2015 yılında başladığım ve hala devam eden üniversite hayatımın her dönemi anca onların sonsuz desteği ve güveniyle aşılabildi. Akademik hayatım boyunca nice akademisyenlerle tanışmış olsam da hala ondan daha iyisini göremediğim kendi öğrencilerine 4 yıl, bana ise 26 yıldır öğretmenlik yapmaya devam eden annem Şükran Yavuzer'e ne kadar minnettar olduğumu tarif dahi etmem çok zor. Öbür yandan hayatımda

bildiğim her şeyi ondan öğrendiğim, küçüklüğümden beri onu sürekli masasının başında çalışırken gördüğüm ve beni hala bir insanın nasıl bu kadar çok şey bilebileceği yönüyle şaşırtan canım babam Ali Nusret Yavuzer’e üzerimdeki bütün emekleri için minnettarım. Akademik meseleler dışında birileriyle sohbet etmek istediğimde gittiğim ilk kapı olan, uzun süre görüşmesek dahi daima en yakınımda olduğunu hissettiğim, çalıştığımı söylediğim zamanlarda “yaparsın sen ya” diyerek gerçekten de yapmam için gereken itici gücü veren güzel kardeşim Aybüke Yavuzer’e de tez sürecinde sağladığı bütün destek için teşekkür ederim.

Ayrı başlık açmam gereken dostlarım var. Öncelikle bu yolculuğun en büyük şahitlerinden, lise yıllarından beri hayatımın ana figürlerinden birisi olan ve her daim dostluğunu yanı başımda hissettiğim arkadaşım Ayberk Selçuk’a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca benimle sabahlara kadar süren çalışma ve kütüphane aktivitelerine büyük bir keyifle katılıp, başka disiplinler çalışıyor olsak da kıvrak zihninin ürünü öneri ve tavsiyeleriyle tezde etkisi yadsınamaz olan Mert Turunç’u anmazsam olmaz. Geçtiğimiz yıl yaptığımız sohbetler, katıldığımız etkinlikler ve geçirilen güzel zamanlarla motive olmamda büyük pay sahibi olan Kağan Gül’e de ayrıca teşekkür ederim. Onun yanı sıra diğer dostlarım Mustafa Furkan Gediz, Vuslat İçmeğiz, Ragıp Kaan Yıldırım, Merve Tonka ve Fırat Eren Canpolat’a da ne kadar teşekkür etsem az. Ayrıca motivasyonumun bir an olsun düşmesine izin vermeyen ve pozitifliğiyle bana her anlamda olumlu katkı sağlayan Nurgül Çubuk’a da borçlu olduğumu söylemek isterim.

Son olarak tez sürecinde benimle beraber ve muhtemelen tezin yanında bana da katlanmasıyla benden daha da çok yıpranan İrem Gül’e teşekkür edebilmek için lugatımda mevcut bir kelime bulamıyorum. Onun desteği ve yardımı olmasaydı sadece bu tez değil muhtemelen pek çok başka şeyi de başaramazdım. En büyük şansım en stresli günlerimde her an, onu yanımda bulabilmek oldu. Bütün dostlarıma ve sevdiklerime minnettarım, onlar olmasaydı bu eserin ortaya çıkması mümkün değildi.

Alperen YAVUZER

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAN AVCIOĞLU’NUN HAYATI, FİKİRLERİ, ESERLERİ

1.1. Çocukluğu ve Eğitimi.....	13
1.2. Doğan Avcıoğlu’nun Türkiye’ye Dönüşü	16
1.3. Yön	21
1.4. Devrim.....	26
1.5. Darbe(ler)	28
1.6. 12 Mart’ın Ardından.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SOLUNDA OSMANLI DÜŞÜNCESİ

2.1. Asya Tipi Üretim Tarzı	32
2.2. Türk Solunun Tarih Anlayışı: Düşünürler & Eserler	37
2.2.1. Niyazi Berkes.....	38
2.2.2. İdris Küçükömer	41
2.2.3. İsmail Cem.....	46
2.2.4. Behice Boran.....	54
2.2.5. Sencer Divitçioğlu	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI’NIN TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPISI TARTIŞMALARINDA DOĞAN AVCIOĞLU

3.1. Doğan Avcıoğlu’nun Ulusal Tarih Anlayışı.....	71
3.2. Doğan Avcıoğlu’nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Osmanlı Devleti’nin Öncesi	80
3.3. Doğan Avcıoğlu’nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Yerleşik Türk-İslam Devletleri.....	87

3.4.	Doğan Avcıoğlu’nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Osmanlı İmparatorluğu.....	91
3.4.1.	Osmanlı’nın Toprak Mülkiyeti Düzeni.....	96
3.4.2.	ATÜT Meselesi ve Avcıoğlu	102
3.4.3.	Kuruluş Dönemi.....	108
3.4.4.	Cihanşümül İmparatorluk	122
3.4.5.	Post Süleyman Çağı: Çöküş.....	135
SONUÇ.....		146
KAYNAKÇA		157

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sencer Divitçioğlu'nda ATÜT, Osmanlı ve Avrupa Feodalizmi Karşılaştırması.....65

Tablo 2: Doğan Avcioğlu'nda ATÜT, Osmanlı ve Avrupa Feodalizmi Karşılaştırması.....106

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil	1:	Türk	Solunda	ATÜT/FÜT
Tartışması.....				69

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AP	: Adalet Partisi
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
FÜT	: Feodal Üretim Tarzı
MDD	: Milli Demokratik Devrim
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri

GİRİŞ

Doğan Avcıoğlu 30 yılı aşkın yazın hayatının yanı sıra siyasi olarak da Türk siyasal hayatına damgasına vurmuş isimlerden birisidir. 9 Mart 1971 yılındaki aktif rolü, orduyla yakın ilişkisi, *Türkiye'nin Düzeni* isimli eserinin tabir-i caizse bir “best-seller” olması nedeniyle toplumun hemen her tabakasında isminden söz edilen biri haline gelmesi, birinci bölümde de detaylıca inceleneceği üzere Avcıoğlu’nu özellikle 1960’lı ve 1970’li yıllarda onu Türkiye’deki en popüler aydınlardan birisi konumuna getirmiştir. Dolayısıyla Avcıoğlu’nun teorilerinin ve eylemlerinin ne derece başarıya ulaştığına bakılmadan, sadece Doğan Avcıoğlu üzerine eğilen çalışmaların gerekli olduğunu söylemek mümkündür.

Avcıoğlu’nun Türk siyasal hayatındaki özel konumu sadece *Yön-Devrim* siyasi dergilerinden ve 9 Mart sürecinden ileri gelmemekte, aynı zamanda yazdığı sayısız eserle de dikkate değer bir figür olarak dikkat çekmektedir. Avcıoğlu hakkında yapılan çalışmalar genellikle onun 1971 Muhtırası sürecindeki politik bir figür olarak rolü üzerine ya da *Yön-Devrim Hareketi*’ni irdeleyen çalışmalar üzerine yapılmaktadır. Lakin bu tezde yapılmak istenen Türk solunun 1960-1970’lerdeki iki büyük gündem maddesini bir araya getirme amacıdır. Osmanlı toplum yapısı ve Doğan Avcıoğlu...

Osmanlı toplum yapısı meselesi Türkiye’nin 1960’lardaki tartışmalarına büyük damga vuran bir gündem maddesi olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin sol aydınlarının hemen hepsi bu konuda görüşlerini beyan etmişler, Marksist literatürdeki tartışmaları Türkçe’ye çevirmişler ve o dönemki sol aydınların neredeyse tamamı tarafından kabul edilen Türkiye’nin “geri kalmışlığı” meselesine çözüm bulmak amacıyla bu meselenin köklerini tarihte aradıkları yer olan Osmanlılara eğilmişlerdir. Genelde bu tartışmada adı çok anılmayan Avcıoğlu’nun esasında doğrudan bahsi geçen tartışma konusu için yazdığı *Türklerin Tarihi* isimli bir cildi yazarın ölümünden sonra yayımlanan toplamda 6 ciltlik bir eseri mevcuttur. Söz konusu eser Orta Asya’daki Türk kavimlerinden başlayıp, Osmanlıların son günlerine değin uzanan ve tarihi ekonomik perspektifte ele alan bir tarih anlayışının ürünüdür.

Esasında Avcıoğlu'nun tarih çalışmaları incelendiğinde döneminin en otorite kaynaklarından faydalandığını, eserlerinden “duayen” tarihçilere saygısının hissedilebildiğini ancak aynı zamanda kendi fikirlerini öne sürmekten de hiç çekinmeyen bir üslubunun olduğu hemen dikkat çekmektedir. Doğan Avcıoğlu en azından mesleki anlamda bir tarihçi olmasa da tarihi anlatılar oluşturduğu eserlerinin çok büyük bir çalışma ve özveriye dayandığı görülmektedir.¹ Bu denli bir çalışmanın ürünü olan eserlerini, Avcıoğlu'nun diğer öne çıkan özelliklerinin haricinde ele almanın da kıymetli olduğu aşıkardır.

Ancak Avcıoğlu'nun çalışmalarında dikkat çeken bir diğer husus, özellikle *Türklerin Tarihi* ve *Türkiye'nin Düzeni* isimli eserleri incelendiğinde, okuyucuda da Avcıoğlu'nun da asıl tartışma konusunun Osmanlılar ve oradan da cumhuriyete uzanan bir eğri için olduğu hissiyatı uyanmaktadır. Bu sebeple Avcıoğlu'nun da dönemindeki diğer solcu aydınlar gibi Osmanlı toplum yapısı tartışmalarını mesele ettiği açıkça görülmektedir. Bu tez de Doğan Avcıoğlu'nun entelektüel bir aydın olarak tarihçilik anlayışındaki Osmanlı etkisini aramak amacındadır. Zaten siyasi bir figür hatta tabir-i caizse “kanaat önderi” konumunda olan birisinin öbür yandan bu derece uzun ve detaylı çalışmalar üretmiş olması dahi bile başlı başına incelenmesi gereken bir konudur.

İkinci bölümde daha iyi görülebileceği üzere Avcıoğlu'nun Osmanlı üzerine tartışmaları incelendiğinde dönemindeki diğer solcu aydınlardan ayrılan bir noktada olduğu dikkat çekmektedir. 1960-1970'lerin popüler konusu olan toplum yapısı tartışmalarında herhangi bir kümede olmayı tercih etmek yerine tartışmaya kendi yorumunu kazandırmıştır. ATÜT ve feodalizm arasında giden tartışmalarda kendisine özel bir nokta bularak ATÜT'ten daha uzak, feodale daha yakın ama tam olarak ikisi de olmayan bir yapıya işaret eden ve bu yapıyı “pre-kapitalist düzen” olarak adlandırmayı tercih eden bir konumda bulunmaktadır.

Avcıoğlu'nun çalışmaları incelendiğinde dikkat çeken bir diğer husus ise Orta Asya'dan günümüze uzanan lineer bir tarih anlayışı içerisinde ekonomi-politik bazı

¹ Örnek vermek gerekirse Doğan Avcıoğlu'nun ölümünden sonra notlarından yola çıkarak yayımlanan *Osmanlı'nın Düzeni* adlı eserinin sunuşunda Doğan Yurdakul'un belirttiğine göre sadece Osmanlı'nın Düzeni için toplamda 53 defter ve 100 sayfa kâğıttan oluşan bir evrakı bulunmaktadır.

bir tarih yorumuna sahip olmasıdır. Kendisinin Marksist tarihçi yorumu tercih ettiğini de belirten yazar, Türk tarihini sınıf çatışmaları ve artı ürün ekseninde değerlendirmeye gayret eden çalışmalara imzasını atmıştır.

Mamafih Avcıoğlu'nun Osmanlı toplum yapısını analizinde Osmanlıları ayırdığı üç dönem de bu anlayışın izlerini taşımaktadır. Üçüncü bölümde daha detaylı inceleneceği üzere bir çeşit beyler ittifakı yapısı içerisinde olan erken Osmanlılar rantın dağıtımını ve toprağın tasarruf hakkı üzerinden kümelenmiş ve Rumeli'ye uzanan fetihleri gerçekleştirebilmişlerdir. Lakin devletin mevcudiyetinin ve potansiyelinin büyümesi ile devlet bir merkezileşme süreci içerisine girmiş ve ekonomik ilişkilerin baştan kurulduğu bir yapı ortaya çıkmıştır. Örneğin Avcıoğlu'nun çalışmalarında 15. ve 18. yüzyıl padişahı aynı kişi değilken, 14. ve 16. yüzyıldaki sipahilik de aynı anlama gelmemektedir. En nihayetinde Avcıoğlu'nun Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünün ardından oğlu II. Selim'in tahta geçtiği yıllardan başlattığı çöküş dönemi başlamış ve bu süreç Avcıoğlu'nun "Türkiye'nin idam fermanı" olarak adlandırdığı 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması ve ardından ticaret anlaşmasının idari, mali ve hukuki uzantısı olan Tanzimat ile beraber Osmanlıların tam anlamıyla Batı'nın sömürgesi haline gelmesiyle kronolojisini sonlandırmıştır.

İşte bütün bu gerekçeler göz önünde bulundurulursa Doğan Avcıoğlu 1950'li yılların ortasından başlayıp 1980'lere kadar varan yazın hayatına rağmen, genellikle *Yön* ve *Devrim* ekseninde değerlendirilmelere tabi tutulan çalışmaların dışındaki araştırmaların da gerekliliği öne sürülebilir. Esasında o dönem için tartışmalarda Doğan Avcıoğlu'nun rolü ne olursa olsun, kendisinin merkezde olduğu ve onun dönemine ait tartışmaların Doğan Avcıoğlu'na göre ele alındığı bir çalışmanın eksikliği dikkat çekmektedir. Oysaki Doğan Avcıoğlu'nun külliyatına göz atıldığında verdiği eserlerin sayısının da çokluğu göz önünde bulundurulduğunda Doğan Avcıoğlu'nu münferit olarak ele alan çalışmaların önemi ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bir Doğan Avcıoğlu biyografisi ya da monografisi olma özelliği taşıdığını iddia etmemekle birlikte, bu eser Doğan Avcıoğlu'nun başka bir yönüne eğilme gayesindedir.

Avcıoğlu'nun 1950'lerden itibaren başlayan yazın hayatı bizlere sayısız kitap, makale, köşe yazısı bırakmıştır. Hem nitelik hem nicelik yönünden bu denli kuvvetli bir külliyyatın doğrudan kendisini hedef alan bir çalışmanın eksikliği dikkat çekmektedir. Bu sebeple şu anda okuduğunuz tez de genel olarak olmasa dahi bu külliyyatın içinde bir meselenin izlerini aramaktadır. Türk solunun Osmanlı'ya bakışı meselesi hemen bütün sol aydınların ilgilendiği ve yine hemen bütün sol aydınların üzerine çalıştığı, eserler ürettiği bir konu olsa da bu çalışma bu meselenin Doğan Avcıoğlu tarafına eğilme gayretindedir. Bu çalışma için benimsenecek yöntem de genellikle *Yön-Devrim* ekseninde ele alınan Doğan Avcıoğlu'nun bu çalışmalarına ek olarak tarih yazma kategorisinde ele alınabilecek diğer eserlerine de eğilecektir. Özellikle “Türklerin Tarihi”, “Türkiye'nin Düzeni” ve “Millî Kurtuluş Tarihi” eserleri başta olmak üzere bütün kitaplarının ve bu kitapların yanı sıra çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış olan makale ve tebliğlerinin incelenmesiyle oluşturulmuş bu tez Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı'ya bakışını, Osmanlı'ya dair tahlillerini ve cumhuriyet ile Osmanlı İmparatorluğu arasında kurduğu olumlu ya da olumsuz ilişkileri tespit etme gayesindedir.

Türk solunun demirbaş isimlerinden birisi olmuş ve günümüzde dahi pek çok kesim tarafından benimsenen ya da tartışılan bir isim olan Doğan Avcıoğlu nezdinde Türk solunun Osmanlı'ya bakışına ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda bakılınca tezin cevaplamaya gayret ettiği soru ortaya çıkmaktadır: “Türk solu Osmanlı'yı nasıl, ne açıdan, neden tahlil etmiştir?” Bu soru bizi daha da özel yeni bir soruya yönlendirmektedir: “Doğan Avcıoğlu bu tartışmaların neresindedir ve bu tartışmalara nasıl katkı sağlamıştır?”

Tez daha önce de belirtildiği gibi bir Doğan Avcıoğlu monografisi ya da biyografisi olma amacı taşımamaktadır. Tezde yazarın bütün hayatını ince noktalarına kadar ele alan ve yaşamına odaklanan bir seyir bulunmamaktadır. Asıl amaç Doğan Avcıoğlu'nun siyasi-tarihsel düşüncesini anlamaya çalışmak ve bu düşüncenin Osmanlı toplum yapısı tartışmaları gibi devasa bir mesele ile ilişkisini çözümlemek ve tespit etmektir.

Doğan Avcıoğlu bu derece önemli bir figür olmasına değin, hakkında yapılan çalışmalar Doğan Avcıoğlu’nu genelde daha büyük bir resmin parçası olarak ele almaktadırlar. Doğan Avcıoğlu genellikle 1970’lerin tartışma temalarını göz önünde bulundurarak “kalkınma problemi”, “Osmanlı toplum yapısı”, “sosyalist devrimin yolu” gibi bütün sol camia içinde yapılan tartışmalara bir katkı olarak ele alınan eserlere rastlamak mümkündür. Doğan Avcıoğlu’nu çeşitli açılarıyla ele alan beş yüksek lisans ve bir doktora tezi bulunmaktadır. Bu tezlerden kronolojik olarak ilki 1992 yılında Elçin Macar’ın *Doğan Avcıoğlu ve 12 Mart* başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada Avcıoğlu, daha çok iktidarı ele geçirme bağlamında değerlendirilmiş, 9 ve 12 Mart ekseninde bir incelemeye tabi tutulmuştur.²

Bu çalışmada Doğan Avcıoğlu’nun genel görüşlerine yer verilmiş, Osmanlı döneminden başlayıp, cumhuriyetin kuruluşu, çok partili hayat, devrim stratejisi ve kapitalist olmayan yol şeklinde bir şablonla 12 Mart’a kadar olan süreç içerisinde Doğan Avcıoğlu’nun Türkiye modernleşmesi ve tahlilleri hakkında genel fikirleri aktarılmaya gayret edilmiştir.³ Macar’a göre Avcıoğlu’nun örgütlenme süreci 1960-71 arası süreç küçük burjuvaziyle birlikte askeri ve sivil aydınlardan oluşan bir siyasal hareket olarak formülize edilmiştir. Avcıoğlu bu örgütlenmenin teorisyeni ve “önderi” konumunda olmuştur. Lakin 9 Mart’la beraber iktidar mücadelesini kaybetmiş ve iktidar olma planları gerçekleşmemiştir.⁴

Doğan Avcıoğlu hakkında yazılan bir diğer yüksek lisans tezi 2005 yılında Kemal Barış Tıgılı tarafından hazırlanan *Doğan Avcıoğlu ve Devrim Gazetesi* isimli eserdir. Çalışmanın veri tabanı üzerinden yayınlanma izni bulunmamaktadır. Dolayısıyla esaslı bir inceleme için gerekli şartlar oluşmamış olsa da Doğan Avcıoğlu üzerine yazılmış bir doktora tezi olan *Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu* isimli çalışmada bu tez hakkında Avcıoğlu vurgusunun yeterince yapılamadığı ve tezin *Devrim* ekseninde olduğu hissettirilemediği yorumu yapılmıştır.⁵ Üstüne tezin *Devrim* hareketi ekseninde bir çalışma olduğu yazar

² Elçin Macar, “**Doğan Avcıoğlu ve 12 Mart**”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

³ Macar, 1992, **a.e.**, s. 10-18.

⁴ Macar, 1992, **a.e.**, s. 52-54.

⁵ Tülay Gencer, “**Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu**” Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, , Ankara, 2020., s. 5-6.

tarafından tezin özetinde belirtilmiştir. Genelde *Yön* üzerine çalışmalar yapıldığını ve *Devrim* ile arasındaki fark ve benzerliklerin genel olarak *Yön* ekseninde incelendiğini bu sebeple *Devrim* ekseninde bir çalışma yapmak istediğini belirtmiştir.⁶

Bu çalışmanın ardından bir diğer yüksek lisans tezi olarak Gökhan Tüfekçi'ye ait *Doğan Avcıoğlu'nun Kalkınma Arayışları* isimli çalışma gelmektedir. Bu çalışma 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden önceki döneme odaklanmayı amaçlamıştır. Genelde *Yön-Devrim* hareketi ekseninde ele alınan Doğan Avcıoğlu'nun, *Forum*, *Kim* ve *Akis* dergilerindeki yazılarını odağa alarak Avcıoğlu'nun aşına olduğumuz dönemleri dışındaki daha erken safhalarına dair bir çalışma olması açısından önemli bir çalışma olarak göze çarpmaktadır. Yazar bu dönemleri bir "arayış" olarak nitelendirmiş ve yurtdışından Türkiye'ye yeni dönmüş Avcıoğlu'nun düşüncelerini irdelemiştir.⁷

Doğan Avcıoğlu hakkında yazılmış bir başka yüksek lisans tezi olarak Muhammed Fazıl Baş'ın eseri olarak *Power Or The People A Comparison Of The Thoughts Of Doğan Avcıoğlu And İdris Küçükömer Regarding The Intellectual Climate Of The 1960s* karşımıza çıkmaktadır. Bu tez 1960'ların entelektüel tartışmalarına damga vuran iki isim İdris Küçükömer ve Doğan Avcıoğlu arasında dönemin tartışma konuları açısından önemli olan üç konu üzerinden bir karşılaştırma yapma amacıyla olmuştur. Bu konular Osmanlı toplum düzeni tartışmaları, Türk modernleşmesinin değerlendirilmesi ve siyaset ile halk arasındaki ilişkileri şeklinde belirtilmiştir.⁸ Yazar tezinin amacını;

*"Bu tezin temel iddiası şu şekildedir: Doğan Avcıoğlu Türkiye'nin siyasi ve sosyal konumunu dikkate alarak güç merkezli bir analiz yapmış fakat bu Avcıoğlu'nu geçici ve anlık bir siyasi stratejiye ulaştırmıştır ancak. Küçükömer ise analizin merkezine halkı ve toplumu almıştır. Bu sebeple, Küçükömer'in yaklaşımının bugün dahi tekrar gözden geçirilebilecek geleceğe dönük tarafı vardır."*⁹

⁶ Kemal Barış Tıgılı, "**Doğan Avcıoğlu ve Devrim Gazetesi**", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

⁷ Gökhan Tüfekçi, "**Doğan Avcıoğlu'nun kalkınma arayışları**", İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008., s.2.

⁸ Muhammed Fazıl Baş, "**Power or the people: A comparison of the thoughts of Doğan Avcıoğlu and İdris Küçükömer regarding the intellectual climate of the 1960s**", İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008., s. iii.

⁹ Baş, 2008, a.y.

şeklinde belirtmiştir. Çalışma Doğan Avcıoğlu ve İdris Küçükömer'i "sol" düşünce dünyasının dışında ele alması açısından ve halk-iktidar ilişkisi kapsamında bir inceleme olması hasebiyle literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu tezin konusuna da benzer gözüken değineceğimiz son yüksek lisans tezi ise Ahmet Aykut Altay'ın *Doğan Avcıoğlu'nun Tarihçilik Anlayışı* isimli çalışmasıdır. Çalışma daha önce böyle bir konu üzerine çalışılmamış olması nedeniyle önemlidir. Eski Türklerden başlayıp, Cumhuriyet'e uzanan bir kurguyla Avcıoğlu'nun tarihçilik anlayışını ele alınmıştır. Bu konuda Avcıoğlu'nu tarih yazımı açısından bir bütün halinde değerlendirmesi nedeniyle bu tezin konusundan ayrılmaktadır. Sadece Osmanlı İmparatorluğu ya da herhangi bir döneme odaklanan bir çalışma olmaktan çok Avcıoğlu'nun tarihçiliğine odaklanmaktadır. Avcıoğlu'nun Marksist tarih anlayışı ilgili düşüncelerinin tartışıldığı bir bölümün ardından Orta Asya steplerinden günümüze varan, Türklerin toplum yapısını, idari yapısını, ekonomisini ve dini yapısını inceleyen bir çalışma olmuştur. Araştırmacı eserini Avcıoğlu'nun eserleri yani dolayısıyla düşüncesi içindeki griliklere ve zıtlıklara değindikten sonra Avcıoğlu'nun Annales ekolüne benzer bir metot kullandığını, zaman zaman politik gayelerle Marksist anlatının dışında ifadeler kullansa da sol literatüre yaptığı katkının yadsınamaz olduğunu söyleyerek çalışmasını sonlandırır.¹⁰

Doğan Avcıoğlu'nun şahsiyeti hakkında yazılan görece yeni ve daha detaylı bir çalışma olarak ise Tülay Gencer'in kaleme aldığı bir doktora tezi olan *Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu* karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma monografik özellikler içermesi nedeniyle literatüre önemli bir katkı olmuştur. Doğan Avcıoğlu'nu bütünlüklü olarak en başından en sonuna kadar hayatındaki iniş ve çıkışlarıyla ele alan çalışma, Avcıoğlu'nun eserleri üzerine de yoğunlaşmış ve çok uzun olmasa da açıklama gayesi içerisine girmiştir. Yazarın en nihayetinde vardığı sonuç Avcıoğlu'nun *kalkınma* meselesi ile çok fazla ilgilendiği ve tarihsel ya da olgusal hemen her olguya bu minvalde baktığı şeklindedir.¹¹ Yazar aynı zamanda 9 Mart ve 12 Mart olaylarını incelerken Avcıoğlu'nun mümkün olan en kestirme yolla iktidara gelerek Türkiye'ye gerekli gördüğü devrimi yapma gayretinde olduğunu

¹⁰ Ahmet Aykut Altay, "Doğan Avcıoğlu'nun tarihçilik anlayışı", Antalya, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017., s.75-81.

¹¹ Gencer, "Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu", s. 323-327.

belirtmiştir. Çalışma Avcıoğlu'nun Türk aydınları arasında “uyumsuzluğu” ile ayrılmış, nev'i şahsına münhasır karakteri ile Türk soluna damgasını vurduğu belirtilerek bitirilmiştir.

Lisansüstü tez çalışmaları dışında Doğan Avcıoğlu'nun şahsına, eserlerine ve düşüncelerine ayrılmış diğer eserlere baktığımızda ise karşımıza birtakım makaleler çıkmaktadır. Öncelikle Işıl Çakan tarafından 2004 yılında yayımlanan *Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu* isimli çalışmada Işıl Çakan Avcıoğlu'nun siyasi hayatına odaklanmış ve Avcıoğlu'nun girişimlerinin Türk solunu nasıl etkilediği ve Türk sol hareketi içinde nasıl bir yer kapladığını irdelenmiştir. Osmanlılardan cumhuriyete bir zamansal aralık içerisinde aydın kimliğine dair çeşitli tartışmalarda bulunmuş ve nihayetinde Doğan Avcıoğlu'nu Türkiye sol teorisinin gelişmesinde ciddi katkıda bulunan bir kiliğin fikir babalığını yapması sebebiyle Avcıoğlu'nu öne çıkarmıştır.¹²

Avcıoğlu üzerine yazılmış başka bir makale, Avcıoğlu üzerine yazılmış makaleler arasında en ünlülerinden biri olan Ömer Turan'ın *Doğan Avcıoğlu* isimli çalışmasıdır. Bu çalışma uyarınca Zygmunt Bauman ile Ron Eyerman gibi entelektüeller üzerine teorik çalışmalarda bulunmuş isimler üzerinden Avcıoğlu'nu mercek altına yatırmıştır. Ömer Turan'ın çalışması uyarınca Avcıoğlu'nun Eyerman'ın “planlama temsilcisi” olarak kavramsallaştırdığı özelliğinin vurgulandığı görülmektedir. Lakin Avcıoğlu'nun söz konusu niteliği sosyal hareketin entelektüel lideri haline dönüşmemiştir. Çalışma Avcıoğlu'nun “seçkinci” bir tavır ile aydınların politikadaki karar alma süreçlerinin arkasında olmuştur.¹³

Doğan Avcıoğlu'nun bizzat şahsına ayrılmış bir kitap olarak Hikmet Özdemir'in *Doğan Avcıoğlu: Bir Jön Türk'ün Ardından* isimli kitabı karşımıza çıkmaktadır. Bu kitap Avcıoğlu hakkında bir takım biyografik bilgiler vermesinin ardından, Avcıoğlu'nun dergi ve kitaplardaki yazılarından birtakım derlemeler, Avcıoğlu'nun külliyesi ve Avcıoğlu'nun ölümünün ardından yayımlanmış birtakım yazı ve fotoğraflardan oluşmaktadır. Buna ek olarak Hikmet Özdemir'in Doğan

¹² Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu*, Akdeniz İİBF Dergisi, C. 4, No: 7, 2004, s. 31-47.

¹³ Ömer Turan, “Doğan Avcıoğlu”, C. 9, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Avcioğlu'na neden “Jön Türk” dediğini açıkladığı bir bölümden oluşmaktadır. Eser Doğan Avcioğlu hakkında müstakil bir eser olsa da kısa ve daha çok bibliyografik/biyografik olması nedeniyle çok derin tahliller ve düşüncelere yer ayrılmamıştır.¹⁴

Bu çalışmalara ek olarak Doğan Avcioğlu'nun bizzat kendisine değil ama kurucusu ve “lideri” olduğu *Yön-Devrim* hareketine eğilen çalışmaların sayısı da oldukça yüksektir. Hatta o kadar ki Doğan Avcioğlu'nun kendisinden ziyade, *Yön* ve *Devrim* hareketleri araştırmacılar için daha dikkat çekici olmuştur. Bu hareketlerin birer entelektüel hareketi olması, dönemi içindeki birçok önde gelen aydını içinde barındırması ve tabi söz konusu iki derginin Türk siyasal hayatında çok önemli bir yer işgal etmesi gibi sebepleri düşününce bu durumun normalliği anlaşılmaktadır. Hülasa doğrudan Avcioğlu üzerine olmayan bu çalışmalar, *Yön-Devrim* hareketinin Avcioğlu'ndan bağımsız ele alınamayacak olması nedeniyle Avcioğlu'nun kendisine dair de birtakım araştırmalar içermesiyle beraber Avcioğlu üzerine çalışmalara katkı sağlamaktadırlar.

Bu çalışmaların başında Gökhan Atılğan'ın çalışmaları gelmektedir. Atılğan yüksek lisans tezi olarak *Yön-Devrim Hareketi* çalışmayı tercih etmiş ve sonrasında da kitaplaştırılan *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar* isimli eseriyle *Yön-Devrim Hareketi*'ni derinlemesine ele almıştır. Bu eserinde Gramsci'nin geleneksel/organik aydın ayrımından yola çıkan Atılğan, Avcioğlu'nu geleneksel aydın olarak ele almış ve hareket içindeki diğer aydınlarla beraber bu aydınları Kemalizm ve Marksizm arasında mekik dokumaları yönüyle boyuna incelemiştir.¹⁵ Bunun yanı sıra Gökhan Atılğan birçok başka kaynakta da *Yön-Devrim* üzerine çalışmalarını istikrarlı şekilde sürdürmeye devam etmiştir. *Türkiye Solundan Portreler* isimli eserde *Doğan Avcioğlu*¹⁶ bölümünü kaleme almış, bunun yanında Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce serisinin *Sol* cildinde *Yön-Devrim*

¹⁴ Hikmet Özdemir, *Doğan Avcioğlu - Bir Jön Türk'ün Ardından*, 1. bs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2000.

¹⁵ Gökhan Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2020.

¹⁶ Gökhan Atılğan, *Türkiye Solundan Portreler*, ed. Emir Ali Türkmen, Ümit Özger, 1. bs, Ankara, Dipnot Yayınları, 2016.

*Hareketi*¹⁷ isimli bölümü yine Atılğan kaleme almıştır. Atılğan'ın bahsi geçen çalışmalarına ek olarak ise *Karpiç'te "Kandırılan" İhtilalci* isimli çalışması dikkat çekmektedir. Bu çalışma o dönem Türk sosyalist camiada ana akım sayılabilecek TİP ve Milli Demokratik Devrim (MDD) dışındaki üçüncü yol olan Yön-Devrim Hareketi üzerine eğilmiştir.¹⁸ Yön-Devrim hareketinin Kemalizm'le nasıl bir ilişki kurduğu, Yöncülerin bahsettiği gibi Kemalizm'in esasında sosyalizme giden yol olduğu şeklindeki düşüncelerini tartışan bu eser, ele aldığı meseleler itibarıyla oldukça önemlidir.

Atılğan'ın bu alanda önemli bir diğer çalışması ise yine Gökhan Atılğan'ın editörlüğünü gerçekleştirdiği Türkiye siyasal hayatında büyük sükse yaratmış önemli sol yazılı eserlere ve ana akım görüşlere eğilen *Mühürler* isimli çalışmasıdır.¹⁹ Bu çalışmada Atılğan birçok bölümün yazarlığını üstlenmenin yanında *Bilim ile Siyaset Arasında "Türkiye'nin Düzeni"* isimli bölümde Doğan Avcıoğlu'nu ama daha çok Avcıoğlu'na ait iki ciltlik bir eser olan *Türkiye'nin Düzeni* isimli eserin incelemesini yapmıştır. Kitabı anlattıkları, tartışıkları ve eleştirileriyle beraber bütünlüklü olarak ele alan ve bu değerlendirmeyi yaparken Doğan Avcıoğlu ve Avcıoğlu'nun dönemine dair diğer gerekli bilgileri de harmanlayan bu eser *Türkiye'nin Düzeni* üzerine kaleme alınmış en derli toplu ve nitelikli çalışmalardan birisidir.

Doğan Avcıoğlu'nu veya onunla ilgili diğer meseleleri ele alan eserleri incelerken mutlaka uğramamız gereken kaynaklardan bir diğeri ise daha önce Avcıoğlu üzerine biyografi niteliğinde değerlendirilebilecek Hikmet Özdemir'in bir başka eseridir. Hikmet Özdemir'in doktora tezi olarak Avcıoğlu henüz hayattayken kaleme aldığı *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi* isimli eseri uzunca bir süre için Yön-Devrim hareketine değin çalışılmış en kapsamlı eserlerden birisi olmuştur. Bu eserinde Yön Hareketi'ni daha çok iktisadi açıdan ele alan Özdemir akademik literatürde o güne değin detaylıca çalışılmamış bir konuyu ele almıştır.²⁰

¹⁷ Gökhan Atılğan, **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Sol**, C. 8, ed. Murat Gültekinil, 5. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.

¹⁸ Gökhan Atılğan, "Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilalci", **Praksis**, No: 5, 2002, s. 257-275.

¹⁹ Gökhan Atılğan, **Mühürler**, ed. Gökhan Atılğan, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.

²⁰ Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1986.

Görece yeni çalışmalardan birisi olarak Atıf Cem Çiçek'e ait *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967)* isimli eser "Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır" gibi iddialı bir alt başlıkla 2016 yılında yayımlanmıştır. Kitap *Devrim Hareketi*'ni incelemeyip sadece *Yön Hareketi*'ne eğilmiş ve *Yön*'ün Türk siyasal hayatına etkisi üzerine eğilmiştir. Yazar *Yön*'ü bütün yönüyle incelemiş ve en nihayetinde *Yön*'ün sosyalizm kavramını Türkiye'de meşrulaştırdığını ve 12 Mart'a kadar politik bir parti olmamasına rağmen neredeyse iktidara oynayan bir aydın oluşumu olmasına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Türk demokrasi kültüründe zaten muğlak olan asker-sivil ilişkilerini zinde kuvvetler/ara tabakalar çözümlemeleriyle daha da karmaşıktırarak "askerin siyasal alana müdahalesi kültürünün" yerleşmesine katkı sağladığı tenkiti de düşülmüştür.²¹

Son olarak değinmek istediğimiz eser ise Mustafa Şener'e ait *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset Yön, MDD ve TİP* isimli çalışmadır. Bu eser 1961-1971 arası Türk siyasal hayatı içindeki üç farklı anaakım sosyalist hareket çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Yazarın öne sürdüğüne göre 1961'den 1971'e değin olan dönem Türk siyasal hayatında sosyalistler ilk kez iktidarı ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. İktidarı ele geçirme umudu taşıyan söz konusu üç farklı sosyalist hareket hem örgütsel hem ideolojik bu sürece kendilerini hazırlamışlardır. Yazar Marksist teori içindeki siyasal strateji tartışmalarına kısaca değinildikten sonra dünya konjonktürünü ele alınmıştır. Hepsinin ardından bu söz konusu üç hareketin (*Yön-Devrim Hareketi*, *Milli Demokratik Devrim* ve *Türkiye İşçi Partisi*) siyasal stratejileri ve kuramsal, ideolojik ve siyasal yönleri kıyaslanarak tartışılmıştır.²²

²¹ Atıl Cem Çiçek, *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967) - Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır*, 1. bs, İstanbul, Tezkire Yayınları, 2016.

²² Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAN AVCIOĞLU’NUN HAYATI, FİKİRLERİ, ESERLERİ

Öncelikle Doğan Avcioğlu’nun hayatının biyografik açıdan yeterince aydınlık olmadığını söylemek mümkündür. Zira, yazarın hayatının izinin takip edilebileceği eser sayısı oldukça kısıtlıdır. Öncelikle daha önce yukarıda da bahsedildiği üzere Hikmet Özdemir’in Bir Jön Türk’ün Ardından: Doğan Avcioğlu isimli eseri, bizatihi Doğan Avcioğlu üzerine odaklanmış olmasına karşın biyografik yönden oldukça az ve bilinen bilgileri aktarmaktadır.

Hikmet Özdemir’in adı geçen eserinden sonra Doğan Avcioğlu’nun hayatına dair bilgi edinebileceğimiz bir diğer kaynak ise, Gökhan Atılğan tarafından kaleme alınmış Yön-Devrim Hareketi Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar isimli eserdir. Eserin giriş bölümünde söz konusu eserin yazarı Gökhan Atılğan’ın Doğan Avcioğlu’nun ailesiyle tesadüfi sayılabilecek bir ilişki kurmuş olması, kitabın satır aralarında bizlere Doğan Avcioğlu’nun hayatına değin bilgiler sunmaktadır.

Buna ek olarak Doğan Yurdakul’un yayına hazırladığı Avcioğlu’nun ölümünden sonra notlarından yola çıkılarak hazırlanan Doğan Avcioğlu’nun meşhur Türklerin Tarihi kitap serisinin son cildi, *Osmanlı’nın Düzeni Türklerin Tarihi: 6. Kitap* isimli eser kitabın sonunda “Doğan Avcioğlu’nun Yaşamöyküsü” isimli bir bölüm barındırmaktadır. Kısa da olsa doğrudan biyografi olma amacı taşıyan bir bölüm olarak kaleme alınmış olması önemlidir. Bu bölümde Avcioğlu’nun yaşamına dair yaygın bilinen birtakım hataların düzeltilmeleri yapılmış, hayatına dair pek bilinmeyen bazı noktalar aydınlatılmış ve kısa olmasına rağmen derli toplu sayılabilecek kronolojik bir seyir içinde Avcioğlu’nun yaşamı ele alınmıştır.

Belirtilen çalışmalara ek olarak Yalçın Küçük’ün meşhur *Aydın Üzerine Tezler* serisinin beşinci ve son cildinde Hikmet Özdemir, Mihri Belli ve Yalçın Küçük’ün üç farklı açıdan Doğan Avcioğlu’nu irdeledikleri “Üç Bakışta Avcioğlu” isminde bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde de Doğan Avcioğlu’nun yaşamının

erken safhalarından ziyade 1960'lar sonrasının Türkiye'nin hemen yer yerinde tanınan Doğan Avcıoğlu figürü üzerinden tartışmalar yapılmışsa da yine de özellikle Hikmet Özdemir'in kaleme aldığı "Jakoben Bir Aydının Yaşamından Çizgiler" isimli bölümü bize Doğan Avcıoğlu'nun hayatına dair bilgiler sunması açısından önem arz etmektedir. Nihai olarak ilgili tezin yazıldığı zaman aralığı içerisinde çıkan Bilim ve Gelecek Dergisi'nin 235. sayısı Hasan Hüseyin Bayram'ın kaleminden *Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu*²³ isimli bir makale barındırmaktadır. Bu makalenin tanıtımında yazar ifadelerine bakılırsa söz konusu makale Hasan Hüseyin Bayram'ın *Türk düşünce tarihinde bir ideolog Doğan Avcıoğlu: Yaşamı, fikirleri ve eserleri* başlıklı henüz yayımlanmamış kitap çalışmasından derlenmiştir. Bahsi geçen makale çocukluğu ve eğitiminden başlayarak Türk siyasal hayatında önemli bir figür ve aydın haline gelen Doğan Avcıoğlu'nun düşünceleri ve Avcıoğlu'nu içerisinde yer aldığı siyasal olaylarla birlikte değerlendirmektedir.

1.1. Çocukluğu ve Eğitimi

Doğan Avcıoğlu, kimlikte yazar ismini hiç kullanmasa da Mehmet Erdoğan Avcıoğlu'dur. 13 Mart 1926 tarihinde Bursa Mustafakemalpaşa ilçesinde hayata gözlerini açmıştır. Defterdar Ali Raif Bey baba tarafından dedesiyken, babaannesi Bulgaristan'dan Ayşe İrfan Hanım'dır.²⁴ Babaannesinin annesi Aziz Efendi Konya Larende'den Bulgaristan'a göçmüş, 93 Harbi'nin vukuu bulması nedeniyle de İstanbul'a gelerek Laleli'ye yerleşmişlerdir. Avcıoğlu'nun babaannesi ve dedesi burada evlenmişlerdir. Ali Raif Bey kamu görevi nedeniyle Sivas, Van, Trabzon, Beyrut, Bursa gibi ülkenin dört bir yanında pek çok şehirde görev yapmış ve en nihayetinde Laleli'deki konaklarının bir yangın sebebiyle yanmasının da etkisiyle Bursa'ya yerleşmişlerdir.²⁵ Burada da daha sonraları bir öğretmen olacak Doğan Avcıoğlu'nun babası Celal Bey dünyaya gelir.

Doğan Avcıoğlu'nun anne tarafından dedesi de diğer dedesi gibi devlette memuriyetlik yapmakta olan Kazasker Hafız İbrahim Bey, anneannesi ise kökleri

²³ Hasan Hüseyin Bayram, "Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu", **Bilim ve Gelecek**, No: 235, 2023, s. 6-25.

²⁴ Doğan Avcıoğlu, **Osmanlı'nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap**, C. 6, 2. bs, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2013, ss, 257.

²⁵ Avcıoğlu, 2013, a.y.

Buhara'ya dayanan Şükriye Hanım'dır. Hafız İbrahim Bey Bursa'nın oldukça itibarlı, aydın ve varlıklı kişilerindendir. İstanbul'da hukuk eğitimi görmüş, Bursa'da belediye başkanlığı yapmış önemli bir şahıskın 1909'da siyasi rakipleri tarafından yaşamına son verilmiştir. Bu olay vukuu bulduğı sırada Avcioğlu'nun annesi Pakize Hanım daha 9 yaşındadır.²⁶

1920'de öğretmen Celal Bey ile Kazasker Hafız İbrahim Bey'in kızı Pakize Hanım tanışıp evlenirler. Hayrünisa, Hamdi, Doğan ve nihayetinde Suna isminde 4 tane çocukları olur. 1940 yılında ortaokul eğitimini tamamlayan Doğan Avcioğlu'nun her iki ebeveyni de edebiyat meraklısıdır. Bursa'daki evlerinde hemen her gece edebiyat buluşmaları gerçekleşmektedir.²⁷ Bu faktörün Avcioğlu'nun hayatında önemli bir yeri olmuştur. Gençliğinde şiirler yazan, aruz veznini öğrenen, küçük yaşından itibaren edebiyatın inceliklerine maruz kalmış olması onun ömrü boyunca “güçlü bir kalem” olarak anılmasına sebebiyet veren vasıflarının olgunlaşması açısından Avcioğlu için önemli bir noktadır.

Lise yıllarında kendisine dair gayesi üniversite eğitiminin ardından Anadolu'da köyleri gezip, Anadolu'daki köylüleri aydınlatıp kalkınmalarına yardımcı olmak istemiştir. Sonraları bu ufuk ona dar gelmiş olacak ki ülkenin kaderinde daha etkin bir şekilde söz söyleme idealini benimsemiştir.

*“Halkçılık fikri... bize Meşrutiyet'ten önce Rusya'dan ve Bulgaristan'dan gelmiştir. Gerçekten, Bulgaristan'da idealist bir aydının üniversiteyi bitirdikten sonra köye gidip, köyü uyandırıp kalkındırması fikri çok yaygındı. İlkokul sıralarında bize Bulgar aydınlarının köyleri nasıl kalkındırdığı uzun uzun anlatılırdı. Bu hikayelerin etkisiyle ben çocukken üniversiteyi bitirince köye gidip, kendimi köye vakfetme hayaliyle yaşırdım. Yaş ilerleyince daha faydalı işler yapabileceğim düşüncesiyle, bu çocukluk hayalimden vazgeçtim.”*²⁸

Doğan Avcioğlu'nun öğretmenlik hayalinden vazgeçmesi ve lise eğitimini tamamlamasının ardından İstanbul Hukuk Fakültesi'ndeki eğitimine başlamıştır. Lakin burası da ona dar gelmiş ve ailesine iki seçenek sunmuştur: Ya yurtdışında eğitim alırım ya da İstanbul Üniversitesi'ndeki fakülteye devam etmem...²⁹ Bu tavrın

²⁶ Avcioğlu, 2013, a.e., s. 258.

²⁷ Avcioğlu, 2013, a.y.

²⁸ Atılgan, Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar., s. 37.

²⁹ Atılgan, 2020, a.y.

ardından ailesi çok sıcak bakmasa da bu isteğini kabul eder ve Doğan Avcıoğlu'nun Fransa'yla başlayıp, İngiltere'de devam edecek olan yurtdışı macerası başlar. Bu yılların tesiri Avcıoğlu'nun kendisinde ve düşünce dünyasında etkisi oldukça büyüktür.

Öncelikle Paris Siyasal Bilimler Okulu'nda siyaset ve ekonomi dersleri almaya başlamıştır. Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında üniversite öğrencisi bir Türk olarak Fransa ve İngiltere'de bulunmuş olması onun fikir dünyasında da kalıcı izler bırakmıştır. Öncelikle ilk kez Türkiye modeli dışında bir iktisadi ve siyasi bir örnekle karşılaşmış, liberal demokrasiyle tanışarak Türkiye'yi kalkınmış Avrupa devletleri ile kıyaslama şansı bulmuştur. Türkiye'nin neden kalkınamadığı sorunsalı da bu dönemlerde kafasına yerleşen bir soru olmuştur. Ancak hepsi bir yana Paris'te Marksizm'le tanışmış olması Avcıoğlu'nun bütün hayatını şekillendiren ve sonraki bütün çalışmalarında da izi sürülebilecek bir etkiye sebep olmuştur. Tam Avcıoğlu'nun orada olduğu dönemde 1954 Fransız hükümeti başkanırken hızlı çalışan bir hükümet yapısı oluşturmayı deneyen Radikal Sosyalist Parti ve ardından Birleşik Sosyalist Parti lideri Pierre Mendes France, Doğan Avcıoğlu'nu oldukça etkilemiş ve Paris'te bulunduğu süre boyunca yakinen takip ettiği isimler arasında bulunmuştur. Doğan Avcıoğlu'nu etkileyen bir diğer önemli isim ise Batı tipi demokrasilerin az gelişmiş ülkelerde işe yaramayacağı tezini öne süren ünlü siyaset bilimci Maurice Duverger olmuştur.³⁰ Daha sonraları kendisinin zinde güçler olarak adlandıracağı asker-sivil ve aydınlara dayanan hükümet sisteminin benimsenmesinde Duverger ve Mendes France'ın yanı sıra Fransız aydınlarının ve Fransız İhtilali'nin de etkilerini görmek mümkündür.³¹

Bahsi geçen isimlerin fikirleri ve çalışmaları Avcıoğlu'nu oldukça etkilerken, bir yandan “üçüncü dünya ülkeleri” içinde “kolonyal hamilerinden” kopan birçok devletin kurtuluş savaşlarını kazanmalarını takiben sosyalist bir model ile yükselmesi Doğan Avcıoğlu için iki çıktılı olmuştur. Öncelikle “geri kalmış” devletler için kalkınma reçetesini söz konusu sosyalist ekonomi-politik çerçevede oluşturmuştur. Bir diğer önemli çıktısı ise Doğan Avcıoğlu'nun yakasını hayatı boyunca da

³⁰ Atılğan, **Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar.**, s. 38.

³¹ Bayram, “Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu”, s. 6-25.

bırakmamış olan post-kolonyal mücadeleler döneminden çok daha önce bağımsızlığını emperyalistlerle savaşmış olan kendi ülkesi Türkiye'nin, bahsi geçen yeni ülkelerden daha geride kalıp yeniden bağımlı bir hale düşmüş olması meselesi olmuştur. Kendi deyimiyle “*Bizi hor gören bu pezevenklerin seviyesine nasıl geliriz ve Türkiye’yi nasıl değiştiririz?*” şeklindeki ifadesi, Doğan Avcıoğlu’nun konuyu en özetleyici biçimde nasıl ele aldığının göstergesidir.³²

Yurtdışı eğitimi süresince öğrendiği Fransızca ve İngilizce’yi de bir kenara bırakırsak Avcıoğlu’nun yurtdışı macerasının ona kattığı son önemli mesele orada birçok değerli isimle tanışmış olmasıdır. Aynı üniversitede eğitim gördüğü Metin Toker’le ve aynı yıllarda Fransa’da bulunan Turan Güneş ile tanışıklığı bu döneme denk gelmektedir. Paris’ten ayrılmadan önce de ünlü sosyalistlerden Abidin Dino ile görüşme fırsatları elde etmiş hatta ve hatta 1955 yılında Türkiye’ye dönmeden önce Abidin Dino’ya “Merak etmeyin, Türkiye’de sosyalizmi kuracağız” diyecek kadar yakınlaşmıştır.³³

1.2. Doğan Avcıoğlu’nun Türkiye’ye Dönüşü

Doğan Avcıoğlu’nun Türkiye’ye döndüğü yıllar Türkiye de önemli eşiklere işaret etmektedir. Öncelikle DP’nin iktidarda olduğu Türkiye ile öncesi arasındaki farklar açısından birçok açıdan göze çarpmaktadır. 27 Mayıs Darbesi Türkiye’de sol düşüncenin entelektüel anlamda olgunlaşma döneminin mihenk taşıdır. Bu tarihten önce, Türkiye toprakları üzerinde bir sol düşüncenin varlığını inkar etmek mümkün olmasa da 1960 sonrası dönem sol için de birçok açıdan yeniliğe gebe dir. Darbenin ardından kabul edilen 1961 Anayasası, kuvvetler ayrılığını önceleyen ve birçok açıdan daha önceki anayasaya nazaran daha özgürlükçü bir anayasa olmuştur. Üniversitelerin özerkleştirilmesi, TRT’nin özerkleştirilmesi, öğrenci hareketlerinin önünün açılması, sendikal hareketlere alan açan yasaların kabulü gibi gelişmelerin varlığı, Türk solu açısından da hareket alanının genişlemesine müsait bir alanın açıldığı anlamına gelmiştir.

³² Gökhan Atılğan, **Türkiye Solundan Portreler**, ed. Emir Ali Türkmen, Ümit Özger, 1. bs, Ankara, Dipnot Yayınları, 2016. Atılğan, s. 38.

³³ Atılğan, 2016, a.y.

1963 gibi erken bir yılda grev, lokavt, toplu iş sözleşmeleri gibi hakları serbest bırakan sendikal kanunların kabul edilmesi Türkiye’de söz konusu değişimlerin görülebileceği gelişmeler olmuştur. Bunu takip eden süreçte 1965 seçimlerinde TİP’in 14 milletvekili çıkararak parlamentoda temsil hakkı elde etmesi Türk sol tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. İlk kez Türkiye içerisinde parti boyutunda bir temsille sosyalist bir hareket mecliste kendisine yer bulabilmiştir. Bu gelişmeyi takip eden 1967 yılında DİSK’in kuruluşu, öğrenci hareketlerinin genişlemesi, TİP’in “Kürt sorununu” gündeme taşıması gibi etkenler, Türkiye’de artık yeni bir rüzgarın estiğinin habercisi olmuştur. Milliyetçi-muhafazakar bir hükümetin o günkü başbakanı olarak Süleyman Demirel’in, 1968’de çıkan öğrenci hareketlerini “Yollar yürümekle aşınmaz” diyerek normalleştirmesi dahi bu yeni rüzgarı kanıtlar niteliktedir.

Tabi Türkiye’de sol, 12 Eylül 1980 Darbesi’ne kadar bu ivmeyi devam ettirmiş ve çeşitli şekillerde nüfuz alanını Türkiye’nin dört bir yanına yaymıştır. Bu sürece nasıl gelindiği ise sol içi tartışmalardan hareketle birkaç farklı şekilde ele alınabilir. Öncelikle 27 Mayıs Darbesi öncesi Türkiye ile darbe sonrası Türkiye anlamında hem toplumsal hem siyasi hem de kültürel ciddi yol ayrımlarına gidildiği görülebilir. Darbe öncesi dönemde dönemin hükümeti Demokrat Parti’de “anti-komünizm” yaldızına boyanmış, baskıcı olduğu tahmin edilebilecek bir muhalefeti susturma amacı hasıldır. O kadar ki bu anti-komünizm rengindeki sopa ülkede hegemonik anlamda oldukça cılız olan solun dışında da birçok gruba karşı kaldırılmıştır. DP iktidarı için muhalefetteki herhangi bir grup, görüş veya kişi “komünist” olmakla eşdeğer sayılmıştır. 27 Mayıs Darbesi öncesi nevroitik bir ölçüde baskılanan ve solun da içinde olduğu, iktidarla bir şekilde aynı zeminde buluşmayan hemen her hareket DP iktidarı tarafından “komünistlikleri” öne sürülerek siyasi arenadan uzaklaştırılmaya gayret edilmiştir. O kadar ki DP’ye muhalefet olanlar bir yana ideolojik açıdan benzer kümelerde bulunan gruplar tabir-i caizse “aynı yolun yolcuları” dahi bu tutumdan nasibini almışlardır. Değil sol, DP’nin makbul ve muktedir belirlediği görüş ve kişilerin dışındaki kimsenin herhangi bir siyasi alana yayılamadığı bir atmosferde de zaten doğuştan hükümetin kabul ettiği en büyük

günah olan “komünizm” ile “iltisaklı ve irtibatlı” olan sol düşüncenin herhangi bir düzlemde kendisine yer bulabilmesi mümkün olmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan 1960’a uzanan dönem boyunca kurulan dört sol sosyalist siyasi partinin de ya ömürleri çok kısa olmuş ya çok büyük baskılar altında icraatlarını gerçekleştirmeye çabalamışlar ya da siyasi bir etkiye dönüşebilecek kitleselliğe erişememişlerdir.

Bütün bu örneklerde de görüldüğü üzere darbe öncesi dönem Türkiye’si esasında sadece sol için değil genel olarak iktidarın muktedir sınırları dışında kalan hemen her şeyi yutma çabası içinde olmuştur. Bu sebeple darbenin oluşu, sebepleri ve aktörleri üzerinde değil ancak sonucu itibariyle solun üzerine tesiri büyüktür.

Ayrıca bütün siyasi dinamiklerin yanı sıra Türk siyasal düşüncesi için önemli bir başka gelişme siyasi hareketlerin ideolojik kimliklerinin daha baskınlaşmasıdır. 1960 öncesi Türk siyasi düşüncesindeki ayrışmalar özünde ideolojik veya bir moral değer olmaktan çok iktidar/muhalefet çatışması içinde şekillenmiştir. Keza hem DP hem CHP kadroları hemen hemen benzer niteliklerde ve görüşlerde insanlardan oluşan, dış politika konularında çok da ayrışmayan, iktisadi model tahayyülünde dahi ciddi benzerlikler gösteren kadrolardan oluşmuştur. Aslında CHP/DP tartışması bir sağ/sol ya da milliyetçi-muhafazakâr/seküler-ulusalcı ayrımlarından görece sıyrılmış bir iktidara gelme mücadelesi içerisinde gelişmiştir. Her iki partinin de Kemalizm, Batı bloğu içerisinde yer alma, kalkınmacı ekonomik model gibi makro politikalarda nerdeyse senkronik bir benzerlik içerisinde olmuşlardır. DP’nin kendisi dahi CHP’nin içinden çıkan muhalif bir kanadı temsil eden “Dörtlü Takrir” sonrası kurulmuştur. Bütün bu gelişmelerden anlayacağımız Türk siyasal hayatı en azından darbe öncesi ideolojik tutulumlardan ve normatif değerlerden ziyade doğrudan doğruya politik iktidarın kendisi üzerinde hareket etmekte çabası içinde olmuştur.

1960 Darbesi sonrası dönemin özellikleri arasında bahsi geçen ideolojik kümelenme de dikkate alınmalıdır. Darbe sonrası ortaya çıkan senaryoda solun sesi çok daha gür çıkabilmiştir. Artık daha politize, herhangi bir ideolojiye kanalize olmaya daha müsait ve politik gündemi belirleme çabası içerisine giren gruplar

ortaya çıkmıştır. Hem sağ hem sol düşüncenin entelektüel bir atılım yapmasının sebebi bu duruma bir örnektir.

Bunun yanı sıra solun 1960 sonrası dönemde ideolojik bir pozisyon dan ziyade bir reçete haline gelmesine sebep olan gelişmeler de yaşanmıştır. DP iktidarının ABD ile yakınlaşmasını takiben Marshall Yardımları ve Truman Doktrini gibi somut örnekleriyle de görebildiğimiz bir şekilde korporatist bir büyüme modeli sonucu hızla kapitalistleşme çabası içerisinde girmesi ve bu yolda ilerlerken de doğrudan doğruya kapitalist burjuvazi sınıfının hem nicel hem nitel olarak genişlemesine yol açmasıyla beraber, bu sınıfa dolaylı ya da doğrudan tepkili bir zümre ortaya çıkmıştır. Bu kitlelerin konsolidasyonu ve politize bir karaktere bürünebilmesi için gerekli ortamın darbe sonrası ortaya çıkmış olması da sol hareketin kitleliliğin, mobilizasyonun ve etkinliğinin artmasına uygun kuluçka ortamını ortaya çıkarmıştır. Türk solunun ana üç akımını işaret eden TİP, Mihri Belli'nin Milli Demokratik Devrimi ve Doğan Avcıoğlu'nun önünü açtığı Yön-Devrim hareketlerinin tamamının bu dönemde ortaya çıkması tesadüfi değildir.

İşte Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye'ye döndüğü yıllar da bahsi geçen 1950'li yılların ortasına tekabül etmektedir. Bu anlamıyla Cumhuriyet Halk Partisi'nin cumhuriyetin kuruluşundan bu yana devam eden kesintisiz iktidarı sona ermiş ve Demokrat Parti iktidarının güçlü yıllarına denk gelmektedir. Tabi bu Türkiye'nin gerek iç gerek dış politikasında birçok anlama gelmektedir. Öncelikle Demokrat Parti'nin Türkiye'yi yönelttiği yol hemen hepsi Doğan Avcıoğlu'nun rahatsız olacağı nitelikte olmuştur. Soğuk Savaş döneminin en hararetli yılları olarak 50'li yıllara Türkiye bir NATO üyesi olarak girmiş ve üyelikle beraber ülkeye de ağır bir anti-komünizm hakim olmuştur. Anti-komünizmle beraber Amerikan taraftarlığı da bu mefhumla beraber Türkiye'de hükümetin benimsediği bir başka değer olmuştur. Türkiye'nin içine girdiği bu yeni oluşum ve oluşan yeni şartların getirdiği yeni parametreler Doğan Avcıoğlu için oldukça kötü anlamda değerlendirilen gelişmeler olmuşlardır. Avcıoğlu açısından kötü değerlendirilebilecek bunca gelişmenin yanı sıra daha da kötüsü Demokrat Parti özellikle 1955 sonrası iktidarını konsolide edebilmek adına otoriterlermiş ve muhalif sesleri bastırmak için çoğu zaman vites arttırmaktan geri kalmamıştır.

Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye'ye döndüğü dönem tam da bu zamana, 1955 yılına denk gelmektedir. Anayurda dönmesiyle birlikte askerlik görevini tamamlamış, ardından Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi'nde (TODAİE) araştırma asistanlığı ve Merkez Bankası'nda raportörlük yapmıştır.³⁴ 1950'lerin ikinci yarısından itibaren yürütülen DP iktidarına karşı muhalefet hareketi onu da etkisi altına almıştır. Öyle ki dönemin muhalif yayınları olan *Akis*, *Vatan*, *Kim ve Ulus* gibi gazetelerde yazıları yayımlanmıştır.³⁵ CHP'nin yayın organı niteliğindeki Ulus gazetesinde çıkan yazılarıyla CHP tarafındaki popülerliği de artmıştır. Nitekim Cumhuriyet Halk Partisi Araştırma Bürosu'nda çalışmaya başlamış, iktisadi, politik ve toplumsal yazılar kaleme almıştır.³⁶ Avcıoğlu'nun söz konusu gazetelerde yazılar yazmasının ve CHP Araştırma Bürosu'nda çalışmasının ona önemli başka bir çıktısı daha olmuştur. Öncelikle CHP Araştırma Bürosu'nda çalışırken Turhan Feyzioğlu, Şerif Mardin, Coşkun Kırca, Hikmet Çetin, Bülent Ecevit ve hatta İsmet İnönü ile tanışma şansı elde etmiştir. CHP'de tanıştığı bu isimler dışında yazdığı gazetelerde tanıştığı önemli isimler arasında İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Mümtaz Soysal gibi isimlerle yakınlaşma şansı bulmuştur.³⁷ Söz konusu isimler daha sonra Doğan Avcıoğlu'nun kuruluşunda aslan payına sahip olduğu *Yön*'ün de kurucu kadrosunu oluşturan isimler olacaktır.

Doğan Avcıoğlu'nun hayatının bir diğer önemli noktası 27 Mayıs 1961 darbesinin ardından kurulan Kurucu Meclis'in sivil kesimini oluşturan Temsilciler Meclisi'ne İsmet İnönü kontenjanından dahil edilmesidir. Hatta ve hatta 1961 Anayasası'nın hazırlanma sürecine de bilfiil katılmıştır. Lakin kendi katkısının da olduğu 1961 Anayasası'nın kabulünün oylandığı oturumda yeni anayasa için ret oyu kullanmıştır. Bunun sebebi anayasanın beklediği ekonomik adımları atmaması ve daha da önemlisi Türkiye'nin yaşadığı sorunları daha hızlı ve radikal şekilde çözülebileceğine olan inancı olmuştur.³⁸ Avcıoğlu'nun bu süreçte fark ettiği bir diğer önemli husus ise ne CHP'nin ne de Kurucu Meclis'in Avcıoğlu'nun gerekliliğine inandığı reformları yapmaya muktedir olmayışını görmesidir. Bu sebeple de Anayasa

³⁴ Atılğan, *Türkiye Solundan Portreler.*, s. 426.

³⁵ Bayram, "Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu", s. 6-25.

³⁶ Atılğan, 2016, *a.g.e.*, s. 426-427.

³⁷ Atılğan, 2020, *a.g.e.*, s. 44.-45.

³⁸ Bayram, 2023, *a.g.e.*, s. 6-25.

Komisyonu ve Temsilciler Meclisi'ni Avcıoğlu'nun kavramsallaştırmasıyla “zinde güçlerin” tam karşısında yer alan ve devrime giden süreci engelleyen ya da zorlaştıran “tutucu güçler koalisyonu” olarak değerlendirmiştir.³⁹

1.3. Yön

27 Mayıs Darbesi'ne karşı olmayan Doğan Avcıoğlu yine de darbenin ardından hazırlanan yeni anayasa ve meclisin bir taraftarı olmamıştır. Bu sebeple de daha önce de ismi zikredilen isimlerle birlikte Doğan Avcıoğlu inisiyatifiyle 20 Aralık 1961 tarihinde Yön dergisi yayın hayatına başlamıştır. Sivil, aydın ve askerlerden oluşan 1042 kişinin imzasının bulunduğu bir bildiri ile Türk siyasal hayatına ve Türk soluna uzun yıllar damgasını vuracak ve ana akım bir gelenek haline gelecek Yön-Devrim hareketinin başlangıcı bu şekilde gerçekleşmiştir.

1967 yılında yayın hayatını sonlandırana kadar Yön hareketi 222 sayı ile Türkiye'de en uzun soluklu yayınlardan birisi olmuştur. Doğan Avcıoğlu'nun başyazarlığını ve sahipliğini yüklendiği Yön, Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk, İlhami Soysal gibi isimlerin kurucu kadrosunda yer almasıyla çok kısa bir süre içinde Türkiye'deki en popüler yayınlardan birisi haline gelmiştir. Bildiriye imza atanların arasında sanatçılar, aydınlar, memurlar, öğretmenler, köylüler, işçiler, sporcular, öğrenciler ve hatta bakanlar, üst düzey bürokratlar, milletvekilleri, subaylar, generaller gibi toplumun her tabakasından birilerine rastlamak mümkündür. Bildiriye ve Yön'e destek derginin popülaritesi arttıkça devam etmiş ve toplumda her kesimde karşılık bulan bir hareket haline gelmiştir. Bu özellikleriyle Yön daha en başından beri niş, kapalı ve seçkin bir kitleye hitap etmemiş her zaman kapılarını bütün Türkiye'ye açık olacak şekilde açık tutmuştur. Öyle ki 1960'larda özellikle sol spektrumun içerisinde yer alıp Yön'de yazısı bulunmayan bir aydına rastlamak pek olası değildir.⁴⁰ Sosyal demokratlardan, TİP'lilere, Kemalistler'den TKP'lilere solun her renginin bulunduğu Yön, çeşitlilik yönünden zenginliğiyle Türkiye'de eşine zor rastlanır bir platform haline gelmiştir. Yönetici kadro dışındaki yazarlara bakarsak Yön'de yazmış önemli isimlerin bazılarına bakıldığında bu renkli ve çeşitli tablo

³⁹ Bayram, 2023, a.y.

⁴⁰ Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (ed.), **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.

daha da iyi ortaya çıkacaktır. Mehmed Kemal (81)⁴¹, Fethi Naci (78), Nimet Arzık (71), Rauf Mutluay (63), Niyazi Berkes (56), Hasan Hüseyin (48), Şevket Süreyya Aydemir (41), Atilla İlhan (40), Fazıl Hüsnü Dağlarca (26), Fakir Baykurt (23), Sadun Aren (21), Yaşar Kemal (13), Aziz Nesin (23), Ülkü Tamer (6)⁴² ve daha onlarca yazar gibi toplumun her kesiminden ve başka meslek gruplarından insanların düşünce platformu haline gelen Yön, yazarların yazı sayılarına da bakıldığında dönemin aydınları için en popüler platformlardan biri haline gelmiştir.

Pek tabi Yön'ün Türk siyasal hayatında bu derece önemli bir yere konuma gelmesi sadece dergide yazan yazarların çeşitliliği ya da çalışkanlığı ile açıklanamayacaktır. Nitekim Yön'ün dikkat çeken bir diğer özelliği de Gökhan Atılğan'ın isabetli tespiti ile “tabu kırıcı” bir dergi olmasıdır.⁴³ Yön, o güne değin konuşulmaktan imtina edilen ya da doğrudan değil de dolaylı olarak ele alınan meseleleri sakınmadan ele almasıyla da öne çıkmıştır. Yön'e değin sosyalizm ya da Kürt sorunu gibi meseleler “toplumculuk” ya da “Doğu Sorunu” şeklinde daha “yumuşak” biçimde ele alınmıştır.⁴⁴ Yön'ün bu konuları cesurca ele alması ve doğrudan tartışmaya açması dönemi itibariyle bir ilke işaret etmekle birlikte, aydınlar arasında da cesaretlendirici bir unsur olmuştur.

Yön dergisinin asıl tartışma konuları milliyetçilik, sosyalizm, kalkınma, Kemalizm, bağımsızlık, iktisadi planlama, toprak reformu gibi meseleler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Doğan Avcıoğlu'nun şahsi fikirlerine yakın olarak Yön'de Türkiye'nin hızlıca kalkınmasının önünü açacak reçeteler sunmuşlardır. Derginin isminin Yön olması da bu saikler altında düşünüldüğünde tesadüfi değildir. Öyle ki Yön esasında Türkiye'nin “yönünü” belirleme arzusu içindedir. Türkiye'nin kalkınmasının ve Yön'e göre gerekli inkılapların yapılmasının yönünü çizmektedir. Türkiye'nin yönü, *Yön Bildirisi*'nden de anlaşılabilirce üzere bağımsızlık ve hızlı ve planlı kalkınma yönü olmalıdır. Yön Bildirisi esasında dört temel maddeden

⁴¹ Parantez içindeki sayılar yazarların dergide yayınlanan yazılarının toplam sayısına işaret etmektedir.

⁴² Dergideki yazılara ait veriler Atıl Cem Çiçek'in, Hikmet Özdemir'in 1986 yılında yayımladığı *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi* (Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**.) isimli eserinden derlediği çalışmadan alınmıştır. (Çiçek, **Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967) - Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır.**, s. 311-313)

⁴³ Atılğan, Saraçoğlu, Uslu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat.**, s. 578.

⁴⁴ Atılğan, **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Sol.**, s. 599-600.

oluşmaktadır. Yön Bildirisi'nin kendisine de bakıldığında asıl olan gayelerin altının çizildiği görülmektedir.

1-)Kemalist Devrim'in gayesi olan çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma anlamında Batılılaşma ve bu kapsamda yapılacak olan diğer ilerici gelişmelerin ancak kalkınma ile mümkün olduğu söylenmektedir. Demokrasi, sosyal adalet, eğitim seviyesi gibi Kemalist Devrim'in bütün hedeflerine ancak istihsal (üretim, kalkınma) ile ulaşılabileceği belirtilmektedir.⁴⁵

2-)Türkiye'deki öğretmen, sendikacı, politikacı, yazar gibi kadroların ortak bir kalkınma projesi etrafında birleşmelerine vurgu yapılmakla, Türkiye'deki sosyal buhranın, iktisadi krizin bir sonucu olduğu ortaya konmuş ve Türkiye'deki hızlı nüfus artışı da göz önünde bulundurularak DPT gibi kurumlarla yetinilmeyip, Türk toplumuna yön verebilecek bütün çevrelerin bir kalkınma modeli üzerinde anlaşmalarının gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁶

3-)Yön Bildirisi'nin öne sürdüğü kalkınma modeline göre Türkiye'nin bütün imkanlarıyla birlikte harekete geçmesi, yatırımların hızla artması, iktisadi hayatın tamamıyla planlanması, nüfusun sosyal adalete kavuşması, istismarın kaldırılması ve demokrasinin bütün kitlelere sirayet etmesini içeren bir program benimsenmelidir. Özel teşebbüsü reddetmeyen ancak aynı zamanda birçok hayati kalemde ağırlığını devletten yana kullanan bir iktisadi modelin gerekliliği, başka bir deyişle “yeni bir devletçilik” anlayışı Yön'e göre kalkınma modeli olarak benimsenmesi gereken yöntemdir.⁴⁷

4-)Bildirinin son majör maddesi ise Yön'e göre yeni devletçiliğin nasıl kavranması gerektiğine değin kısımlar içermektedir. Yeni devletçilikten kasıt, söz konusu emellere ulaşmak için gerekli olan şuurlu devlet müdahalesi olarak belirtilmiştir. İşgücünün yönetiminin, vergilerde verimin ve adaletin sağlanmasının,

⁴⁵ “Bildiri”, madde 1, Yön, C:1, S:1, 20 Aralık 1961, s. 12.

⁴⁶ “Bildiri”, madde 2, Yön, C:1, S:1, 20 Aralık 1961, s. 12.

⁴⁷ “Bildiri”, madde 3, Yön, C:1, S:1, 20 Aralık 1961, s. 12-13.

sendikaların kuvvetlendirilmesinin, toprak reformunun yapılabilmesinin ancak söz konusu yeni devletçilik anlayışı ile mümkün olacağı öne sürülmüştür.⁴⁸

Kalkınma ve iktisadi meseleler dışında Yön dergisinin üzerinde yükseldiği bir diğer önemli mefhum ise Kemalizm'dir. Türkiye'ye yeni bir yön tayin etme iddiasında olan Yöncüler, bu saikler altında dahi Kemalizm'den uzaklaşan bir portre çizmemişlerdir. Öyle ki Türkiye'nin yönü Kemalizm'le çatışarak değil, aksine Kemalizm'le birlikte ya da başka bir deyişle Kemalizm'in de üstüne koyarak belirlenmelidir. Kemalist devrim, Türkiye'yi uygar medeniyetler düzeyine çıkaracak donanım ve mantaliteye sahiptir. Tek noksan yeri, Kemalist hareketin ekonomik kalkınma politikası olarak sosyalizmden yana değil de kapitalizmden yana olmaları olmuştur.⁴⁹ Bu sebeple Yöncüler için sosyalizm ve Kemalizm birbirleri ile çatışan olgular olmak bir yana dursun, sosyalizm Kemalist devrimlerin nihai sonucu olmalıdır. Atilla İlhan'ın Yön ve Doğan Avcıoğlu'na dair yerinde tespiti de bu anlayışı gözler önüne sermektedir: "O Yön'de olsun, Devrim'de olsun Kemalist solun üzerinde gelişeceği ve sosyalizmle buluşacağı platformu oluşturmaya çalışmıştı, her birisi tekrar tekrar okunması gereken zengin ve kapsamı geniş eserleri birkaç neslin önünü aydınlatmıştır. Günümüzde de aydınlatıyor. Ulusal solculuğun ülkemizdeki adı hayli uzun bir süre Yöncülük olmadı mı?"⁵⁰

Bütün anlatılanlara ve Yön'ün tartıştığı meseleler uyarınca Yön ve daha sonrasında Devrim hareketi Kemalizm'i reddetmeyen hatta onu başlangıç noktası alıp tamamlanmamış ya da özü itibariyle doğru olsa da en nihayetinde yanlış yola sapmış bir hareket olarak yorumlamaktadır. O dönem için Türkiye'nin en ciddi problemi olarak görülen kalkınma ve bağımlı olma durumu aşmanın yegane yolu Kemalizm'in de normal saiklerde en nihayetinde ulaşacağı yer olan sosyalizm olarak belirlenmiştir. Kısacası Yön hareketi Marksist bir Kemalizm yorumunun, bir iktisadi kalkınma projesi olarak öne sürülmesi olarak yorumlanabilir.

Özünde söz konusu gelişmeler sadece Türkiye'nin iç dinamiklerine bakarak yorumlanmamalıdır. Yön'ün Türk siyasal hayatında bir mihenk taşı haline geldiği

⁴⁸ "Bildiri", madde 4, Yön, C:1, S:1, 20 Aralık 1961, s. 13.

⁴⁹ Atılgan, **Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar.**, s. 52.

⁵⁰ Hasan Hüseyin Bayram, "Son Yön Türk: Doğan Avcıoğlu", **Bilim ve Gelecek**, No: 235, 2023, s. 8.

dönem dünyada da sol açısından çok mühim gelişmelerin yaşadığı bir döneme denk gelmektedir. Öncelikle tahmin edilebileceği üzere SSCB'nin kısa sürede üst düzey bir kalkınma performansı sergilemiş olması dünyada ve pek tabi Türkiye'deki sol aydınlar arasında önemli bir gelişme olarak ele alındı. Dünyanın dört bir yanında kalkınma mücadelesi veren ya da emperyalist devletlere karşı mücadele eden birçok “az gelişmiş ülke” için SSCB bir “rol-model” konumuna gelmiştir. Öbür yandan *Yön* hareketinin ortaya çıktığı yıllar aynı zamanda Nasır hareketinin de en sükseli olduğu yıllara denk gelmektedir. SSCB'nin de aleni destek verdiği bu hareket işçi sınıfının mücadelesinin ve bakiyesinin çok yüksek olmadığı ülkelere, asker marifetiyle hızlı ve radikal reformlar yapabilmenin reçetesini sunması yönünden, o dönemki sol aydınlar için bir alternatif yol olarak değerlendirilebilmiştir.⁵¹

Türkiye'de 27 Mayıs darbesinin ardından solun hareket alanının genişlemesi, yukarıda bahsedilen Türkiye dışı faktörler ve *Yön* hareketinin hem popüler hem de kapsayıcı olması *Yön* hareketinin muazzam bir aydın desteği bulmasıyla sonuçlanmıştır. Günümüzden dönüp bakıldığında sosyalist bir derginin nasıl olur da Kemalist, radikal solcu, sosyalist, ulusalcı, SSCB taraftarı, Nasırcı veya sosyal demokrat bir yazar kitlesini bir araya getirebildiği sorusu bu bağlamda anlaşılabilir olmaktadır. Bu özelliğiyle *Yön* birçok tenkite de konu olmuş; bazı solcu kesimler tarafından “yeterince Marksist olmama” ya da bazı Kemalizm'in sosyalizmle birlikte olmayacağını öne süren aydınlar tarafındansa “sahte Atatürkçü” olarak adlandırılmaktan da kurtulamamıştır. Söz konusu bütün tenkitlere rağmen *Yön*'ün Türk siyasal hayatında kapladığı mühim yer yadsınamazdır.

1961'de yayın hayatına başlayan *Yön* dergisi 1967 yılına değin devam eden yayınlarıyla arkasında 222 sayılık bir külliyat bırakmıştır. Lakin *Yön*'ün yayın hayatını sonlandırması bu geleneğin sonlandığı anlamına gelmemektedir. Türkiye'nin *yönünü* tayin etme gayreti içinde olanların yeni mottosu da yeni bir yayında kendisini göstermiştir: “Devrim”

⁵¹ Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*., s.54.

1.4. Devrim

İlk sayısı 21 Ekim 1969 tarihinde çıkan *Devrim* 12 Mart 1971 Muhtırası koşulları ortaya çıkıncaya değin yayınlarını sürdürmüştür. Doğan Avcıoğlu *Yön* ile arayışta olan aydınlar için Türkiye reçetesini olgunlaştırmıştır. Yönün belli olmasının ardından artık yeni motivasyon “devrim” de derginin adını belirlemiştir. Derginin büyük harflerle kırmızı renkte “DEVİRİM” yazan başlık yazısının hemen altında derginin de ilkesini ortaya koyan “İdare-i maslahatçılar esaslı devrim yapamaz. -Gazi Mustafa Kemal” yazısı *Yön*’den farklı olarak *Devrim*’in karakterini ortaya koymaktadır. Avcıoğlu’nun kendisi de “1960’larda *Yön*’le Türkiye’nin yönünü belirledik. Şimdi o yöne gitmek için *Devrim*’le devrimi yapacağız.”⁵² diyerek niyetini açıkça ortaya koymuştur. Söz konusu irade *Devrim* ile *Yön* arasında yayınlanan yazılara bakıldığında farkını da ortaya koymaktadır. Öncelikle *Devrim* Türkiye’deki siyasal rejim, çok partili hayat, politik sistem gibi konular üzerinde *Yön*’e nazaran daha fazla meşgul olmuştur.

Devrim’in bahsi geçen bütün unsurlarına bakarak artık ihtilalci bir metotla iktidara gelme amacı gütmesiyle siyasi bir harekete dönüştüğünü söylemek mümkündür. *Yön* zamanında çoğu zaman dengede duran bir terazideymiş gibi duran derginin beslendiği iki ana kaynağa işaret eden sosyalizm ve Kemalizm, *Devrim*’in terazisinde Kemalizm lehine ağır basmıştır. Sosyalist yazarların varlığı dergide devam etse de Mihri Belli gibi önde gelen komünistler, TİP ve DİSK gibi komünizme yakın odakların dergideki varlığı sönümlenmiştir.⁵³ *Devrim*, *Yön*’den farklı olarak bir aydın platformu olmaktan çıkmış, iktidara giden yolun basamaklarını döşemeyi amaçlayan bir yayın organına dönüşmüştür. 1969 genel seçimlerinde Adalet Partisi’nin tek başına hükümetini ve Süleyman Demirel başkanlığını devam ettirmesi ve CHP ile TİP’in oylarının 1965 genel seçimlerinden daha düşük seviyeye gelmiş olması Avcıoğlu’nun zaten çok da inanmadığı meclis yoluyla değişime olan umutlarını tamamen rafa kaldıran bir gelişme olmuştur. Bu sebeple “zinde güçlerin” de marifetiyle hızlı ve radikal ihtilalci bir yol Türkiye’nin tek çıkış biletidir. Daha önce de belirtildiği gibi Maurice Duvarger’in Batı tipi demokrasilerin az gelişmiş

⁵² Hasan Cemal, **Kimse kızmasın, kendimi yazdım**, 8. bs, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999., s. 204.

⁵³ Bayram, 2023, **a.g.e.**, s. 10.

ülkelerde işlemeyeceği tezinden etkilendiğini bildiğimiz Doğan Avcıoğlu'nun, söz konusu etkilenmenin çıktılarının en açık şekilde görüldüğü yer *Devrim* olmuştur.

Esasında Avcıoğlu'nun *Devrim*'de anlatmaya çalıştığı mesele Türkiye'deki demokrasinin ve parlamento gibi demokratik kurumların müreffeh ve birçok inkılabını uzun bir dönem içinde gerçekleştirmiş Batı'dakine benzer bir seyir sürmesinin mümkün olmadığıdır. Parlamenter rejim Türkiye'nin iyiliğine olması bir yana dursun, Türkiye'nin bağımsızlığının ve kalkınmasının önündeki yegane engeldir. Doğan Avcıoğlu'nun bu görüşleri sunduğu vakitten yaklaşık 10 yıl önce gerçekleşmiş olan 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından dahi bir rejim değişikliği tartışması yaşanmamış olması nedeniyle *Devrim*'in kökten bir değişime davet eden söz konusu tavrı Türk siyasal hayatında bir ilktir.⁵⁴ Bu görüşlerini desteklemesi açısından Avcıoğlu'nun “tutucu güçler koalisyonu” olarak ele aldığı kesimler hakkında *Devrim*'de aleni ve oldukça şiddetli bir karalama kampanyası başlamıştır. Yön günlerinde dahi İsmet İnönü CHP'sinin politikalarını sıklıkla eleştiren Avcıoğlu, Ecevit'in “Ortanın Solu” hareketi ile artık daha da yoğun bir şekilde Ecevit ve CHP karşıtı bir konuma evrilmiştir. Doğan Avcıoğlu 1961 Anayasası görüşmeleri sırasında “zinde güçlerin” karşısında yer alan ve devrime giden süreci engelleyen ya da zorlaştıran alan “tutucu güçler koalisyonu” olarak itham ettiği Temsilciler Meclisi ve Anayasa Komisyonu'na benzer şekilde, Bülent Ecevit'i ve “Ortanın Solu” politikasını da aynı kümeye yerleştirmiştir.⁵⁵ Bahsi geçen eleştiri okları sadece Bülent Ecevit ve CHP ile sınırlı kalmamış, dönemin başbakanı Süleyman Demirel, CHP lideri, eski başbakan ve eski cumhurbaşkanı İsmet İnönü, dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, o dönem Türkiye'deki burjuvazinin “rockstarı” Vehbi Koç, dönemin genelkurmay başkanı Memduh Tağmaç gibi devletin en üst kademelerinde yer alan isimler parlamenter sistemin destekçileri olarak *Devrim* tarafından tabir-i caizse aforoz edilmişlerdir.⁵⁶

Bütün bu özellikleriyle beraber *Devrim* mevcut hükümete ya da muhalefet karşı olanların değil, doğrudan rejimin kendisine karşı olanların desteklediği bir yayın olmuştur. Avcıoğlu'nun kafasında devrimin kime, neye, kimlerle, kimlere karşı

⁵⁴ Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*., s.294.

⁵⁵ Hasan Hüseyin Bayram, “Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu”, *Bilim ve Gelecek*, No: 235, 2023., s. 9.

⁵⁶ Atılğan, 2020, *a.g.e.*, s. 296

yapılacağı fikirleri berraktır. *Devrim*'in *Yön*'den aşına olduğumuz sol içi teorik tartışmalara *Devrim*'de rastlamıyor oluşumuz da bu bağlamda açıklanabilir. Bir diğer ifade ile *Devrim* Doğan Avcıoğlu'nun iktidara yürüyüşünün çerçevesini de çizmiştir.

1.5. Darbe(ler)

1971 Muhtırası, Doğan Avcıoğlu'nun söz konusu iktidara yürüyüşünün doruk noktasıdır. 12 Mart 1971 Muhtırası esasında Doğan Avcıoğlu'nun sivil kanadını temsil ettiği ve Avcıoğlu'ndan etkilenen radikal TSK mensubu subayların Adalet Partisi'ne karşı takındıkları tavır sebebiyle ordunun üst kademesini de harekete geçirdikleri 9 Mart'ta yapılması planlanan sol Kemalist askeri bir cuntanın beklenmeyen ve hatta belki de istenmeyen bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Beklenmeyen sonuçları olmuştur çünkü 9 Martçıların yaptıkları planlarla, 12 Mart'taki çıktılar uyuşmamaktadır. İstenmeyen sonuçları olmuştur çünkü sol cuntacılar 12 Mart sonrası, 9 Mart'taki konumları bir yana dursun, muhtıra öncesinden çok daha geri bir konuma düşmüşlerdir.

Nedenleri itibariyle 12 Mart incelendiğinde öncelikle muhtıra ortamını ortaya çıkan sebeplere bakmak gereklidir. Yukarıda da bahsedildiği gibi 27 Mayıs 1960 askeri darbesi özellikle sol kanat açısından “devrim” olarak ele alınmıştır. Darbenin yapılması, toplum nezdinde DP'nin Türkiye'yi felakete sürüklediği fikrinin ordu tarafından tasdiklenmesi anlamına da gelmiştir. Lakin darbe sonrası oluşan siyasi iklimde 1961-1965 yılları arasındaki cılız koalisyon hükümetlerinin ardından DP'nin varisi AP tek başına iktidar olabilmıştır. Bu gelişme AP muhalifi hemen her kesim tarafından 27 Mayıs'ın amaçlarının yerine getirilemediği algısını uyandırmıştır. AP'nin 1965'teki iktidarındaki sanayi burjuvazisi ile el ele yürüttüğü popülist kalkınmacı politikaları sol kesimler tarafından hoş karşılanmamıştır.

1.6. 12 Mart'ın Ardından

12 Mart 1971 Doğan Avcıoğlu'nun hayatındaki birçok dönüm noktasından bir diğeri olmuştur. Türkiye'ye döndüğü günden beri 15 yılı aşkın bir süredir mücadele ettiği Türkiye'nin yönünü tayin etme ve sonrasında düşüncelerini ihtilal yoluyla tayin etme macerası yolun sonuna gelmiş gözükmektedir. “Mağlup” bir portre çizen Doğan Avcıoğlu 12 Mart'tan itibaren yalnızlaşan bir figüre

dönüşmüştür. Muhtıra sonrası ortamda 1972’de CHP genel başkanlığı görevine gelen Bülent Ecevit’in popülerliği iyiden iyiye artmış, 1971 öncesi dönemde Doğan Avcıoğlu gibi odakların çevresinde kümelenen aydınlar arasında Ecevit’in demokratik yöntemlerle devrimi gerçekleştireceğine dair kabuller artmıştır. *Yön* ve *Devrim* döneminde Avcıoğlu cephesinde yer alan birçok kişi artık direkt ya da dolaylı olarak Ecevit’in kanadında yer almışlardır.

Bütün bu gelişmelere rağmen Avcıoğlu fikirlerinden vazgeçmemiş, siyasetten çekilip kendisini araştırmalarına adanmıştır. Şu anda okuduğunuz tezin de ortaya çıkmasına büyük oranda vesile olan eserler olan *Türklerin Tarihi*, *Milli Kurtuluş Tarihi*, *Devrim ve Demokrasi Üzerine*, *Devrim Üzerine* gibi kitaplarının yanı sıra *Yön* ve *Devrim*’de yayımlanan sayısız makaleye ek olarak, başka platformlarda da yazdıkları göz önünde bulundurulduğunda Avcıoğlu’nun ömrü süresince devasa bir külliyata imza attığı görülmektedir. Söz konusu külliyata ek olarak *Türk İnkılabı* isimli bütün araştırmaları ve dokümanları tamamlanmış ancak hiçbir zaman yazılamamış bir eseri de mevcuttur.⁵⁷ Son olarak yazılamamış bu eserine ek olarak *Türklerin Tarihi* kitabının 6. cildi olarak tasarladığı *Osmanlı’nın Düzeni* isimli eserini de tamamlayamamış ancak bu eser Doğan Avcıoğlu’nun notlarından ve defterleri tasnif edilerek Avcıoğlu’nun eski eşi Sevil Yurdakul’un kardeşi Doğan Yurdakul tarafından postmortem bir kitap niteliğinde yayımlanmıştır.

Genel anlamıyla tarih çalışmalarına ağırlık verdiği görülen Avcıoğlu, araştırmalarına Büyükada’daki konutunda devam ederken kansere de bu dönemde yakalanmıştır. Esasında siyaseti bıraktıktan sonra inanılmaz bir hız ve çabayla çalışmalarını sürdüren Avcıoğlu kanser hastalığının ortaya çıkmasıyla en çalışkan döneminde çalışmalarını sonlandırmak durumunda kalmıştır. 4 Kasım 1983 tarihinde onu en verimli zamanında yakalayan kansere yenik düşmüş ve hayata gözlerini yummuştur. Avcıoğlu’nu cenazesinde onu eski yol arkadaşları Uğur Mumcu, İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Mümtaz Soysal, Hasan Cemal, Uluç Gürkan, Korgeneral Cemal Madanoğlu ve Orgeneral Muhsin Batur gibi isimler yalnız bırakmamış, o

⁵⁷ Özdemir, *Doğan Avcıoğlu - Bir Jön Türk’ün Ardından.*, s. 40-42.

sırada Selimiye Kışlası'nda tutuklu olan Yalçın Küçük ise yakın dostunun cenazesine katılamamıştır.⁵⁸

Daha önce de bahsedildiği gibi bu çalışma bir Avcıoğlu biyografisi ya da monografisi olma özelliği ve amacı taşımamaktadır. Lakin tezin başrolünün Avcıoğlu olmasından ileri gelen sebeple, Avcıoğlu'nun hayatının öne çıkan kısımları ve özellikle dönüm noktalarına kısa da olsa değinilmeye çalışılmıştır. Burada amaçlanan Avcıoğlu'nun yalın ve kronolojik bir şekilde hayat hikayesini anlatmaktan ziyade Avcıoğlu'nun gerek bir kanaat önderi gerek bir aydın gerekse de siyasi bir lider olarak geçtiği dönemlere ışık tutmaktır. Zira hiç şüphesiz kendi konumu ve geçtiği aşamalar onun hem düşünsel hem de siyasi hayatını doğrudan etkilemiştir. Özellikle 1961-1971 arasını kapsayan 10 yıl hem Avcıoğlu hem de Türkiye için hararetli yıllara işaret eder ve hiç şüphesiz Avcıoğlu bu hararetli yılların en ateşli isimlerinden birisidir. Dolayısıyla Doğan Avcıoğlu'nu ve aynı zamanda tezde bahsedilen teorik tartışmaların vuku bulduğu dönemsel aralığı kapsayan yılları merkeze alan bir çalışmanın, Avcıoğlu'nun hayatına bir nebze değinerek daha anlaşılabilir olacağı kanaatindeyiz.

⁵⁸ Özdemir, 2000, a.e., s. 45-46.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SOLUNDA OSMANLI DÜŞÜNCESİ

Doğan Avcıoğlu'nun yaşantısı ve yaşam süreci boyunca uğraştığı meseleler esasında Türk solunun da özel bir dönemine denk gelmektedir. 1961 Anayasası'nı takiben sınırları genişleyen, hareket alanı artan ve düşüncelerini daha gür sesle aktarabilen Türk solunun kitleselliği ve görünürlüğü de bu dönemde artmıştır. 1960 öncesi dönemde konuşulamayan, tartışılmayan ya da dahası akla bile gelmeyen birçok teorik tartışma da 27 Mayıs'ın ardından gün yüzüne çıkabilmiştir. 12 Eylül'e değin ama özellikle 12 Mart'a kadar sol çevrelerin üretimi ve tartışmaları doruk noktasına çıkmıştır.

1960 sonrası dönem sol yayın anlamında bir bolluğa işaret etmektedir. *Emek, Yön, Ant, Devrim, Türk Solu, İleri, Sosyal Adalet, Sosyalist, Aydınlik Sosyalist Dergi, Proleter Devrimci Aydınlik, Yeni Çağ* gibi birçok sol yayın kendisine bu dönemde geniş okuyucu ve yazar kitlesi bulmuştur. Mihri Belli'nin temsil ettiği, gençler ve öğrenciler arasında kendisine büyük destekçi bulan Milli Demokratik Devrim ile genel itibariyle Türkiye İşçi Partisi'nin temsil ettiği Sosyalist Devrim gibi iki ana akım sol hareketin yanına bir de Doğan Avcıoğlu'nun açtığı *Yön-Devrim* hareketi de eklenince Türkiye'de majör anlamda üç farklı sol yönelim kendisini göstermiştir. Söz konusu çeşitlilik hem tartışma anlamında hem de görüş farklılıkları anlamında Türk solu için oldukça verimli bir döneme işaret etmektedir. Aynı devrimi farklı yöntemlerle arzulayan bütün fraksiyonlar yayınların ve tartışmaların çoğalmasına katkı sağlamakla birlikte, hareketlerin birleşip güçlenmesinin önünde de bir engel oluşturmuştur.

1960 dönemi sonrası Türk solu için birçok gündem maddesi bulunmaktadır. Temelinde benzerlikler taşısa da son kertede hemen hepsi birbirlerinden farklı olan bu görüşlerin önemli bir ortak noktası Türkiye'nin mevcut durumunu tarihsel bir süreç içinde inceleme çabası olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu odaklara göre Cumhuriyetle Osmanlı Devleti veya tarihsel açıdan daha eski devletler arasında

kurulan ilişki ve buna bağlı olarak mevcut durumu ya da sebeplerini tarihsel süreç içerisinde inceleme sol camiada önemli bir metot olarak benimsenmiştir.

Öyle ki, o dönemin önde gelen solcu aydınların hemen hemen bütünü tarihsel çalışmalara imza atmışlardır. Bu sebeple Osmanlı ve Cumhuriyet arasındaki bağlantıyı çözümleme anlamında Türkiye'nin toprak yapısı, toplum yapısı, devlet-birey ilişkisi gibi meseleleri Orta Asya'ya değin inceleyen yazarlar bulunsa da sol külliyata eser vermiş Türkiye'de hemen her sol aydının en nihayetinde mutlaka baktığı yer Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Sol entelijansiya Türkiye'nin mevcut durumundan hareketle Türkiye'ye dair tezlerini geri kalmışlık, sömürge olma hali ve kalkınma minvalinde ele almışlardır. Bu tahliller yapılırken tarihsel faktörler tartışmaların önemli bir kısmını işgal etmiştir. Osmanlı'nın Batı karşısında amansız bir şekilde geri kalması ve kapitalist bir ekonomiye geçilememesi gibi meseleler solcu aydınların tartışmalarının ana çıkış noktası olarak dikkat çekmektedir. Geri kalmışlığın sebeplerine ve biçimlerine ilişkin farklı fikirler öne sürülmüş olsa da hemen her aydının Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında bir şekilde geri kaldığı konusunda ortaklaştıkları görülebilir. Bu noktada bahsi geçen geri kalmayı çözümlemek için dönemin sol aydınlarının yoğun bir şekilde ATÜT-FÜT tartışmalarına yoğunlaştığı görülebilir. Özellikle 1960'ların ikinci yarısından itibaren Batı ve Doğu arasındaki gelişmişlik düzeyi farkının neden oluştuğu ya da Osmanlı'nın oluşturduğu o ihtişamlı ve güçlü yapıdan son haline nasıl geldiğine dair sorularda başvurulmuş yegâne tartışma ATÜT ve FÜT üzerinden sorgulanmıştır.

2.1. Asya Tipi Üretim Tarzı

Türkiye'de uzun yıllar sol cenah içerisinde yer bulan tartışmaların asıl gündem maddelerinden birisi olan ATÜT, Marx'ın öne sürdüğü bir kavramsallaştırma olmasının da etkisiyle dönemin sol aydınları tarafından Türkiye'nin geri kalmışlığı üzerine yapılan tartışmalarda Osmanlılara ve öncesine ait dönemin analizlerinde yoğun olarak ele alınmıştır. Öncelikle ATÜT kavramı ile ortaya çıkan asıl olgu, Batı'da görülen tarihsel seyrin yani feodalitenin dışında bir alternatif olabileceği fikri üzerinde durmaktadır. Buna göre Marksist diyalektikle de uyumlu olarak feodalite ve sonrasında gelişen kapitalizm ile Asya Tipi Üretim Tarzı ve "kapitalistleşemeyen Doğu" bir düalizm ortaya çıkarmaktadır. Marx da bu

noktadan yola çıkarak, doğuyla batı arasında ortaya çıkan maddi ve toplumsal farkın nedenlerini irdeleme gayreti içerisinde olmuştur. Marx'ın ATÜT kavramından ilk kez bahsettiği eser olan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* isimli eserinde Asya Üretim Tarzı, antikçağ, feodal ya da modern burjuva üretim tarzı gibi diğer toplumsal-ekonomik üretim tarzlarından birisi olarak ele alınır ancak söz konusu üretim tarzlarının uzun açıklamalarına yer vermez.⁵⁹ Sonrasında Karl Marx ve Friedrich Engels arasındaki mektuplaşmalara bakıldığında, her iki isminde zaman içerisinde Doğu toplumlarına karşı ilgilerinin arttığının izleri görülebilir. 1853 yılında her iki ismin birbirlerine yazdıkları mektuplarda açıkça görülmektedir ki:

“Bernier⁶⁰ -Türkiye’den, İran’dan ve Hindistan’dan söz ederek- tüm Doğulu olayların şeklini doğru saptamıştı. Doğu’da toprakta özel mülkiyet yoktu ve bu da Doğulu ufkun gerçek anahtarını oluşturuyordu.”⁶¹

Lakin iyi bilindiği gibi Marx düşüncesinde üretim araçları ve üretim biçiminin kendisi farklı toplumsal yapıları ortaya çıkaran temel etkidir. Dolayısıyla herhangi iki toplum arasında toplumsal yapı anlamında farklılıklar mevcutsa, bahsedilen farklılığın yattığı alan üretim biçiminin kendisidir. Doğu’nun toplumsal ve ekonomik anlamda Batı’dan farklı bir seyir izlemesi Marx ve Engels için “Nasıl olur da Doğu toplumları şahsi toprak mülkiyetine sahip toplumsal yapılar teşekkül edemiyorlar?” sorusunu ortaya çıkarmıştır. Engels’in bu soruya verdiği cevap coğrafyanın niteliği ile ilgilidir.⁶² Sahra’dan Hindistan’a kadar yatay uzanan bölge içerisinde dikkat çeken coğrafi şartlar tarıma aşırı elverişli olmayan hatta çorak/çöl topraklardır. Bu sebeple tarım yapılmak isteniyorsa büyük yapay sulama kanallarına ihtiyaç duyulacaktır ve böyle büyük bir imar projesinin de tek yürütücüsü ancak merkezi hükümetin kendisi olabilecektir. Bu soru ve ardından gelen cevap bize göstermektedir ki toprakta özel mülkiyetin yokluğu ve coğrafi şartların mecbur

⁵⁹ Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, 4. bs, İstanbul, Sol, 1979., s. 26.

⁶⁰ François Bernier, 12 yıl boyunca Mısır’dan Bengal’e uzanan birçok ülkeyi ziyaret eden hatta büyük Babür İmparatoru I. Alemgir Şah’ın şahsi doktorluğunu dahi yapan Fransız bir doktor ve seyyahdır. Ayrıca “bilimsel ırkçılığın” öncülerinden olup, insanların ırklara göre kategorize edildiği eserler kaleme almıştır. Marx’ın Bernier’in yazdıklarından etkilenmesinin asıl sebebi Delhi, Agra ya da Surat gibi Hindistan şehirlerinde sayıları 300 bine varan kent nüfusunun Avrupa’daki anlamıyla feodal bir toplumsal yaşantı sergilemeyip, Avrupa’dan tamamen farklı bir toplumsal teşekküle dayanmasının Marx için ilgi çekici olmasıdır.

⁶¹ Taner Timur, *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.

⁶² Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, 1. bs, İstanbul, Alfa Yayınları, 2015., s. 41.

kıldığı güçlü bir merkezi hükümet ATÜT'ün en öz ve ilkel tanımlamasını ortaya koymaktadır. Ancak Marx için merkezi hükümetin ve toprakta özel mülkiyetin yokluğunun yegane unsurunun coğrafi koşullar olduğu fikri yeterli değildir. Ona göre iktisadi biçimleri belirleyen asıl mesele, üretilen artı emeğin, üreticilerden nasıl alındığı meselesi ile ilgilidir.⁶³ Bu sebeple ATÜT'ün görüldüğü coğrafyaların ekonomik ve toplumsal tarzları irdelenirse ortaya ATÜT'ün karakteristik özellikleri çıkacaktır.

Marksist düşüncede açıkça görülmektedir ki üretimin toplumsal şekli ne olursa olsun üretenler ve üretim araçları her daim üretimin en temel iki etkenidir. Bahsi geçen iki etkenin birleşimi üretimin kendisini ortaya çıkarmaktadır. Bu birleşmenin gerçekleştiği her özgül topluluk, iktisadi ve toplumsal bir yapıya işaret eder.⁶⁴ ATÜT'teki üretim aracı toprak olduğuna göre, emek ve toprağın birleşmesi ATÜT'ün karakteristiğini ortaya koymaktadır.⁶⁵ Dahası ATÜT'te birey mülksüzdür. Ancak bu mülksüzlük Avrupa'daki gibi toprağa bağlı bir serflik yapısı içerisinde değil, toplumsal hiyerarşinin en üstünde yer alan devletin toprak üzerindeki tasarruf hakkını çeşitli kişiler arasında bölüştürmesiyle ortaya çıkar. Yani bir diğer deyişle, toprak üzerinde şahsi mülkiyet ilişkisi kurmak mümkün değilken, toprakta -devlet adına- şahsi tasarruf mevcuttur. Avrupa'da köle ve serfler üretim aracının kendisini oluşturmaktadır. ATÜT'te ise birey bu anlamda hürdür çünkü üretim aracı bireyin kendisi değildir.

Lakin buradan çıkarılması gereken anlam ATÜT toplumlarındaki bireylerin alabildiğine hür, birçok açıdan özerk ve bireyselleşmiş olduğu anlamı çıkmamalıdır. ATÜT'te bireyin hürlüğü toprağa karşı hürlüğünden ileri gelmektedir. Ancak mülksüz ve topraksız köylü, bir topluluğun içerisinde eriyen birçok ortak bileşenden birisi konumundadır. Yani ATÜT'teki birey serf veya köle olmamakla ve hür olmakla beraber aynı zamanda bir çeşit “genelleşmiş köledir.”⁶⁶ Devletin toprak ve artı ürün üzerinde kurduğu mutlak tahakküm bireyi bu yönüyle genelleşmiş köleye çevirmektedir. Bu noktada birey-devlet ilişkisini devletin iki farklı yüzü

⁶³ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 58.

⁶⁴ Karl Marx, **Kapital**, C. 2, 9. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021., s. 34.

⁶⁵ Divitçioğlu, 2015, **a.g.e.**, s. 59.

⁶⁶ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 60.

belirlemektedir. İlki devletin üretimden aldığı artı ürünü kamu işlerine ve büyük imar projelerine finanse eden “kerim” yüzüyken, diğeri ise ranta el koyup devletin/sultanın kendisinin ve yakınlarının tüketiminin finanse edildiği “ceberut” yüzüdür. Devletin söz konusu iki yüzü genellikle aynı anda bulunsa da aralarındaki denge devlet ve birey arasındaki ilişkisi için kökten belirleyicidir. Buradaki en önemli nokta devletin eğildiği yönün, devletin kendi tutumuyla alakalı olmasıdır. Kerim ya da ceberrut devlet arasında gidip gelen çizgide devletin yönü bizzat devletin kendisi tarafından belirlenir ve kitlelerin ya da bireylerin buradaki etkisi zayıftır. ATÜT’ün Batı’daki toplumsal yapılardan bir diğeri farkı ise sömürünün kolektif olmasıdır.⁶⁷ Batı’daki sömürü bireyin bireyi sömürüsü şeklinde gerçekleşen bir yapıdayken, burada topraksız ama topraktan tasarruf edebilen “genelleşmiş köle” dolaylı sömürü örneği taşımaktadır. Lakin bu durum toplumsal bir nitelik taşıdığından toplumsal yapının sömürü niteliği öznel olmaktan çıkar ve kolektifleşir.

Böyle bir yapının da sınıflı bir toplum ortaya çıkaracağı aşıkardır. Ancak buradaki sınıflar yine Batı’dan farklı olarak bireylerin üzerinde toplanmaktan çok, toplumun üyelerinin bulundukları konum ve ilişki ağları ile doğrudan etkilidir. ATÜT içerisinde gözüken toplumsal yapılara baktığımızda temelde iki sınıfın varlığı dikkat çeker: Devlet ve üreticiler... Burada “devlet” sınıfının sultanı, sultanın yakınlarını, sultanın imtiyaz verdiği kişileri, devlet adına çalışanları kısaca, bir şekilde ve derecede devleti temsil edenlerden teşkil olduğu görülebilir. Diğeri sınıf ise bu imtiyazlı cemiyetin dışında kalan herkesi kapsamaktadır. “Kolektif sömürü” ya da “genelleşmiş köle” gibi kavramlar bu bağlamda daha da anlaşılır olmaktadır. Keza üreticileri ya da köylüleri tanımlayan sınıf, o topluluğun neredeyse tamamına işaret etmektedir. Bir başka bakışla çok az kişi toplumsal sınıf anlamında bir diğeri kişiden farklı bir konumdadır.

ATÜT bir döneme damgasını vuran ve hatta günümüzde hala üzerine çalışmaya değer bir konunun derinlemesine ve bütün yönleriyle incelemesi ancak başka bir çalışmanın konusu olabilir. Tezin bu bölümünün esas maksadı, tez boyunca bahsedilen ATÜT kavramını bir nebze de olsa açıklamak ve bahsi geçen isimlerin ve daha da önemlisi Doğan Avcıoğlu’nun fikirlerinin daha iyi idrak edilmesine yardımcı

⁶⁷ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 61.

olmaktır. Bu sebeple kısa bir özet geçmek gerekirse, ATÜT'ün Batı'da gördüğümüz feodaliteden ayrıldığı esas noktalar bize ATÜT'ün genel sınırlarını gösterecektir. Öncelikle Batı ve Doğu toplumları arasındaki temel fark, toprakta özel mülkiyetin yokluğuyla ya da başka bir deyişle toprakta devlet mülkiyeti ile açıklanabilir. Batı'dan farklı olarak Doğu'da toprak devlete/sultana aittir. Ancak yine Batı'dan farklı olarak Doğu'daki topraksız köylü (yani köylülerin tamamı) devletin izin verdiği yerlerde ve ölçüde o topraktan tasarruf etme hakkına sahiptir. Batı'da toprak üzerinde şahsi mülkiyetin varlığı mevcut olsa da mülksüz köylüler toprağa bağlı olmak zorunda ve üretim aracının kendisini teşkil etmektedirler. Doğu'da ise tamamı mülksüz olan köylülerin toprak üzerindeki görece “özgür” tasarruf hakkı, Doğu'daki üreticiyi Batı'daki mülksüz üreticiye göre daha hür yapmaktadır. Ancak bu hürlik otonom bir şahsilik şeklinde teşekkül etmez. Toprağın sahibi olan devlet ile toprağı tasarruf hakkı tanıdığı üreticiler arasında kurulan ilişki bir çeşit “genelleşmiş köleliktir.”

Yine Batı'dan farklı olarak Doğu'daki sömürü biçimi bireyin bireyi sömürüsü şeklinde değil, devletin devleti ve devleti temsil eden sınıfın dışında kalan herkesi sömürüsü şeklinde gerçekleşmesi nedeniyle “kolektif sömürü” olarak ortaya çıkar. Bu noktadan da anlaşılabileceği üzere Doğu'daki toplum aynı Batı'da olduğu gibi sınıflı olmakla birlikte, sınıfların yapıları ve nitelikleri birbirlerinden farklıdır. Doğu'da esas olan iki temel sınıfın varlığıdır. Devleti temsil eden herkesten oluşan devletli sınıfı ile bu sınıfın dışında kalan herkesi kapsayan üretici sınıftan oluşan ikili bir toplum yapısı dikkat çekmektedir.

Bütün bu bilgiler ışığında bakıldığında Doğu toplumlarının neden Batı'da olduğu gibi feodalizm aşamasından geçmediği sorusuna çeşitli cevaplar verildiği görülebilir. Bu sebeple de gerek Türkiye'de gerekse dünyanın geri kalanında özellikle “gelişmişlik ve az-gelişmişlik” kavramları üzerinde dönen tartışmalarda feodalizmle beraber en çok başvurulanan bir diğer kaynak Asya Tipi Üretim Tarzı olmuştur.

2.2. Türk Solunun Tarih Anlayışı: Düşünürler & Eserler

Türk solunda Türk toplum yapısı tartışmaları veya daha da özel olarak Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının sol camia için döneme damgasını vuran gündem maddesi olduğuna kanıt niteliğinde gösterebilecek eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. 1960'larda Türkiye'deki sol yazında popülerleşen kitaplara bakıldığında bahsi geçen durum daha da iyi anlaşılmaktadır. Niyazi Berkes 1964 yılında *The Development of Secularism in Turkey* isimli eserini, ardından 1969 senesinde ise *Türkiye İktisat Tarihi* isimli eserini yayımlamıştır. 17. yüzyıldan başlayıp modernleşme mefhumu içerisinde Türkiye'nin geçtiği aşamalar sonucunda modern cumhuriyete değin bir tarihsel örgü içerisinde anlatılmıştır. Keza *Türkiye İktisat Tarihi*'nde Osmanlı Devleti'nin zirvede görüldüğü 16. yüzyıldan, geleneksel yapıların tamamıyla çözüldüğü 19. yüzyıl arasında geçen zaman ekonomik aktörleriyle beraber ele alınmıştır. Osmanlı toplumunun düzeni içindeki derebeyler, yeniçeriler, ayanlar gibi yerel güç odaklarının ekonomiyle ilişkileri incelenmiştir.

Daha sonrasında Sencer Divitçioğlu'nun 1967 yılında yayımladığı *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu/Marksist Üretim Tarzı* isimli eserin Türk solundaki tartışmalara tesiri büyük olmuştur. Öyle ki, eser yayımlandıktan sonra Marksist literatürdeki Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramı Osmanlı Devleti'ne uyarlanmış ve yıllarca sürecektir olan feodal üretim tarzı mı Asya üretim tarzı mı tartışmalarına kapı aralamıştır.

1969 yılında İdris Küçükömer tarafından yayımlanan *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma* isimli eser yine Osmanlı Devleti'nin toplum yapısını masaya yatıran, Osmanlı bürokratlarını inceleyen ve buradan yola çıkarak günümüze uzanan analizleriyle dikkat çeken bir eser olmuştur.

Behice Boran henüz Türkiye İşçi Partisi genel başkanı olmadan önce, sosyolog sıfatıyla 1968'de *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* isimli eseriyle o dönem gündemde olan bütün tartışmalara katkı yapması hasebiyle ister istemez Osmanlı-Türk toplum yapısına değin tartışmalara da katılmıştır.

1970 yılında İsmail Cem tarafından hazırlanan *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* isimli çalışma da benzer bir şekilde Osmanlı'nın toplumsal ve ekonomik

yönüne eğilmiş ve geri kalmışlık perspektifinden bakılarak 1960'lara değin gelen bir tarih örgüsü içinde Türkiye ele alınmıştır.

1968 yılında *Türkiye'nin Düzeni* isimli kitabı ile 1969 Yunus Nadi Armağanı alan sonrasında da *Milli Kurtuluş Tarihi* (1974-75) ve *Türklerin Tarihi* (1978-1982) isimli eserleri kaleme alan Doğan Avcıoğlu da aynı şekilde bahsi geçen dönemde Türk-Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısına değin uzun incelemelerde bulunmuştur.

Bahsi geçen isimlerin yanı sıra burada değinilmeyen ancak Osmanlı toplum yapısı üzerine çalışmaları olduğu bilinen Hikmet Kıvılcımlı, Taner Timur, Metin Herper gibi diğer birçok yazarın da söz konusu literatüre büyük bir katkı sağladığı ileri sürülebilir. Özetle görülmektedir ki Osmanlı'nın toplumsal ve ekonomik yapısına dair tartışmalar o dönemin özellikle solcu aydınları için önemli bir başlık olmuş ve bir dönemin çalışmalarına doğrudan yansımıştır.

2.2.1. Niyazi Berkes

Yukarıda da değinilen *The Development of Secularism in Turkey* ve *Türkiye İktisat Tarihi* isimli eserler Niyazi Berkes'in tarihsel anlayışını bizlere yansıtmaktadır. Berkes de dönemindeki diğer isimler gibi düşüncelerini Osmanlı'dan başlatmıştır. Eserlerinde Türkiye'nin kalkınamaması ve Batı Avrupa devletleri kadar demokratikleşememesini tartışmıştır. Doğu ve batı toplumlarının tarihsel süreç içerisinde birbirlerinden farklı yollar izlediği düşüncesindedir. Batıda özel mülkiyet, doğuya nazar çok daha belirleyicidir. Bir kişi ya da zümrenin toplumsal karşılığının esas belirleyicisi mülkiyettir. Özel mülkiyetin bu derece ön planda olduğu bir sistem ise zaman içerisinde zenginleşmenin kapısını aralamıştır. Önceleri toprağa bağlı zenginler doğuran mülkiyet, feodalizm sonrası dönemde kapitalizmle beraber yeni bir sınıf ortaya çıkarmıştır. Doğu ise söz konusu süreçlerden farklı bir yol izlemiştir. Doğu devletlerinin ekonomik modelini “savaş girişimciliği” olarak yorumlayan Berkes, elde edinilen kazançlarla ekonomik üretimin arttırılmadığını ve savaşlardan

elde edilen yüksek gelirlerle hem ekonomik hem siyasi olarak eli oldukça güçlü sınıflar ortaya çıktığını söylemektedir.⁶⁸

Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nu bilinen klasifikasyonun dışında İbn-i Halduncu bir bakıştan faydalanarak *doğuş ve kuruluş dönemi, düzenin dengelilik dönemi, düzenin bozuluşu-bozuk düzen dönemi ve yeniden düzen kurma çabaları dönemi* olarak temelde dört makro başlıkta ele almıştır.⁶⁹ Niyazi Berkes, ilk evredeki Osmanlı Devleti'ni esnaf-gazi ittifakına dayandırmaktadır. Ona göre başta çok da güçlü olmayan Osmanoğlu Hanedanlığı savaşıarak ve gaza ederek elde ettiği gelirlerle ayrıcalıklı sınıfların ortaya çıkmasına izin vermiştir. Topraktaki mülkiyet hanedanın kendisinde olup, hanedanın uzuvları sayılabilecek ayrıcalıklılara ise söz konusu toprakları tasarruf edebilme hakkı tanınmıştır.⁷⁰

Berkes'e göre İstanbul'un Bizans'tan fethi ile ikinci döneme girilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman'a değin bu dönem devam etmiştir. Öyle ki Kanuni'ye kadarki dönemde Türkiye'deki toplumsal yaşamın içerisindeki feodal unsurlara hiçbir müdahale gelmemiştir. Devlet kendi kurumlarını ve sistemini bu süreçle beraber inşa etmiştir. Devlet açısından millet sistemi gibi olguların inşa edildiği döneme de işaret eden bu dönem Osmanlı'nın feodal ilişkiler ve yeni inşa ettiği kurumlarla beraber gücünü pekiştirdiği döneme denk gelmektedir.⁷¹

Berkes'in dönemlendirmesindeki üçüncü dönem III. Murat zamanından başlayarak, kendisini devlet kurumlarının iç zıtlaşmalarıyla gösterir. Dış etkenlerin de etkisiyle iç zıtlaşmalar giderek tırmanarak kendisini göstermiş ve Kanuni'ye değin çalışan kurumların artık yavaş yavaş işlevsizleşmesi ve kurumlar arası çatışmalar çağına gelindiği görülmüştür. Savaştan gelen ekonomik kazanç ve rant ekonomisi de aksayınca Osmanlı Devleti kendisini derin bir buhranda bulmuştur.⁷²

Dördüncü ve son dönem ise ortaya çıkan çelişki ve zıtlaşmaların yeni prensiplere göre değil de sistemin yüzyıllara dayanan kendi ana prensipleri ile çözümlemeye bir diğer deyişle eski düzeni zorla diriltme çabalarına işaret eder. Hem

⁶⁸ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 5. bs, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2022. s, 17-18.

⁶⁹ Berkes, 2022, **a.e.**, s, 20.

⁷⁰ Berkes, 2022, **a.e.**, s. 22-23.

⁷¹ Berkes, 2022, **a.e.**, s. 23.

⁷² Berkes, 2022, **a.e.**, s., 23, 101-108.

düşünsel hem eylemsel atılan her adım başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Berkes'in deyişiyle tezle antitez arasındaki uygunsuzluk o derece fazladır ki tezle antitezin buluşması sentez oluşturmak bir yana dursun, diyalektik sürecin kopmasına sebep olmaktadır.⁷³

Berkes'e göre bir başka tartışma ise feodalizmin niteliği konusundadır. Ona göre ekonomik ve siyasi olmak üzere iki farklı feodalizm vardır. Osmanlı'da toprağın mülkiyetinin hanedanda olması nedeniyle siyasi anlamda bir feodalizmin izini sürmek mümkün değilken, mülkiyetsiz dahi olsa topraktan gelir sağlayan ve bu gelirler hem ekonomik hem toplumsal hem de siyasi sınıfını yükseltebilen sınıflar olması nedeniyle kısmen de olsa ekonomik feodalizmin varlığından söz edilebilir.

O dönem popüler olan ATÜT tartışmalarına da Osmanlı Devleti'nin Asya Tipi Üretim Tarzı olarak ele alınmasına sebep olan özelliklerin Osmanlı'nın temelinde yer aldığını değil, aksine kapitalizme geçiş yapılamaması nedeniyle sonucu olduğu yönünde yaklaşmaktadır.⁷⁴ Yazar burada feodalizm ve despotizmin ontolojik tartışmalarının teorik düzlemde kaldığı sürece Osmanlı'yı aydınlatmak için yeterli olmadığını öne sürer. Önemli olan olayların kendisinin analiz edilmesidir. Bir örgü olarak Osmanlı'nın tarihsel süreci ortadadır. Dolayısıyla toprak, reaya, esnaf, savaş, ordu, bürokrasi, hükümdar ve saray, dış dünya ve dış dünya ile kurulan ilişkiler gibi meseleler Osmanlı toplum yapısı üzerine belirleyici olacaktır. Söz konusu faktörleri ve bu faktörlerin kendi arasında kurdukları ilişkileri göz ardı ederek Osmanlı toplumunun feodal mi yoksa doğu tipi bir despotizm mi olduğunu söylemek mümkün değildir.⁷⁵

Osmanlı'daki toprak yapısı hem ekonomik hem de toplumsal düzlemde birçok çelişkiyi içerisinde barındırmıştır. Berkes'e göre kapitalizme geçiş bu noktada kaçınılmazdır. Ancak Osmanlı'nın bu atılımı yapamamış olması sistemin daha da bozulmasına sebebiyet vermiştir. Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonlar Osmanlı pazarı üzerindeki Batı hakimiyetini daha da fazla arttırırken, Avrupalıların

⁷³ Berkes, 2022, **a.e.**, s., 24.

⁷⁴ Ahmet Aykut Altay, Gökhan Çelen, "Osmanlı'nın Kapitalizme Geçemeyişinin Günah Keçisi Olarak Batı Müdahalesi: 1960'lar Türkiye Sosyalizminden Örnekler", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 40, 2021, s. 356-377.

⁷⁵ Berkes, 2022, **a.ge.**, s., 24-25.

kapitalistleşme sonucu kazandıkları ekonomik üstünlüğü askeri güce çevirmeleriyle de beraber Batı ve Osmanlı arasındaki mesafe giderek açılmıştır.⁷⁶ Bu derece bir dış kapitülasyon sanayileşme, kapitalistleşme gibi Osmanlı'nın gerekli ekonomik atılımları gerçekleştirememesine sebebiyet vermiş, daha da kötüsü tekel uygulamaları gibi son derece anti-kapital uygulamaların da peydah olmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁷ Bütün bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı kapitalistleşme sürecini tamamlayamamış ve açıkça Batılı devletlerden geri kalmıştır. Batı önce üretim sonra da finans kapitalizmi ile Osmanlı'yı bir yarı sömürge haline getirmiştir. Batı'nın kapitülasyonlar aracılığıyla Osmanlı aleyhine elde ettiği imtiyazlar, Osmanlı kapitalistleşmesinin de sonunun getirmiştir.⁷⁸

2.2.2. İdris Küçükömer

İdris Küçükömer günümüze değin hala tartışma konusu olan bir figürdür. Daha önce de belirtilen *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma* Türk sol yazınındaki en ünlü yapıtlardan birisidir. Genelde “Türkiye’de sol sağdır, sağ da soldur” olarak yanlış bir şekilde yorumlanmıştır. Türkiye’de sağın (Terakkiperver-DP-AP) aslında ilerici/solcu, sol kabul edilen CHP’nin ise gerici/sağcı olduğu şeklinde yapılan yorumlar yanlıştır. İdris Küçükömer’in kastettiği sola ve sağa yaslanan siyasi çizgilerin varlığıdır. Solun tabanını oluşturan kitleleri temsil eden sağ odaklara bir ilericilik ya da solculuk atfetmez. Küçükömer’in asıl anlatmak istediği, Tanıl Bora’nın da değindiği gibi nicel anlamda büyük toplumsal kitlelere gerici, yobaz, karşı devrimci gibi yakıştırmalar yapmanın yanlışlığıdır.⁷⁹

İdris Küçükömer dönemin ünlü tartışması olan ATÜT meselesinde ise öncelikle bir ATÜT -onun değişimiyle Asyagil Üretim Biçimi- sınıflandırması yapmıştır. Asyagil üretim biçimini nomadik, hidrolik ve ikisinin birlikte olduğu bir üçüncü tür şeklinde üç kısımda incelemiştir. Nomadik kategorinin kendi aralarında da farklar bulunabilen Turangil ve Arapgil olarak ikiye de ayrılabilceğini söyler.

⁷⁶ Berkes, 2022, a.e., s. 161-162.

⁷⁷ Altay ve Çelen, 2021, a.g.e., s. 368.

⁷⁸ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 345-349.

⁷⁹ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, 7. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020., s. 606.

Yazara göre Osmanlı da nomadik kategorinin Turangil kanadındadır.⁸⁰ Hidrolik kategoriye üstüne pek konuşmadığı Çin'i, ikisinin karışımı olan üçüncü kategoriye ise "belki" şerhini düşerek Hindistan'ı dahil etmiştir.⁸¹

Küçükömer'e göre Osmanlı'nın geri kalmasına müsaade eden ilk mesele Osmanlı'nın kendi ekonomik modeliyle ilintilidir. Batı'da kapitalist kurumların ortaya çıkışıyla, Osmanlı'daki seyir birbirlerinden farklı gelişmiştir. Yazara göre merkantalist politikaların ortaya çıkması 16. ve 17. yüzyıldaki kapitalist süreç için oldukça önemlidir. Burjuvazinin sermayeyle kurduğu ilişki ve zenginliği biriktirmesi feodal düzende gedikler açarak, feodal düzenden kapitalist düzene geçişin kapılarını aralamıştır.⁸² Kapitalist ve feodal kurumlar birbirleriyle uyuşma şansı olmayan iki farklı modele işaret ettikleri için, iki model de birbirlerinden farklı üretim biçimleri sunmaktadır. İki modelde de mülkiyet esas olsa da feodal düzende toprak mülkiyeti önem kazanırken, kapitalist modelde sermaye mülkiyeti önem arz etmektedir.⁸³

İdris Küçükömer Avrupa devletlerinin kapitalistleşmesinin kökünde toprak sahipliğinin önemini vurgular. Kralın kendisi de esasında toprak sahibi bir feodaldır. Lakin diğer toprak sahibi feodallere egemen değildir. Kralın yanında kilise de hem toprak hem de egemenlik açısından bir başka odak olarak kendisini göstermektedir. Bu tarz bir toprak yapısı içerisinde de üretim genel olarak pazar için yapılmamış, kırsal kesimler bir çeşit kapalı ekonomi görüntüsü vermiştir.⁸⁴ Lakin Avrupa'da metropol ve uluslararası ticaretin yapılabildiği şehirlerde ticaretle uğraşan toprak sahibi olmayan ancak yine de sermaye biriktirebilme yetisine sahip bir burjuvazi sınıfı ortaya çıkmıştır. Toprak dışı kapitalin şahıslarda birikmesi tefecilik, faiz, kredi, imalathane gibi feodal dönemin anlayışına uymayan birçok yeni uygulamayı da beraberinde getirmiştir. En nihayetinde burjuvaların hakim olduğu şehirler giderek zenginleşmiş, otonomileri artmış hatta bazıları bağımsız cumhuriyetlere dönüşmüştür.⁸⁵

⁸⁰ İdris Küçükömer, **Sivil Toplum Yazıları**, 1. bs, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994., s. 32.

⁸¹ Küçükömer, 1994, a.y.

⁸² İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma**, 1. bs, İstanbul, Kapı Yayınları, 2021., s. 20.

⁸³ Küçükömer, 2021, a.e., s. 22.

⁸⁴ İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma**, 1. bs, İstanbul, Ant Yayınları, 1969., s.17.

⁸⁵ Küçükömer, 1969, a.e., s. 18.

Küçükömer bu noktada iddia etmektedir ki:

“Feodalitenin içine kapanık üniteleri bütün Avrupa açısından anarşik bir parçalanmayı gösterir. Avrupa’da feodal üretim ilişkileri, merkezi olmaya elvermeyecekti. Merkezi teokratik mutlak krallıklar ancak burjuvaların tarihi arenada rol oynamasıyla, yani feodalite düzeninin bozulmaya başlamasıyla ortaya çıkabilecekti. İşte merkezi krallıkların ya da merkezi mutlak otoritenin yokluğudur ki, şehirlerin büyürken serflere, köylülere de melce olan ekonomik otonom şehirler haline gelmesine sebep olmuştur. Oysa Osmanlı üretim ilişkilerinin merkezi devleti bu gibi otonom tüccar şehirlerinin ortaya çıkmasına engel olmuştur.”⁸⁶

Dolayısıyla İdris Küçükömer’in Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısına yaptığı analizler Osmanlı’nın merkezîyetçi bir düzen tahsis ettiği yönündedir. Söz konusu durum da Batı’da kapitalizmi doğuran faktörlerin başında gelen iş bölümü ve özel mülkiyetin statülerinin Osmanlı’da Avrupa’dakinden tamamen ayrı yönde seyretmesine sebebiyet vermiştir. Toprağı işlemede ve imalathanelerde kullanılacak teknoloji açısından Osmanlı Devleti’nin Avrupa’dan geri olması⁸⁷, reayanın toprağa bağlıyken Batı’daki gibi serf olmaması⁸⁸, madenlerdeki üretimin azalması⁸⁹, kırsal ve şehirler arasındaki kopukluğun uluslararası ticareti etkilemesi ve dolayısıyla ticaretten beslenen burjuvaziye oluşturacak sermayenin şahıslarda birikmemesi⁹⁰, kalabalıklaşan şehirlerin beslenememesi⁹¹, sanayi ürünlerinin eksikliğinin ithalatı mecbur kılması⁹², ticaretin deniz gücüyle eş anlamlı olduğu bir dönemde donanmanın zayıflığı⁹³ ve bütün bunlara bağlı olarak devlet giderlerinin artmasının önlenememesi⁹⁴ gibi sebepler Osmanlı İmparatorluğu’nun her anlamda kapitalistleşmesinin önündeki engeller olmuşlardır.

İşte bu noktada yazar, Osmanlı’nın içsel faktörlerinin Osmanlı Devleti’nin kapitalizme geçemeyişinin nedenlerine değinirken, kitaba adını da veren “Batılılaşma” mefhumunun bu süreçleri nasıl daha da kötüleştirdiğine değinir. Osmanlı İmparatorluğu içinde yenileşmeye mukavemet göstermesi beklenen lonca

⁸⁶ Küçükömer, 1969, **a.e.**, s. 18-19.

⁸⁷ Küçükömer, 2021, **a.g.e.**, s.35.

⁸⁸ Küçükömer, 2021, **a.y.**

⁸⁹ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 37.

⁹⁰ Küçükömer, 2021, **a.y.**

⁹¹ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 37-38.

⁹² Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 39-40.

⁹³ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 40.

⁹⁴ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 49.

esnafı, ulema ve yeniçeriler olmak üzere üç farklı sınıf bulunmaktadır.⁹⁵ Söz konusu sınıfların eski sınıflar olarak bir yenilik hareketine karşı çıkmaları beklenebilir bir gelişmedir. Yenileşme hareketleri beklenebileceği üzere ordu üzerinden kurgulanmıştır. Yeniçeriler artık “çağdışı” bir izlenim bırakmaya başlamışlardır. Lakin Batı’nın ticaretle uğraşan, zengin otonom şehirlerinin burjuvazinin üzerinde yükselen yönetimlerinin ordularını modernleştirdikleri kökler Osmanlı’da bulunmamaktadır. Bu sebeple de üretim güçlerinde olumlu bir gelişmeye yaslanmayan ancak ilerleme mottosu taşıyan orduda, eğitimde, sağlıkta gözetilen yenilik hareketleri Küçükömer’in deyiimiyle “köksüz, tutarsız ıslahat” hareketi olmanın ötesine gidemeyeceklerdir.⁹⁶

Bahsedilen bütün sebepler göz önüne alındığında Küçükömer’e göre Batılılaşma taraftarı bürokratların Batılılaşma gayesinde attıkları her adım Osmanlı’nın Batı karşısındaki durumunun daha da gerilemesine vesile olmuştur. Söz konusu Batılılaşma Osmanlı’nın dertlerini çözmek bir yana durumu daha da kötüleştirmiştir.

Öyle ki Küçükömer’in tahlilinde “devleti kurtarma” amacıyla atılan her Batılılaşma adımı imparatorluğun tabutuna bir çivi daha çakmıştır. Küçükömer’e göre 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması, 1839 Gülhane Hattı Hümayunu’ndan çok daha önemlidir.⁹⁷ İngiltere’ye 1838’de tanımlanan ayrıcalıklar çok kısa bir süre içinde Ruslara da tanınmış ve Küçükömer’in deyiimiyle dünyada “ilk kez uygulanan bir liberalizm örneği” Osmanlı Devleti’nde görülmeye başlamıştır. 1838 Baltalimanı’ndaki hükümlerle iç gelirdeki tekeller ortadan kalkmış, yabancılar için gümrük vergisi oldukça düşük bir rakam olan %5 olarak belirlenmiş ve Osmanlı ülkelerinin tamamında satış serbestisi getirilmiştir. Hatta sadece dışardan gelen mallar için değil, bizzat Osmanlı’nın yerli pazarında üretilen yerli malı ürünler dahi bir yerden alınıp başka bir yerde özgürce satılabiliştir.⁹⁸ Söz konusu anlaşma Osmanlıları tamamen Batı’nın etki alanı içerisine yerleştirmiştir.

⁹⁵ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 64.

⁹⁶ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 65.

⁹⁷ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 69-70.

⁹⁸ Küçükömer, 2021, **a.e.**, s. 71.

Son olarak İdris Küçükömer, Osmanlı'nın geri kalmasını ve neden kapitalistleşemediğini irdelerken Tanzimat'ı önemli bir kırılma noktası olarak ele almıştır. Tanzimat yıllarından, söz konusu eserini yazdığı 1970'lere uzanan bir süreklilikten bahsetmektedir. Ona göre Tanzimat'tan bu yana İslamcı/Doğucu ve laik/Batıcı olmak üzere iki kanat kendisini göstermektedir. Zaten sürekli İdris Küçükömer'e atfedilen “Türkiye’de sağ soldur, sağ da sol” düşüncesinin yattığı kısım da burada gözükmektedir.

Öyle ki kitaptaki sınıflandırmada Prens Sabahattin'den başlayıp Hürriyet ve İtilaf, Terakkiperver, Demokrat Parti gibi yollardan geçip Adalet Partisi'ne uzanan kanat İslamcı/doğucu tarafı temsil ederken, aynı zamanda halkla daha derinden ilişkili ve üretici sınıflardan oluşması nedeniyle halka dayandığı düşüncesindedir.⁹⁹

Jön Türklerin İttihatçı kanadından başlayıp, CHP'ye gelen yol ise batıcı/laik kanadı temsil etmektedir.¹⁰⁰ Esasında ilerici olmayan bu kanat devleti “kurtarma” gayesi taşıyan bir bürokrat sınıfa işaret etmektedir. Lakin bu çaba Batılı kurumları kopyalamaktan öteye gidememiş, laiklik-İslamcılık çekişmesine dönüşen bir hareket olmuştur. Küçükömer'e göre “Ortanın Solu” hareketi de söz konusu geleneğin geldiği son noktayı göstermektedir. Lakin tarihsel süreç içerisinde batıcı/laik kanat Türkiye'nin temel ekonomik yapısına dokunmamıştır. Dolayısıyla ekonomik anlamda değişimin olmadığı bir yerde, batılılaşmanın da mümkün olmadığını öne sürmüştür. Hatta ve hatta yazar, ekonomik temelle bağlantı kuramayan bir rejim meselesinin nasıl olabileceğini dahi sorgulamıştır.¹⁰¹

Küçükömer kitabında birçok kez açıkça İslamcı geleneği “sol” ve laik geleneği “sağ” şeklinde zikrettiği ifadeler olsa da Murat Özyüksel'in bahsettiği gibi buradaki sağ ve sol esasında siyasal spektrumun iki ucundaki sağ ve solu göstermemektedir. Burada esas olan bahsi geçen siyasi hareketlerin sağ kanat içindeki konumlarına dairdir. Öyle ki sağ kanadın içindeki sol yanı yeniçeri/ulema/esnaf birliğinin oluşturduğu AP'ye uzanan yol gösterirken, günümüzdeki CHP'ye uzanan batıcı, laik ve bürokrat kesim sağ kanadı

⁹⁹ Küçükömer, 2021, a.e., s. 86.

¹⁰⁰ Küçükömer, 2021, a.e., s. 85.

¹⁰¹ Küçükömer, 2021, a.e., s. 127.

göstermektedir. Özetle hem AP'ye hem de CHP'ye uzanan kanat Küçükömer'e göre sağ kanatta yer alır ve karşısında tablonun geniş haline bakıldığında görülen sol kanadın gerçek temsilcisi Küçükömer'in de hayatı boyunca savunduğu sosyalizmdir.¹⁰²

Özetle Küçükömer'e göre Türkiye'de kapitalizm iç gelişmelerden kaynaklı olarak gelişmemiştir. Dış koşulların bu sürece etkisi olsa da ağırlık iç koşullardan yanadır. Batıcı kanat ilerici bir özellik taşımamış, esasında ekonomik düzenin sabit kaldığı bir sistemi pekiştirdiği için tutucu olduğu görülmektedir. Üretici sınıf İslamcı kanattadır. Batıcı/laik kanat batıyı taklit ederek devleti “kurtarmaya” çalışan bürokratlardır ve dolayısıyla devleti temsil eden bürokratlardan gelecek ilerici bir mücadeleye de inanmamaktadır. Temel mücadele devleti temsil eden kanada karşı, üretici kitlelerin mücadelesi olmalıdır.

Bu açıdan bakıldığında İdris Küçükömer'in tezlerinin neredeyse tamamının Doğan Avcıoğlu'nun tam zıttı yönde olduğu görülebilir. Avcıoğlu'nun ilerici “milliyetçi-devrimci” kanadı Küçükömer için batıcı/laik kanadı temsil etmektedir ve aynı zamanda ilerici değil, tutucudur. Avcıoğlu'nun bürokrasi, ordu ve aydınlarla öngördüğü devrim, Küçükömer için halk mücadelesine dayanmadığı için odağı sapmış bir mücadeledir. Bu sebeplerle de Küçükömer'in tezleri zaman içerisinde “sivil toplum mücadelesi” anlamında önemli bir yere gelmiş, bürokrasiye ve bürokrasinin temsilcisi olarak Kemalizm'e karşıt görüşler benimseyen kesimlerce ideolojik mücadele noktasında bir dayanak noktası oluşturmuştur.

2.2.3. İsmail Cem

Dönemin sol düşüncesi içerisinde yaygın olan Türkiye'nin ekonomi ve toprak yapısı tartışmalarına bir katkı da dönemi içerisindeki diğer aydınlarla göre çok daha az zikredilen bir isim olan İsmail Cem'in *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* isimli nitelikli çalışmasından gelmiştir. Eserinde o dönem sol aydınları tarafından Osmanlı için kullanılan “az gelişmiş” ifadesini terk edip, yerine “geri kalmış” kelimesini tercih etmiştir. Buradan hareketle Osmanlı'dan Türkiye'ye uzanan bir doğru

¹⁰² Murat Özyüksel, “İdris Küçükömer üzerine ısrarla sürdürülen kavram kargaşasına bir son verme çabası”, **Birikim**, No: 331, 2016, s. 121-130.

içerisinde Türkiye'nin hangi saiklerle ve gelişmelerle geri kaldığına dair kapsamlı bir analiz sunmuştur.

Öncelikle İsmail Cem'e göre Türkiye "geri kalmış" olarak nitelendirilecekse dahi, bu nitelendirme Afrika, Güney Amerika ya da Asya'da geri kalmış deyince akla gelen ülkeler ile aynı anlamda anlaşılmamalıdır. Türkiye bir kültür, uygarlık ve tarih hazinesinin üstünde yükselmektedir ve aynı zamanda belirli bir zaman diliminde, belirli bir süre için de olsa son derece ileri bir toplum düzeni oluşturabilmiştir.¹⁰³ Türkiye dışı diğer geri kalmış ülkelere bakıldığında pek çoğu geri konumlarını uzunca süreler boyunca muhafaza etmişlerdir. Türkiye'de ise ilerden geriye doğru bir gerileme söz konusudur. Haliyle esasında Türkiye, diğer ülkelerden daha geri kalmış bir ülkedir.

Cem, böyle bir metodun üstünde yükselen *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* isimli çalışmasında Osmanlı'dan başlayan bir analiz işine girer. İsmail Cem, Osmanlı toplumunun belirli bir dönem için en ileri, en medeni ve en insancıl devletini kurduğunu iddia eder. Osmanlı yönetimi İslam kültürü ve Türklerin devlet kurma ve yönetme yeteneklerini birleştirmiş, Kuran'dan beslendikleri değerlerle oluşturdukları kurum ve kavramları akılcı bir yöntemle kendi gerçeklerine göre şekillendirmiş ve çağının en büyük gücünü meydana getirmiştir.¹⁰⁴ Lakin sonra çeşitli sebeplerden ötürü Osmanlı Devleti giderek gerilemiş ve en nihayetinde "geri kalmıştır."

İsmail Cem, bu meselenin nasıl ve neden gerçekleştiğini çözümleme amacındadır. Bunun için öncelikle Osmanlı'nın ekonomik düzeninin analizine girişmiştir. Cem'e göre devletin kuruluşunu takip ederek 17. yüzyıla değin devletin ekonomik alanında değişmeyen iki özellik göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki her alanı kapsayan güçlü bir devletçilik anlayışı ve uygulamasıyken, ikincisi ise Osmanlıların ekonomisinin dayandığı en büyük üretim aracı olan toprakta özel mülkiyetin bir "istisna" iken, devletin topraktaki mülkiyetinin ise bir "kaide"

¹⁰³ Sedat Gencer, "Az gelişmişlik, geri kalmışlık ve kalkınma: İsmail Cem örneğinde 1960'lı yıllarda solun tarih kurgusu.", *İnsan & Toplum*, C. 3, No: 6, 2013., s. 161.

¹⁰⁴ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 32. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021., s. 31.

olmasıdır.¹⁰⁵ Osmanlı düzenine ait bu olgular, Osmanlı düzeninin yüzyıllar boyunca en temel göstergesi olmuştur. Söz konusu otoritenin merkeze ve hatta doğrudan sultana bağlı olması, Avrupa tipi feodalizmdeki derebeylik gibi mevkilerin ortaya çıkmasının da önüne geçmiştir.¹⁰⁶

14. ve 17. yüzyıllar arası dönemde Osmanlı toplumu bir çeşit uyum ve denge içinde betimlenmiştir. Topraktaki devlet mülkiyeti ve her alanda kendisini gösteren devletçilik anlayışı söz konusu uyum ve dengenin sağlayıcısıdır. Üretim, ticaret, imar, ulaştırma gibi makro meselelerin tamamı devletin kanatları altında gerçekleşir. Bireylerin özgür ekonomik eylemlerine bırakılan alan oldukça kısıtlıdır.¹⁰⁷

Cem'in Osmanlı kurgusunda düzene ait öğeler birbirlerine hassas dengeler ile bağlıdırlar. Dengeyi oluşturan unsurların tamamı özünde bir bütünü oluşturmaktadır. Basit olarak devletin topraktaki mülkiyeti ve devletin her alanda sahip olduğu büyük otorite detaylı ve gelişmiş bir tarım ağını oluşturmuş, oluşan tarım ağı ise güçlü bir askeri gücün oluşmasının önünü açmıştır.¹⁰⁸

Burada dikkat edilmesi gereken nokta Cem'in analizlerinin ekonomi çerçevesinde geliştiğidir. Ekonomi sadece Osmanlı'nın sermayesine ya da mali işlerine işaret etmenin ötesinde Osmanlı toplum yapısını tümüyle şekillendirmiştir. Toprağın statüsü, ordunun yapısı, devlet imarı, özel mülkiyetin hali, ticaret gibi hemen her alan bu bağlamda şekillenmiştir.¹⁰⁹ Haliyle böyle bir toplumsal ve iktisadi yapı feodalizmi engelleyici özellikler göstermektedir. Topraktaki vergi karşılığında sultana karşı çeşitli sorumluluk ve görevler yüklenen tımarlı sipahi, Batı feodalizmindeki feodal derebeyden farklıdır.¹¹⁰ Üstüne üstlük Cem'e göre feodal düzen, Osmanlı toplum yapısından daha aşağı bir yapıdır. Avrupa merkezi olmaktan uzak dağınık derebeylik içerisinde bir görüntü vermektedir. Osmanlı ise Avrupa'ya kıyasla çok daha güçlü bir merkezi yapı içerisinde feodalitenin toprakta özel mülkiyete izin veren ve sorumsuz tasarrufun önünü açan “karanlık” ve “tutucu”

¹⁰⁵ Cem, 2021, **a.e.**, s. 35.

¹⁰⁶ Cem, 2021, **a.y.**

¹⁰⁷ Cem, 2021, **a.e.**, s. 62-63.

¹⁰⁸ Cem, 2021, **a.e.**, s. 83.

¹⁰⁹ Cem, 2021, **a.e.**, s. 83-84.

¹¹⁰ Cem, 2021, **a.e.**, s. 41.

feodalizm yapısından korunmuşlardır. Bu sebeple de merkezi otoritenin karşısında yer alabilecek ve düzene zarar verecek odaklar uzun süreler ortaya çıkamamıştır.¹¹¹

Bu noktadan itibaren İsmail Cem'in Osmanlı'nın geniş devletçiliğinin ve mülkiyetin devlete ait olması noktasının toplumdaki bütün saikleri belirlediğine yönelik tezi, onun toplum analizlerine de yansır. Osmanlı köylüsünün 1550'li yıllara değin çağdaş diğer toplumlarla kıyaslanamayacak kadar güvenli ve düzenli bir yaşama sahip olduğunu öne sürmüştür.¹¹² Toprağın devletin kontrolünde olması aynı zamanda topraktaki asayişin de devlete ait olması anlamına gelmektedir. Osmanlı köylüsü sadece toplumsal asayişin sağlanması anlamıyla topluma karşı değil, aynı zamanda salgın hastalık veya kuraklık gibi doğa olaylarına karşı da devletin güvencesi altındadır.¹¹³

Bekleneceği üzere böyle bir toplumsal yapı Batılı anlamda "sınıfların" ortaya çıkmasını da etkilemiştir. Her şeyin ve herkesin üstünde hem bir baba hem de bir hakem gibi yükselen devlet, özel mülkiyetin de önünü kesmesiyle birlikte reaya arasındaki görece eşit ve düzenli bir hayat sağlanmıştır. İsmail Cem için bu düzen "devrimci" bir anlam taşımaktadır.¹¹⁴ Dönemin toplumlarında dönemin gereksinimlerini yerine getiren, ekonomik ihtiyaç ve güvenceleri sağlayan bu dengeli ve devrimci yapının en büyük handikabı ise katı yapısıdır. Esasında Cem'e göre ilerici toplum yapısını sağlayan özelliklerini devam ettirebilirse düzenin kendi kendine bozulması olası değildir. Lakin topraktaki dengeyi bozabilecek olay ve şartların ortaya çıkması devleti zor duruma düşürebilmektedir. Devlet baskın şekilde dengeyi bozacak unsurlarla mücadele etmektedir ancak fethedilen ya da bir diğer deyişle devletin mülkiyetine katılan her toprak parçası, kendi toplumsal düzenlerinden koparılıp Osmanlı'nın ilerici toplum yapısına kanalize edilecek bir sosyal düzenin ortaya çıkması anlamına gelmektedir.¹¹⁵

Cem'e göre de şimdiye kadar bahsedilen dengeli ve ilerici yapı 17. yüzyılın başlarına kadar kendisini muhafaza etmeyi başarmıştır. Ancak 1550'lerden itibaren

¹¹¹ Cem, 2021, **a.e.**, s. 76.

¹¹² Cem, 2021, **a.e.**, s. 40.

¹¹³ Cem, 2021, **a.e.**, s. 41.

¹¹⁴ Gencer, 2013, **a.g.e.**, s. 165.

¹¹⁵ Cem, 2021, **a.g.e.**, s. 86.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da kendisini göstermeye başlayan derebeylik ve bireyci ekonomik yapılar gibi “Avrupai” unsurlar Osmanlıların sırtını yasladığı dengeyi bozucu niteliktedir. Nasıl ki dengenin düzgün çalıştığı dönem toprakta devletin mülkiyeti ve genel anlamıyla devletçilik bir toplumun her alanında oluşan “ahenk” sağlıyorsa, tam aksi durumda devletin denge unsurlarının bozulmaya başlaması ve tahrip olması da toplumsal yapının tamamını olumsuz etkilemektedir.

Öyle ki toprak düzeninde devletin bir memuru konumundaki tımarlı sipahinin yerini, toprağın gelirini satın alan mültezimlerin almasıyla daha önce toprağa bağlı düzende uyum içinde bulunan, üretim, güçlü merkezi yapı, ordu teşkilatlanması ve sosyal düzen gibi Osmanlı toplum yapısını oluşturan temel olguların tamamı bozulmaya başlayacaktır.¹¹⁶ 1550’li yıllardan itibaren Osmanlılar kendi doğalarına “aykırı” hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Öyle ki Cem’e göre bunun asıl sebebi, Osmanlı Devleti’nin düzeni yaratan sebepleri ve ilişkileri devletin kendisinin yeterince anlamadığından ileri gelir.

*“Örneğin, ekonomisi, idaresi ve otoritesi için sakıncalı bulduğu derebeylik düzenini devlet yıkmış fakat bu düzenle büyük toprak mülkiyeti arasındaki ilişkiyi yeterince önemsememiştir. Bir yandan derebeyleriyle uğraşırken öte yandan muhtemel derebeylerin tohumunu taşıyan büyük çiftliklerin oluşmasına, özel durumlarda göz yummuştur. Çünkü devlet, o çiftliklerde kendi otoritesini sarsacak, ekonomisini yıpratacak bir nitelik görmemektedir.”*¹¹⁷

Serveti kontrol ettiği taktirde onun bir problem oluşturmayacağı yanılgısına düşen Osmanlı eliti, kendi izin verdiği alanlarda servet birikimi olmasına göz yummuştur. Ancak esasında servet birikiminin kendisi izin verilen alanda dahi olsa Osmanlı sistemini baltalayan bir gelişmedir. Üstüne 1550’li yıllardan itibaren devletin üst kademelerindeki maaşlı zümrenin, devletteki pozisyonları aracılığıyla daha önceden elde edemedikleri mukataa ve toprak mülklerine ulaşması sonucu devlet içinden bireysel olarak zenginleşen kesimler ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Bütün bu sebeplere bakıldığında, ilerici ama esnek olmayan Osmanlı Devleti’nin, içinde oluşan değişiklikleri yeterince kavrayamadığı, ferdi zenginleşmeye bir şekilde sebebiyet verdiği ve kendi düzenini borçlu olduğu yapıları tam anlamıyla kavrayamaması gibi

¹¹⁶ Gencer, 2013, **a.g.e.**, s. 166.

¹¹⁷ Cem, 2021, **a.g.e.**, s. 121.

¹¹⁸ Cem, 2021, **a.y.**

nedenlerle dönemindeki diğer devletlere nazaran ilerici pozisyonunu kaybetmeye başlamıştır.

Devletin iç mekanizmasında yaşanan bu gibi gelişmelere bir de Osmanlı dışında yaşanan etkenler eklenince tablonun durumu daha da kötüleşmiştir. Coğrafyası itibariyle Akdeniz'deki ticaret yollarında büyük bir ağırlığı bulunan Osmanlı Devleti'nin yakaladığı bu avantaj, Yeni Dünya'nın keşfi ile bir dönüşüm yaşamıştır. Amerika'dan Avrupa'ya gelen maden Avrupa'nın ekonomik anlamda elini güçlendiren bir faktör olur. Üstüne denizaşırı ticaret yollarının ortaya çıkmasıyla zenginleşen Avrupalı tüccarlar ortaya çıkar. Amerika'dan Hindistan'a uzanan bir ticaret ağı içerisinde Osmanlıların ticaretteki payı ve önemi azalır. Üretilen ham maddeye Avrupalı tüccarlar müşteri olmuşlardır, hammaddelere yüksek fiyatlarla yabancı alıcı bulmak ilk bakışta olumlu bir gelişme gibi görülse de iç pazardaki tedarik zincirinin bozulması büyük bir kaçakçılık ve pahalılığa sebep olur.¹¹⁹

İsmail Cem'in düşüncelerinde toprakta bozulma da bu bağlamda açıklanmaktadır. Gereken nakit para ihtiyacı toprak mülkiyetinin yapısını tahrip etmiştir. Toprağın değil ama toprağa ait gelirin iltizam yoluyla satılığa çıkarılması, zenginler tarafından toprakta bir çeşit mülkiyet ilişkisi doğurmuştur.¹²⁰ Zenginler aldıkları iltizamlarla daha da zenginleşirken, iltizama ulaşamayanlar fakirleşmiştir. Dolayısıyla "ileri ve çağdaş" bir toplumda yaşayan Osmanlı köylüsü de Avrupa'daki feodal yapıların benzeri şekilde iltizam sahibi mültezimlerin sömürüsüne açık hale gelmiştir. Köylünün aleyhine ortaya çıkan bütün yeni mekanikler toplumsal hoşnutsuzluğu arttırmış ve köylünün devletle kurduğu ilişkiyi kökünden yaralamıştır. Hülasa, Anadolu'da süregelen ilerici ve devrimci toplum yapısı yerini feodalitenin tutucu toplum yapısına terk etmiş bulunmaktadır.¹²¹

Avrupa toplumsal yapı açısından kölelik aşamasından derebeyliğe ardından da burjuvaziye geçmiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki temel toplumsal yapı ilerlemiştir. Osmanlı ise çağına göre oldukça ilerici olan eşitlik ve adalete dayalı, devletin

¹¹⁹ Cem, 2021, **a.e.**, s. 126-131.

¹²⁰ Cem, 2021, **a.e.**, s. 167.

¹²¹ Gencer, 2013, **a.y.**

tehditlere karşı köylüye paravan olduğu bir düzenden, “geriye giderek” az gelişmiş bir derebeyliğe dönüşmüştür.¹²² Batı bu noktadan sonra zaman içerisinde girişimci ve devrimci burjuvazi sınıfının oluşumuna evrilecek olan sürece girecekken, Osmanlı’nın bozulan düzeni az gelişmişliğe giden yolu aralamıştır.¹²³

İsmail Cem söz konusu analizi yaptıktan sonra devletin geri kalmışlığa saptığı aralığı saptamaya çalışır. Kanuni dönemi ile başlayan süreç, II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet döneminde devam etmiş, nihayetinde Celali İsyanları’nın patlak vermesiyle Osmanlı toplumsal yapısındaki gerileme kendisini göstermiştir. Osmanlı ilerici ve çağdaş konumundan, “geri kalmışlığa” uzanan bir yola girmiştir. 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden geri kalma eğilimi, bu süreçte Batı’nın da devamlı ileri gitmesiyle birleşince, Osmanlı Devleti yabancı devletlerin müdahalelerine ve tahakkümlere açık hale gelmiştir. En nihayetinde Cem için Osmanlı tarihi bir “geri kalmışlık” tarihidir.¹²⁴

Yazara göre sistem 19. yüzyıla kadar aksamaya ve çürümeye devam eder. En nihayetinde Osmanlı ahenginin yapıtaşı olan toprakta devlet mülkiyeti ve devletçi ekonomi kavramları tamamen tedavülden kalkınca siyasi, sosyal ve ekonomik düzenlerin tamamı iflas eder. Aynı İdris Küçükömer gibi İsmail Cem de 19. yüzyılda yönetici elitler tarafından Batı’ya yetişmek için hızlı ve köksüz batılılaşmanın devlet için bir felaket olduğunu savunur. 1838’de İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması’nın ardından Tanzimat ve Islahat fermanları da esasında Osmanlı’nın Batılı devletlerin emperyalizminin pençelerine düştüğü noktayı belirler.¹²⁵

Batı kapitalizminin Osmanlı topraklarındaki çıkarlarına olanak sağlayan bütün bu gelişmeler, yöneticilerin reaya üstündeki sömürüsüne gayrimüslimlerin de eklemlenmesine sebebiyet vermiştir.¹²⁶ “Batılılaşma” olarak ele alınan bu süreç Cem’e göre esasında sınıfsaldır. Batı kapitalizminin Türkiye’deki temsilcisi olan gayrimüslimler ile devlet yöneticileri ve devletten nemalanan ağalar, beyler, mültezimler gibi toplumsal anlamda azınlık sınıfların iş birliğiyle ortaya çıkan bir

¹²² Cem, 2021, **a.g.e.**, s. 166.

¹²³ Cem, 2021, **a.y.**

¹²⁴ Cem, 2021, **a.e.**, s. 107.

¹²⁵ Cem, 2021, **a.e.**, s. 223-224.

¹²⁶ Gencer, 2013, **a.g.e.**, s. 168.

sömürü düzeni sağlanmıştır.¹²⁷ Ekonomik boyutunun yanı sıra Cem’e göre 19. yüzyıldaki gelişmelerin kültürel tahribatı da önemlidir. Tanzimat’la beraber başlayan Batı tipi hukuk, yaşam tarzı ve ekonomik ilişkiler ile Türkiye topraklarında yüzlerce yıldır devam eden kaideler uyuşmamaktadır. Haliyle bu yaşam tarzı ile geleneksel yaşam tarzı arasında ciddi bir sürtüşme ortamı oluşmuştur.¹²⁸

Bütün bu düşüncelerden yola çıkarak İsmail Cem’in Osmanlı toplum yapısı analizlerine genel itibariyle bakılırsa Osmanlı’nın üç kronolojik dönem içerisinde incelendiği dikkat çeker. Öncelikle kuruluştan 1550’li yıllara kadar devam eden, Avrupa’daki feodal sistemden çok daha ileri ve eşitlikçi bir Osmanlı toplumu göze çarpar. Lakin ardından dışsal faktörlerin etkisi olsa da daha çok içsel faktörlere bağlı olarak söz konusu düzen yara alır. 1800’li yıllara kadar giderek gerileyen sistem en nihayetinde iflas eder ve “batılılaşma” hareketlerinin görüldüğü 1800’li yıllardan devletin yıkıldığı tarihe kadar olan aralık ise don döneme işaret eder.

İsmail Cem son olarak, yine İdris Küçükömer’le kesişen bir noktadan bütün bu gelişmeleri Osmanlı’dan cumhuriyete uzanan bir süreklilik içerisinde değerlendirmiştir. “Batılılaşma” olarak ele aldığı süreç, Cem için Osmanlı’nın bütün modernleşme hareketlerini içine alan bir kümeyi gösterir. Dolayısıyla hem meşrutiyet hem de cumhuriyet dönemi, batılılaşma hareketinden bir kopuşu değil aksine sürekliliği gösterir.¹²⁹ Bunun sebebi İsmail Cem’e göre Türkiye’nin atılan bütün adımlara rağmen “geri kalmışlık” statüsünden kendisini kurtaramamasındadır. Türkiye’nin ilerlemek için ekonomik anlamda büyük bir inkılabı ihtiyacı varken, 1800’li yıllardan günümüze gelen bir çizgide Türkiye’deki yönetici elitler, Batı kapitalizminin evrensel değerleriyle uyuşmayan ve kapitalizmin çıkarlarının aksi yönünde bir gelişmeye kapı aralamamışlardır. Dolayısıyla 1838 Ticaret Anlaşması’nın imzalanması sonucu ortaya çıkan ekonomik düzen ile Adalet Partisi hükümeti döneminde kendisini gösteren ekonomik düzen birbirlerinden ayrı durumlarda değildir. Özetle, Cem’e göre Türkiye tarihsel süreç içerisinde geri kalmış bir ülkedir ve daha da kötüsü geri kalmaya devam etmektedir.

¹²⁷ Cem, 2021, **a.g.e.**, s. 201-208.

¹²⁸ Cem, 2021, **a.e.**, s. 208.

¹²⁹ Cem, 2021, **a.e.**, s. 297-301.

2.2.4. Behice Boran

27 Mayıs Darbesi'nin ardından oluşan ortamda Türkiye'deki sol aydınlar içerisinde yeri oldukça özel olan bir diğer isim Behice Boran'dır. Kendisi aynı zamanda öğretim üyesi olmasının da etkisiyle metodolojiye ve teoriye oldukça önem vermiş, aktif olduğu dönemde düşüncelerini ve eserlerini bu saiklerle ortaya koymuştur. Buna ek olarak Boran sadece akademisyen kimliğiyle değil aynı zamanda Türkiye İşçi Partisi genel başkanı olarak Türkiye'nin ilk kadın siyasi parti başkanı olmuş ve Marksist bir kuramcı olarak Türk siyasal hayatında yeri yadsınamaz bir figür olarak öne çıkmıştır.

Behice Boran da 1960'lı yıllarda Türkiye'de sol düşünce alanındaki temel tartışma noktalarından Osmanlı toplum yapısı tartışmalarında kendisini göstermiştir. Esasında Osmanlı toprak yapısı tartışmaları Behice Boran'ın asıl gündemini oluşturmamaktadır. Genel itibariyle yazdıkları nicelik anlamında az olmasa da Osmanlı toprak rejimi ya da Osmanlı toplum yapısı tartışmaları eserlerinde büyük bir bölümü kaplamamaktadır.

Behice Boran'ın Osmanlı toprak rejimi tartışmalarına bildiğimiz ilk katkısına Doğan Avcıoğlu'nun *Yön* dergisindeki bir makalede rastlanmaktadır. Söz konusu makale incelendiğinde Boran'ın asıl amacının Osmanlı toprak rejimini tartışmak olmadığı hissi belirgindir. Zaten kendisi de “Osmanlıların neden geri kaldığı meselesi üzerinde derin tarihi araştırmalar yapılması gereken bir konudur” diyerek konunun o boyutuna dair tarih araştırmalarının derinlikli olmadığını baştan belirtir. Lakin buradaki asıl tartışma Cahit Tanyol'un “bizde Batı'daki gibi bir burjuvazi yoktur” sözleri üzerine makalesini kaleme alan Boran'ın, bahsi geçen argümana eleştirisinden doğmaktadır.

Söz konusu makalede görülmektedir ki Behice Boran dönemindeki Osmanlı toplum yapısı ve toprak rejimi meselesini genellikle *Asya Tipi Üretim Tarzı* altında incelemeye meyleden diğer solcu düşünürlerden ayrı bir noktada konumlanmaktadır. Osmanlı Devleti'ni Batılı diğer devletlere göre partikülerist (özgün) ve farklı olarak algılayan tezlerin karşısındadır. ATÜT'çülerde genel anlamıyla görülen Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılı devletlerden farklı bir noktaya yerleştirme ve tarihin aynı

safhalarından geçilmediğini iddia eden tezlere Boran katılmaz. Boran’a göre burada esas olan Osmanlı Devleti’nin yapısı itibarıyla Batılılardan ayrıştığı değildir. Asıl olan tarihsel süreç içerisinde Osmanlılar sosyal evrimden geri kalması neticesiyle kapitalistleşememişken, Batılı devletler söz konusu sosyal evrimi gerçekleştirip kapitalistleşebilmişlerdir.¹³⁰ Kısacası Behice Boran’a göre Avrupalı önce feodal sonra kapitalist devletine kıyasla Osmanlı Devleti bize farklı bir tipoloji sunmamaktadır.

ATÜT tezlerine katılmayan Boran’ın, Osmanlı’yı “merkezi feodal” bir yapıda tanımlamayı tercih ettiği görülmektedir. Boran’a göre Osmanlı ile Batı arasında aslında anakronik bir uyumsuzluk dikkat çekicidir. Türkiye’deki sol düşüncede yaygın olan 16. yüzyıla dair “güçlü Osmanlılar” vurgusunu Behice Boran paylaşmamaktadır. Avrupa’da feodalitenin çözülmeye başlayıp, yavaş yavaş kapitalistleştiği dönem Osmanlıların devamlı genişlediği dönemle kesişmektedir. Yani esasında Avrupa’da son günlerinin içinde olan feodal sistem, Osmanlı’da güçlü bir “merkezi feodalite” olarak henüz kurulma aşamasındaydı. Büyük oranlarda genişleme sonucu Osmanlı Devleti’nin kontrolüne geçen birçok ticaret yolu kapitalistleşme anlamında Osmanlıların Avrupa ile arasını kapatabilecek bir gelişme olabilecekken, ticaret yollarının seyrinin değişmesiyle bu ihtimal de ortadan kalmıştır.¹³¹

Boran söz konusu tezini desteklemek adına bir karşılaştırma örneği sunar. Yazarın yine “merkezi feodalite” olarak tanımladığı Fransa’nın birkaç yüzyıl önceki hali ile Osmanlı Devleti’nin son dönemi arasındaki toplumsal yapı son derece benzerdir. Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile aynı dönemdeki Avrupalı devletler arasındaki mülkiyet anlayışının da birbirlerinden farklı olması son derece doğaldır. Keza Avrupa zaten feodal düzeni terk edip kapitalistleşmişken, Osmanlılar ise bu atılımı gerçekleştirememişlerdir. O halde Osmanlılar ile Batılı devletler arasında mülkiyet rejimi bağlamında bir fark olması yapısal değil kronolojik bir problemdir.

¹³⁰ Behice Boran, “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”, **Yön**, (17.10.1962).

¹³¹ Boran, 1962, **a.y.**,

Osmanlı son dönemi ile Avrupa'nın feodal dönemleri kıyaslandığında hem mülkiyet şekilleri hem de toplum yapısı büyük oranda benzerlik gösterir.¹³²

Buradan hareketle makalesinin başlığını da oluşturan Türkiye'de burjuvazi sınıfına yönelik tezleriyle Behice Boran burada bir noktanın daha altını çizmektedir. Türkiye'de burjuvazi sınıfı olsa da daha önceki görüşlerine benzer bir şekilde Türkiye'deki burjuvazi sınıfının Avrupa'daki ülkeler kadar güçlü olmadığını öne sürer. Türkiye'nin sınıfsal bazda tahlilleri yapılırken, Türkiye'nin tarihsel ve olgusal özelliklerine dikkat edilmelidir. Özetle burjuva sınıfının oluşması Türkiye'yi ileri ve gelişmiş bir ülke olarak tasavvur etmek anlamına gelmemelidir. Tarihsel gelişim süreci açısından Türkiye, geri kalmış bir toplum olarak ele alınmalıdır.¹³³ Boran'ın genellikle savunduğu toplumların niteliksel olarak değil zamansal açıdan ayrışması vurgusu burada da kendisini göstermektedir.

Bu noktadan itibaren Osmanlıların feodal olduğu kabulüyle makalesine devam eden Boran'a göre, toplumsal ilişkilerin şahsi mi olduğu yoksa meta üzerinden mi şekillendiği kapitalizmin yol ayrımını oluşturmaktadır. Kapitalizm, toplumsal ilişkilerin meta ilişkisi şeklinde tertip edildiği, şahsi ilişkilerin toplumsal yaşamdaki yerinin giderek azaldığı noktaya tekabül eder. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin toplumsal yönüne bakıldığında ilişkilerde şahsiliğin baskın olduğu görülür.

*"Feodal toplumlar sınıflı toplumlardı ama feodal toplumun sınıf düzeni elbette kapitalist sistemin sınıflarından farklıydı. Aradaki önemli farklardan birisi, feodal düzenle idare eden-edilen siyasi farklılaşması ile iktisadi sınıf farklılaşmasının doğrudan doğruya birbirine tetabuk etmesidir. Modern kapitalist toplumda devlet toplumun bütününden bir iş bölümü süreci sonunda ayrılmış, kendine has bir mekanizma ve bunu temsil eden bir memurlar kadrosu -bürokrasi- meydana getirmiş ve bu mekanizma ile bürokrasi gittikçe büyümüştür."*¹³⁴

Alıntıdan da görülebildiği üzere Boran'a göre feodal düzen, sınıfların yöneten ve yönetilen ayrımıyla iç içe olduğu sisteme işaret eder. Kapitalist toplumun en belirgin özelliğinin sınıflı toplum yapısı olduğunu öne süren Boran, bu sebeple

¹³² Boran, 1962, a.y.,

¹³³ Boran, 1962, a.y.,

¹³⁴ Boran, 1962, a.y.,

Türkiye'nin konumunu feodal düzenden tam anlamıyla kopamamış ancak kapitalist sisteme de ancak nispi olarak dahil olan bir konum olarak tespit eder.¹³⁵

Osmanlı toplum yapısı tartışmaları daha önce de belirtildiği üzere Boran'ın çalışmalarının asıl odak noktasını oluşturmaz. Buna rağmen 1968'de yayımladığı *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* isimli eser Osmanlı tartışmalarına az da olsa yer vermiştir. Öncelikle görülmektedir ki Osmanlı üzerine düşüncelerini ilk kez dile getirdiği 1962'den, söz konusu eserini yayımladığı 1968'e kadarki süreçte Behice Boran'ın Osmanlı toplum yapısına değin fikirleri pek değişikliğe uğramamıştır.

Öncelikle Behice Boran'a göre hiçbir toplumun dış etkenlerden bağımsız olamayacağı düşünüldüğünde toplumsal yapıdaki değişimlerde iç ve dış faktörlerin çeşitli oranlarda etkileri olabilir. Dolayısıyla bir toplum ele alınırken iç ve dış faktörlere beraber bakılmalıdır. Ağırlıkları farklı olsa da bir toplum yapısının değişiminde mutlaka hem iç hem de dış faktörlerin etkisi görülür. Bunu tespit edebilmenin tek yolu toplumsal değişimin başlangıç tarihini tespit edip, değişimin kaynağındaki etkenin niteliğinin incelenmesidir. Behice Boran'a göre bu süreç bir etki-tepki sürecidir. Değişim ya içsel faktörlerden doğar ve dışsal etkenler içinde yaşanan değişimi destekleyecek nitelikte olur ya da dışsal bir baskı iç yapıyı etkileyip değiştirir ancak bunun sonucunda içinde değişen dinamikler dış ilişkileri de şekillendirir.¹³⁶

Bu saiklerle Avrupa ve Osmanlı ayrı ayrı incelendiğinde Avrupa'da feodal düzenden kapitalist yapıya geçiş içsel etkenlerle gün yüzüne çıkmıştır. Üstüne küresel ticaretin ortaya çıkışı, Amerika ve Afrika ülkelerinin sömürsünün Avrupa'da sermaye birikimine olanak sağlaması gibi dış etkenler Avrupa'daki toplumsal değişimi destekleyici nitelikte olmuştur. Lakin Avrupa'daki değişimin asıl itici gücü içten gelen değişim ve gelişimelerdir. Osmanlı gibi az gelişmiş ülkeler ise gelişmiş ülkelerin hegemonik baskısı altındadır. Batı'nın az gelişmiş ülkeler üzerinde yarattığı bu baskı, bahsi geçen ülkeleri değişime zorlamıştır. Lakin içerden

¹³⁵ Boran, 1962, a.y.,

¹³⁶ Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021., s. 65.

başlamayan değişim talebi, içindeki geleneksel toplum yapısı ile çatıştığı için yeni bir düzen kendisini göstermektedir.¹³⁷

Osmanlı'daki toplumsal değişimin niteliği tespit edildikten sonra Boran, Osmanlı'nın "merkezi feodal" yapısını daha önceki makalesine göre daha detaylandıran bir tartışmaya kapı aralamıştır. Boran, Oscar Lange'nin her toplum tipinin temelini oluşturan "temel kategoriler" olduğu fikrinden hareketle feodalite ya da derebeyliğe ait toplum tipinin alameti farikasını toprak mülkiyeti ve toprak rantında bulur. Feodal toplumların en göze çarpan özelliği temel üretim biçiminin tarım, temel servet biçiminin toprak ve temel gelir üretme metodunun ise rant ekonomisi olmasıdır.¹³⁸

*"Bu toprak mülkiyeti, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet, hukuki mülkiyet ve fiili tasarruf ve intifa şeklinde, toprak rantı da aşar, aynı vergiler, angarya-emek gibi çeşitli şekillerde belirebilir; ama somut belirtilerdeki bu çeşitlilik sözü geçen iki temel kategoriye indirgenebilir. Ayrıca, derebeylik sistemine özgü toprak mülkiyeti tam bir mülkiyet hakkı olarak, bütünüyle, tek elde toplanmış bir şekilde belirmez. Mülkiyet hakkı parçalanmış ve aynı toprak parçaları üzerinde bir haklar silsilesi - hiyerarşisi- halinde kurulmuştur... Osmanlı toplum düzenine ister derebeylik denilsin ister başka bir isim kullanılsın, şu yukarıda belirttiğimiz temel niteliklerin onda var olduğu bir gerçektir. Batı'daki örneklerinden kendine özgü önemli farklar göstermekle beraber, Osmanlı toplumu sözünü ettiğimiz bu temel niteliklere sahip olduğu için ben onu derebeylik toplum düzeninin bir çeşidi olarak kabul ediyor ve bu sıfatı kullanıyorum."*¹³⁹

Alıntıdan da görülebileceği üzere Boran'ın düşüncelerini belirtirken referans aldığı esas nokta, bir toplumun toplumsal yapısının feodal ya da derebeylik olmasının tespitinden ziyade toprakla kurulan ilişkinin niteliği daha önemli olan kısımdır. Toprağa bağlı ve topraktaki mülkiyet ilişkileriyle belirlenen bir toplum yapısı varsa – ki Osmanlı böyle bir toplum yapısına işaret eder – o halde Osmanlıların feodal bir devlet olarak ele alınmasının da bir mahsuru yoktur.

Behice Boran'ın feodal ya da derebeylik toplumsal yapısını analiz ederken kullandığı metot kapitalist toplumların temel kategorisinin analizinde de kullanıldığında iki toplum yapısı arasındaki fark kendisini gösterir.

¹³⁷ Boran, 2021, a.e., s. 66.

¹³⁸ Boran, 2021, a.e., s. 67.

¹³⁹ Boran, 2021, a.e., s. 67-68.

“Kapital teriminde hem üretim araçlarının özel mülkiyeti, hem bu mülkiyetin emek gücünden kopuşu, hem de özel mülkiyetteki üretim araçlarıyla “hür” emek gücünün üretimde kullanılması sonucu “artık değer” meydana gelişi unsurları vardır. Üretim araçlarının özel mülkiyetinde de sanayi araçlarının mülkiyeti toprak mülkiyetinden daha ağır basar. Ekonominin ağırlık merkezi tarımdan sanayiye kaymıştır; tarım, gittikçe sanayinin bağımlı kolu halini almış ve sanayi kapitali tarıma hakim duruma gelmiştir.”¹⁴⁰

Görüldüğü üzere feodal toplum yapısı ile kapitalist toplum yapısının temelindeki bütün değerlerin ve etkenlerin farklılığı dikkat çeker. Daha önce bahsedildiği gibi Batı’da bu dönüşüm toplumsal yapıda değişime yol açacak içsel nedenlerin etkisiyle olmuştur. Peki Osmanlı neden değişimi içsel etkenlerle değil de daha sonraları Osmanlı’dan daha ileri devletlerin dışsal etkileriyle gerçekleştirmeye çalışmıştır? Behice Boran’a göre Osmanlı Devleti’nin geri kalmasını sultanların keyfi idaresi, devletin dini yönü veya devletin zafiyet göstermesi gibi nedenlerle açıklamak tatmin edici değildir. Bu sebeple meseleyi daha derinlikli olarak irdelemek gerekir.

1962’de Yön’de yayımlanan makalesindeki fikirlere benzer olarak Behice Boran, Osmanlıların geri kalmasını birkaç sebeple açıklar. Öncelikle daha önce de bahsedilen tarihsel bir anakronizm sorunu kendisini göstermektedir. Avrupa’da vadesini doldurmuş feodalitenin sonunun gelip, kapitalizme giden yolun bebek adımlarının atılmaya başlandığı yıllarda, Osmanlılar dinamik ve güçlü bir “fetih makinesi” olarak merkezi feodal bir imparatorluk kurmuştur. Kısacası Avrupa’nın arkasında bırakmaya başladığı bir toplumsal yapı, Osmanlılar için bir zirveyi işaret eder.¹⁴¹

Buna rağmen Boran’a göre eğer ki Akdeniz ticaret yolları önemini kaybetmeseydi Anadolu ve Akdeniz’deki yoğun ticari trafik sönmeyeceğinden, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki değişimlerden etkilenmesi ve Avrupa’dakine benzer bir şekilde içsel etkenlerin tetiklediği bir değişimin kapısının aralanma ihtimali doğabilirdi. Lakin küresel ticaretin denizaşırı bir zemine taşınması Osmanlı Devleti için Avrupa ile bu konudaki geçişkenliği engelleyici bir faktör olmuştur.¹⁴²

¹⁴⁰ Boran, 2021, a.e., s. 69.

¹⁴¹ Boran, 2021, a.e., s. 70.

¹⁴² Boran, 2021, a.e., s. 70-71.

Son olarak ise Osmanlı Devleti'nin hem farklı bir dine mensup olmasının getirdiği doğal bir sürtüşme hem de Viyana'nın kapılarına dayanmış bir "istilacı" olması gibi sebeplerle Avrupalılar tarafından bir "öteki" olarak ele alınması ve üstüne bu durumdan rahatsız olmak bir yana hem askeri hem dini özellikleriyle bu durumu daha da pekiştiren Osmanlıların Avrupa'ya üstten bakması bir toplumda cereyan eden gelişmelerin diğer topluma sirayet etmesinin önünü kesmiştir.¹⁴³

Her iki coğrafyada da bu şekilde devam eden sosyal yapılar 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlılar için bir "Batılılaşma" mecburiyeti ortaya çıkarmıştır. Öyle ki artık ekonomik, siyasi ve askeri olarak hiçbir şekilde Batı ile mücadele edemeyeceğini gören Osmanlı Devleti, kendisini hızlı bir değişim sürecinin içerisinde bulmuştur. Lakin Osmanlı Devleti'ne kıyasla birçok açıdan daha üstün olan Batılı devletler ise Osmanlı'yı kendi istedikleri şekilde yani bir kapitalist ağlarının içine dahil olmuş bir pazar olarak görmek istediklerinden Osmanlıların batılılaşma faaliyetlerini bu minvalde şekillendirmeye gayret etmişlerdir. Lakin devlet elitinin çabalarıyla gerçekleşen bu hareketler sırtını yaslayabileceği organik bir toplumsal yapı bulamadığından daha önce de bahsedilen toplumsal bir sürtüşme ortamı doğurmuştur.¹⁴⁴

Daha önce İdris Küçükömer ya da İsmail Cem'in tezlerinde ortaya koyduğu batılılaşma adına atılan Baltalimanı Ticaret Anlaşması, Tanzimat veya Islahat Fermanı gibi adımların Osmanlıların sonunu getirdiğine benzer bir şekilde Behice Boran için de 1840'ta tımar ve zeamet sisteminin kaldırılması ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprakta şahsi mülkiyetin önünün açılması Osmanlı Devleti için toprak mülkiyeti açısından eski ilişkileri yok ederken, eski düzene ait ağa/köylü ikiliğinde görülen feodal ilişkiler kendisini korumaya devam eder.¹⁴⁵

Boran'a göre görülmektedir ki Osmanlıların ve cumhuriyetin Tanzimat'tan beri kalkınamamasının altında yatan sosyal gerçeklik burada kendisini göstermektedir. Osmanlı toplumu bir çelişki toplumu görüntüsü vermektedir. Batıdaki kapitalist sistemin dinamosu olan burjuvazilerin ideolojisini benimsemiş bir

¹⁴³ Boran, 2021, a.e., s. 71.

¹⁴⁴ Boran, 2021, a.e., s. 72.

¹⁴⁵ Boran, 2021, a.e., s. 76.

yönetici elitinin yukarıdan aşağıya toplumsal yapıda değişim yapma arzusuna karşı, değişimin ortaya çıkarması gerektiği sınıfların, bağımlılık ilişkileri neticesinde ortaya çıkamamasına ek olarak bir de tam olarak yok olmayan feodal toprak düzeninden nemalanan kesimin daha da güçlenmesi gibi tezat bir çıktı sonucu Osmanlı toplum yapısı çelişkili bir toplum yapısı şeklinde gözükmektedir.¹⁴⁶

Özetle Boran için bir toplum yapısının analizi yapılırken ele alınması gereken noktalar temel gelir, temel üretim ve temel servet biçiminin analizidir. Feodal ve kapitalist sistemler ayrı ayrı bu klasifikasyona sokulduğunda iki toplumsal yapının birbirlerinden ne derece ayrıldığı göze çarpmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti batılılaşma hareketlerine değin hiçbir zaman kapitalist toplum yapısının temel özelliklerine sahip bir toplum yapısı görüntüsünde değildir. Aksine imparatorluk merkezi feodalitenin bütün kurum ve değerlerinin üzerine inşa edilmiştir. Bu durumun Avrupa ve Osmanlı Devleti arasında bir zaman uyumsuzluğu oluşturduğu görülmektedir. Problemi çözmek isteyen Osmanlı eliti, çareyi hızlı ve radikal olarak batılılaşmada bulmuş ancak söz konusu hareketler Osmanlı içerisinde, batıda izlediği yolu izlemediğinden bu çabaların çoğu güdük kalmıştır. Öyle ki batının içsel etkenlerinin tetiklediği değişim, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'ya yetişmek amacıyla yukarıdan aşağıya bir örgütlenme biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu durum tam olarak feodalizmden kopamamış ancak layıkıyla kapitalistleşememiş bir toplum yapısı ortaya koymuş ve cumhuriyete değin bu sürtüşme devam etmiştir.

Bu noktada Behice Boran'ın görüşlerinin Doğan Avcıoğlu'na benzediği görülmektedir. Esasında farklı kutupları temsil eden iki isim olan Boran ve Avcıoğlu tarih anlatısı noktasında benzeşmektedirler. Avcıoğlu, Osmanlıların Akdeniz ticaretini domine ettiği dönemde Türkiye'de kapitalizme geçebilecek yapıların olduğunu, Anadolu'da ve Balkanlarda büyük ticaret ağlarının kurulduğunu ve bir çeşit imalat sanayii olduğu fikrini öne sürer.¹⁴⁷ Boran'a göre de yukarıda gözüktüğü gibi Osmanlı Devleti içerisinde kapitalist bir potansiyel taşısa da ticaret yollarının Osmanlı aleyhine değişmesi sonucu söz konusu potansiyel gerçekleşmemiştir.

¹⁴⁶ Boran, 2021, a.e., s. 79-77.

¹⁴⁷ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, C. 1, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1996., s. 41-42.

2.2.5. Sencer Divitçioğlu

Sencer Divitçioğlu'nun Türk sol düşünce tarihindeki yeri son derece özeldir. Öyle ki Divitçioğlu'nun en çok faydalanılan eseri olan 1967 gibi erken bir yılda yayımladığı “Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu” isimli kitap, Marx'ın ATÜT kavramsallaştırmasının Osmanlı'nın toplum yapısının analizinde kullanıldığını gördüğümüz ilk eserlerdendir. İhtisası iktisat üzerine olan Divitçioğlu'nun Osmanlı tarihinin kaynaklarına ve yorumlarına genel olarak Ömer Lütfi Barkan çizgisinden ulaştığı görülse de eserinde Osmanlı Devleti'nin ne feodal ne de Asya Tipi Üretim Tarzı modeline uymayacağını öne süren Ömer Lütfi Barkan'ı bu noktada metot olarak terk ederek açıkça Marksist tarihi maddeci yöntemi benimsediğini belirtir.¹⁴⁸

Bu noktadan itibaren incelendiğinde Divitçioğlu'nun 1960 ve 1970'lerde sol düşünün asıl gündem maddelerinden birisi olacak Osmanlıların feodal mi yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı mı olduğuna yönelik tartışmada ATÜT'çü pencereyi aralayan isimlerdendir. Sencer Divitçioğlu'nun eseri çok uzun olmasa da oldukça konsantre ve iyi detaylıdır. İlk başta Marx ve Engels'in ATÜT'e dair esasında bütünlüklü bir yapıda da bulunmayan fikirlerini bir araya getirip ATÜT'ün genel yapısını ortaya çıkarmaya amaçladığı görülebilir. Marx'ın Engels'e yazdığı bir mektubunda İran, Hindistan ve Türkiye coğrafyalarındaki bütün olayların temelinde toprakta mülkiyetin yokluğunun yattığını belirten Marx'ın, “doğuyu” bu anlamıyla batıdan tamamen farklı bir yerde konumlandığı görülmektedir.¹⁴⁹

Divitçioğlu'na göre Engels'in Marx'a cevap niteliğinde yazdığı mektup ATÜT'ün bütün genel hatlarını ortaya koymaktadır. Toprak mülkiyetinin yokluğunun doğudaki bütün siyasi ve dini olayların tarihi oluşturduğunu öne süren Engels ayrıca Asya'daki çöl iklimini ve toprağın cinsinin bu süreçte son derece etkili olduğunu belirtir. Söz konusu coğrafyada yapay sulama hayatidir ve bu derece büyük bir proje anca merkezi bir şekilde yürütülebilir.¹⁵⁰ İşte bu düşüncelerin ATÜT fikrinin temelini oluşturduğunu öne süren Divitçioğlu bu noktadan sonra ATÜT teorisini tek parça halinde bütün bir biçimde açıklar.

¹⁴⁸ Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*., s. 32.

¹⁴⁹ Divitçioğlu, 2015, *a.e.*, s. 41.

¹⁵⁰ Divitçioğlu, 2015, *a.y.*

Burada göze çarpan en önemli noktalardan birisi Sencer Divitçioğlu'nun doğrudan Marx ve Engels'i kaynak olarak kullanmasıdır. O dönem hem yurtiçi hem yurtdışı birçok yerde tartışmaya açılan ATÜT meselesinde, Sencer Divitçioğlu ortodoks teorinin dışındaki katkılardan faydalansa da teorisinin asıl çerçevesini Marx ve Engels'in etrafından kurgulamıştır.

ATÜT'ün Osmanlı'ya yönelik analizinde de doğal olarak toprağın statüsü Divitçioğlu'nun öncelikle ilgilendiği yerdir.

*“Abbasi (İslam) yahut Moğol-Türk (İslam öncesi) geleneğine göre, toprak hükümdarın hassa mülküdür. ‘Mülk... sultanındır’ onu dilediği gibi temellük eder. Osmanlı beyleri bu hakkı, diğer uç beyleri gibi, belki Ertuğrul Bey’e Karacadağ’da verilen malikane şeklinde, belki de Osman Gazi’ye Söğüt-Domaniç yöresinde verilen ikta suretiyle, Anadolu Selçuklu sultanlarından almışlardır.”*¹⁵¹

Divitçioğlu'nun çıkarımına göre yerleşilen ve fethedilen topraklardan elde edilen rant, amaca yönelik olarak, bir çeşit iktisadi-hukuki ilişki içerisinde hükümdar ailesi ile devletin üzerinde yükseldiği askeri ve dini zümrelerin seçkinler arasında paylaşılmıştır.¹⁵² Lakin Divitçioğlu bu noktada tımar gelirinin hanedanlık içinde keyfi olarak pay edilmesi mefhumunu Orta Asya'daki eski Oğuz-Türk “ülüş” geleneğine bağlayan Halil İnalcık'a referansla, üleş sisteminin ortaya çıkması ancak ilkel üretim tarzının hakim olduğu bir toplulukta olabileceğinden, göçebe Türk boyları ile Osmanlı Devleti'nin iktisadi sistemi arasında bir farklılık olması gerektiğinin altını çizerek.¹⁵³

Divitçioğlu Osmanlılardaki tımarın, Anadolu Selçuklulardaki ikta sisteminin devamı olduğunu öne sürer. Osmanlı tımarının en belirleyici özelliği ise tımarın çeşidinin ne olduğundan bağımsız olarak tımar sahibinin, reayadan vergi alma hakkı karşılığında devlete karşı bir nevi “borçlu” olarak askeri hizmet sağlama zorunluluğu olmasıdır.¹⁵⁴ Bu sistem şüphesiz olarak, söz konusu bütün topraklar üstünde devletin mutlak bir mülkiyetini oluşturur. Verilen tımar babadan oğula geçmez, tımar sahibi tımarın üstünde mülki haklara hatta tasarruf hakkına dahi sahip değildir. Asıl olan devlete ait bir mülk üzerinde devletin belirlediği şahıs ya da zümrelerin devlet adına

¹⁵¹ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 63.

¹⁵² Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 64.

¹⁵³ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 65.

¹⁵⁴ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 68.

vergi toplama yetkisi verilmesidir ve bu süreçten beklenen verilen tımarlar karşılığında devlete asker sağlanmasıdır.¹⁵⁵

Divitçioğlu için bu olgu Osmanlı toplum yapısının, Avrupa feodalitesinden net bir şekilde ayrıştığına işaret etmektedir. Bu duruma “... Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa orta çağ senyörlerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı iktisadi sistemine klasik feodalite damgası vurmak hatalıdır.”¹⁵⁶ şeklinde keskin bir beis düşen yazar, Osmanlıların 17. yüzyıla kadar “özel” bir yapıya sahip olduğunu öne sürer.

Yazarın öne sürdüğü bir diğer husus ise Osmanlı’nın sınıflı bir toplum olması şeklindedir. Sultan-ulema ve asker üçlüsünün oluşturduğu hakim sınıf ve topraktan tasarruf edebilse dahi mülkiyetsiz olan üretici köylü reaya sınıfı olmak üzere iki sınıflı bir toplum yapısı dikkat çeker.¹⁵⁷ Dolayısıyla sömürü sınıfsallaşır ve devleti temsil eden hakim sınıfın, üretici reaya sınıfını sürekli sömürüsüne açıktır. Miri topraklardan elde edilen rant, vergi yolu ile devlet ve devleti oluşturan hakim sınıflar arasında bölüşülür.¹⁵⁸

Divitçioğlu’nun Osmanlı toplum yapısı üzerine analizlerinde yer alan bir diğer başlık ise Osmanlıların kendi topraklarının dışında kalan artık ürünlere ulaşma amacıyla bir savaş ekonomisi oluşturmalarıdır. Yazarın özellikle vurguladığı gibi Osmanlıları bir çeşit “gaza devleti” olarak ele alıp, Osmanlı Devleti’nin toplumsal yapısını sadece bir “savaş kumpanyası” olarak görmek Osmanlıları yanlış tahlil etmek anlamına gelir.¹⁵⁹ Lakin talan ve yağmadan elde edilen gelirin doğrudan Osmanlı sultanı ve sultanın rıza gösterdiği kişi ve miktarlarda hakim sınıf arasında paylaşılır. Kapalı köy ekonomilerinin oluşturduğu bir iktisadi sistem içinde, iktisadi özgül ağırlığı oldukça düşük olan köy yerleşim birimlerinin söz konusu talan ve yağmadan pay alması oldukça zor gözükmektedir.¹⁶⁰ Savaşmak maksadına kusursuz denebilecek nitelikte bir örgüt kurulmuş ve söz konusu yapı Osmanlı Devleti’nin

¹⁵⁵ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 69.

¹⁵⁶ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 70-71.

¹⁵⁷ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 82.

¹⁵⁸ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 91.

¹⁵⁹ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 94.

¹⁶⁰ Divitçioğlu, 2015, **a.e.**, s. 96.

dışardaki artık ürünü ele geçirmesine hizmet etmesi niteliğiyle bir çeşit emperyalizmdir.¹⁶¹

Sencer Divitçioğlu'na göre Osmanlı toplum yapısı sayılan bütün bu özellikler incelendiğinde batısındaki ya da doğusundaki toplumlarla benzeşmeyen özgül bir modeli ortaya çıkarmaktadır.

*“...Bu mantık özet olarak şöyledir: Devlet toprakların mülk sahibidir. Buna karşılık, köy topluluklarında yaşayan reaya, toprakları tasarruf eder. Devleti temsil eden hakim sınıf sultan, asker ve ulema üçlüsünden oluşmuştur. Toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, bu köy topluluklarında yaratılan artık-ürün devlete aittir. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur. Sultan, asker, ulema (seçkinler) hakim, reaya ise tabi sınıftır. Mamañih, Osmanlı ekonomisinde kişinin kişiyi sömürmesi söz konusu değildir. Sömürme devletin işlevlerini ifa eden bir sınıfın, üretim işlevlerini ifa eden reaya sınıfını sömürmesi ile ortaya çıkar... ...Osmanlı toplumunda devlet tarafından ele geçirilen artık-ürünün bir kısmı mutlaka kamu işlerine ve hizmetlerine tahsis edilmelidir. Bu açıdan bakılınca, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin a priori ceberrut ya da demokrat olduğu söylenemez.”*¹⁶²

Divitçioğlu, Osmanlı İmparatorluğu'na ait modelin söz konusu tahlilini yapmasının ardından Osmanlı toplum yapısını hem feodalitenin hem de Asya Tipi Üretim Tarzı'nın temel özellikleriyle kıyaslama çabasına girer. Böylece Osmanlı toplum yapısının feodaliteye mi yoksa ATÜT'e mi daha çok benzediği ortaya çıkarılmaya amaçlanır. Bu amaçla yazarın ilk gayesi Osmanlıların 14. ve 15. yüzyıldaki toplum modelinin çıkarılmasıdır. Bu çerçevede ATÜT'ün klasik özellikleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 14. ve 15. yüzyıldaki toplumsal yapısını kıyaslamaya başlar.

Sencer Divitçioğlu'nun takip ettiği çizelgede ATÜT ve Osmanlı toplumu *toprak mülkiyeti, sınıflaşma, sınıf çatışması, devletin yüklendiği kamu işleri, köyün üretim şekli, köy ve şehir arasındaki iş bölümü ve durağan hal* üzerinden değerlendirilmiştir. Özet için bir tablo yapmak gerekirse;

Tablo 1. Sencer Divitçioğlu'nda ATÜT ve Osmanlı Toplum Yapısı Karşılaştırması¹⁶³

¹⁶¹ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 97.

¹⁶² Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 101.

¹⁶³ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 124-132.

	Asya Tipi Üretim Tarzı	14. ve 15. yüzyıldaki Osmanlı Toplum Yapısı
Toprak Mülkiyeti	Özel mülkiyetin yokluğu, müşterek mülkiyet, komün mülkiyeti, devlet mülkiyeti	Toprağın mülk sahibi devlettir. Topraklar miridir. Reaya topraktan bireysel tasarruf edebilir. Vakıf gibi istisnalar mevcuttur.
Sınıflaşma	Asyal devlet birleştirici ve uludur. Devlet, başkan ve yönetici zümre tarafından temsil edilir. Halk ise “genelleşmiş köledir.” Devlete ait topraktan faydalanan birey, ne köledir ne serftir.	Devlet ve sultan kelimesi birleşmiş ve yüksek bir otoriteyi temsil etmektedir. Devletin kendisi olan sultan, etrafındaki seçkin idareciler ile hakim sınıftır. Sömürülen sınıf asıl üretici sınıftır. Lakin sömürülen reaya toprağa bağlı değildir.
Sınıf Çatışması	Hakim ve tabi sınıfların arasındaki sınıf çatışmasını artık-ürünün nasıl gasp edildiği biçimlendirir. Köy toplulukları vergi, haraç ya da angarya ile devletin eline geçer.	Reaya tarafından yaratılan artık-değer üst düzey bir vergi sistemi sayesinde devletin doğrudan kendisine ya da devletin izin verdiği sipahilere aktarılır. Artık-ürün devletin keyfince kullanılabilir.
Devletin Yaptığı Kamu İşleri	Devlet kamu işlerini (köprü, yol, sulama tesisleri, barajlar) yapmakla yükümlüdür. Üretimi düzenlemek ve yönetmek için suyun ehlileştirilmesi hayati öneme sahiptir. Ancak devletin üretim dışında yaptığı kamu işleri de göz önünde bulundurulduğunda, bu sebep tek başına toprakta devlet mülkiyetini aydınlatmaz.	Osmanlı toplumunda kamu işleri ve hizmetleri devlet tarafından yürütülmüştür. Ortaçağ’ın tarım ekonomisinin dayandığı üç temel unsur; su, toprak ve insandır. Osmanlılar nüfus azlığı sebebiyle üretici etken olarak “insan” önem kazanmış ve kamu hizmetleri reayaya yönelik olmuştur. Lakin bu sebep de tek başına ele alındığında Osmanlı’da toprağın mülkiyetinin neden devlette olduğunu açıklamaz.
Köy Üretim Şekli	ATÜT’te köy ekonomisi, tarım ve el sanatlarından oluşur. Söz konusu iki alanın işbirliğinin yoğun olması hasebiyle “kendini-destekler” yapıda bir ekonomik modeldir.	Osmanlı ekonomisinde köy “kendini-destekler” yapıda ve tarıma dayalıdır.

Köy ve Şehir İşbölümü	ATÜT’te şehir ve köy farklılaşmamıştır.	Osmanlılarda ise “ikili ekonomi modeli kendisini gösterir. Gelişmiş şehirler ile tarım ekonomisinin hakim olduğu kırsal kesim birbirlerinden kopukturlar.
Durağan Hal	Kendini destekleyen köy ekonomisi ve devletin yaptığı kamu işleri içsel dinamikleri rafa kaldıran, sağlam, dayanıklı ancak esnek olmayan durağan ekonomiler yaratır.	Osmanlı İmparatorluğu’nun yaptığı çoğu kamu işi üretime yönelik değildir. Dolayısıyla durgunluğun sebebi devletin üretime yönelik kamu hizmeti olamaz. Osmanlı’da durgunluğa sebep olan köylü ekonomisinin varlığı, verimsiz yatırımlar ve aşırı lüks tüketim gibi içsel faktörler varken bir de Akdeniz ticaret yollarının kapanması ve Amerika’dan Avrupa’ya akan madenler gibi dışsal faktörler söz konusu olmuştur.

Sencer Divitçioğlu ATÜT’ün kaideleri ile Osmanlı toplum yapısını kıyaslama çabasının ardından görülmektedir ki ATÜT ve Osmanlı toplum yapısı çeşitli alanlarda benzerlikler çeşitli alanlarda ise farklılıklar göstermektedir. Lakin yazarın kendisi de Osmanlı İmparatorluğu’nun genel itibarıyla Asya Üretim Tarzı’na yakın olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁶⁴

Bu noktadan itibaren Divitçioğlu Avrupa feodalitesi ile Osmanlı toplum yapısını da bir kıyasın içerisine sokmaktadır. Son kertede 15. yüzyıla değin Osmanlı ekonomisi, her ortaçağ ekonomisinde görülebileceği gibi emek ve toprak ilişkisi üzerinden şekillenmiştir. Sermayenin yokluğu ve üretici asıl gücün köylüler olduğu da göz önünde bulundurulursa Osmanlı ekonomisinin, esasında bir köylü ekonomisi olduğu ileri sürülebilir.¹⁶⁵ Üretimin gerçekleştiği temel alan olan toprak ise mülkiyeti itibarıyla devletin kendisine aittir. Bu sebeple devlet eliti hakim sınıfı oluşturur ve dışarda kalan reaya tabi sınıftır. Ancak toprağın mülkiyetinin devlete ait olması,

¹⁶⁴ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 132.

¹⁶⁵ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 138.

mülksüz reayanın toprak üzerinden tasarruf edebilmesine engel teşkil etmemektedir. Ayrıca köylüler serf niteliği taşımadıklarından feodaliteden farklı olarak hür ve bağımsızdırlar. Buradaki asıl kaide yaratılan artık ürünün devlete geçerken, bu rantın ediminin yasal yollarla sınırları belirlenmiş vergilendirme metoduyla alınmasıdır.¹⁶⁶

Bütün bu ilişki ağları incelendiğinde Osmanlı toplum yapısının 10. ve 13. yüzyıllar arası Avrupa'sındaki feodalizmine pek benzemediği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı toplum yapısı içindeki sınıflar, toprağın mülkiyeti ve artık-ürünün alınması noktalarında feodaliteden ziyade Asya Tipi Üretim Tarzı'na benzer bir görüntü vermektedir. Divitçioğlu bu noktada:

“...Bu durumda Osmanlı toplumunun ne dereceye kadar klasik feodal üretim tarzı ile bağdaştığı sorulabilir. Bu soruya verilecek cevap herhalde şöyle olmalıdır: Osmanlı toplumunda son kertede iktisat tarafından devlet ya da reaya olarak belirlenen sınıf ilişkileri, bu toplumun Abbasi, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevariüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumlarının potasında eridikten sonra şekil almıştır. Bundan dolayı, Osmanlı toplumunda sınıfların aldığı şekil ve bu sınıflar arasındaki ilişkiler, Roma ve Germen toplumları üzerine kurulan Avrupa feodal üretim tarzının sınıflaşma ve sınıf ilişkilerine benzememektedir. Böyle olunca, Osmanlı toplumu, toplumsal ilişkilerdeki görüntü bakımından Avrupa feodalitesinden ziyadesiyle farklıdır.”¹⁶⁷

şeklinde bir çıktıya ulaşmıştır.

Görüldüğü üzere Sencer Divitçioğlu Osmanlı toplum yapısını çözümleyebilmek adına Marksist bir metot benimsemiş ve Marx ile Engels'in bütünlüklü olmayan çalışmalarından bir ATÜT kavramsallaştırması ortaya çıkarmıştır. Bu kavramsallaştırma neticesinde ATÜT'ün kaideleri ortaya çıkmış ve o dönemin çalışmalarına da hâkim olan “Osmanlı toplum yapısı feodal midir yoksa ATÜT müdür?” tartışmalarında, Divitçioğlu ATÜT'çü kanadın ana temsilcilerinden birisi konumuna gelmiştir.

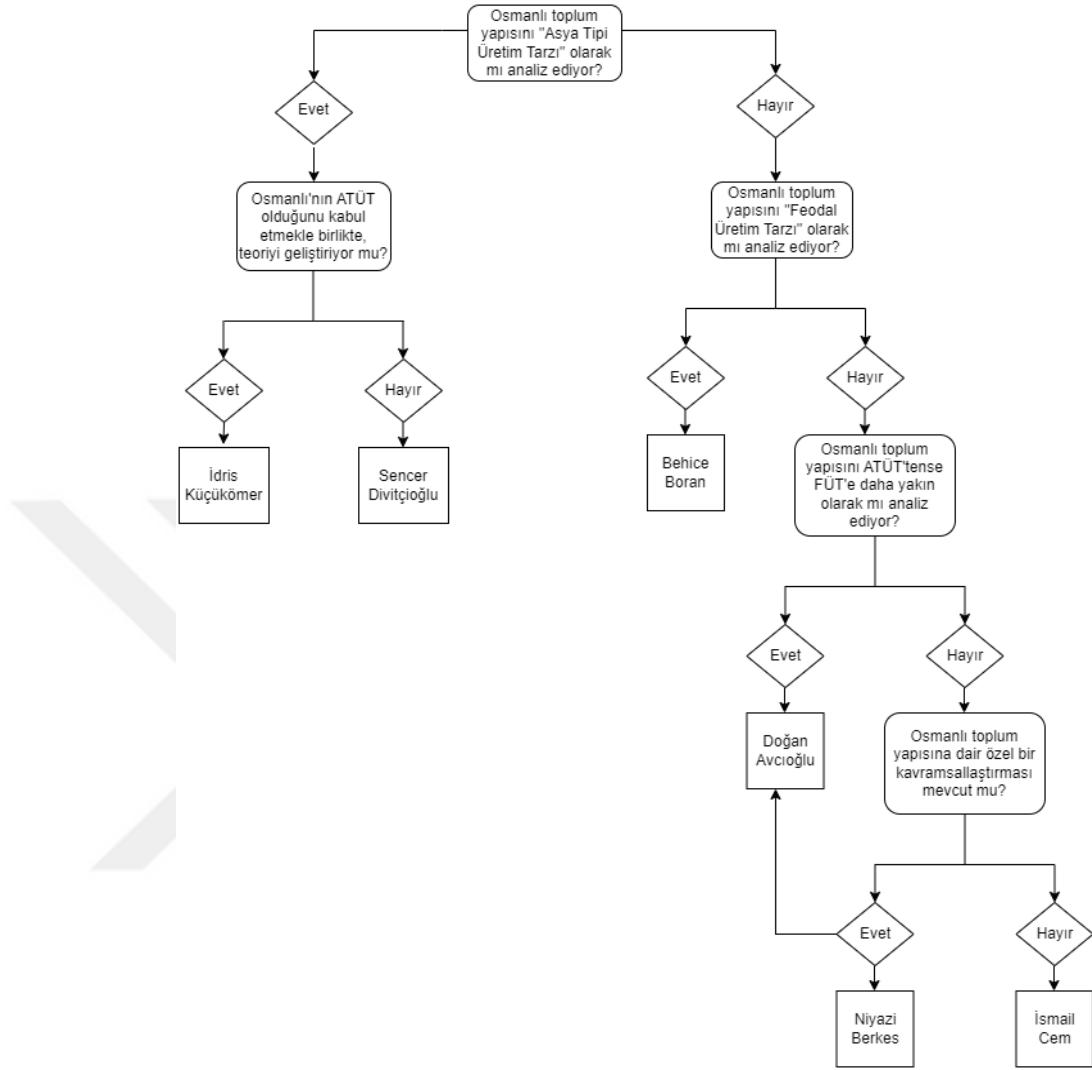
Divitçioğlu'nun yanında daha önce incelenen diğer isimlere de bakıldığında 1960'ların ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplum yapısının nasıl bir yapı olduğuna dair tartışmaların, özellikle Türkiye'deki sol düşüncede büyük bir alan kapladığını görmek mümkündür. Sadece burada ele alınan isimler değil, Hikmet

¹⁶⁶ Divitçioğlu, 2015, a.y.

¹⁶⁷ Divitçioğlu, 2015, a.e., s. 137.

Kıvılcımlı, Taner Timur, Metin Herper, Yalçın Küçük ve tek tek sayılması mümkün olmayan daha birçok farklı isim de bu tartışmaların içerisinde yer almışsa da işbu çalışmada incelenen isimlerin ATÜT ve FÜT konusundaki düşüncelerini bir arada özetlemek gerekirse ortaya böyle bir şema çıktığı görülmektedir.

Şekil 1. Türk solunda ATÜT/FÜT tartışması

Bir sonraki bölümde de görülebileceği üzere Türkiye’de 1960’lardaki sol dünya içerisindeki en popüler ve önde gelen isimlerden birisi olan Doğan Avcıoğlu da söz konusu tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Avcıoğlu gerek 9 Mart’a giden süreçte aktüel bir kanaat önderi portresinde, gerekse 9 Mart’tan sonra kendini yazmaya ve üretmeye adanmış bir aydın portresi içinde kaleme aldığı eserlerinde Osmanlı toplum yapısı, onun yazdıklarında önemli bir yer tutar. Avcıoğlu’nun tarihçilik anlayışı, Doğan Avcıoğlu’nun söz konusu tartışmalara katkıları, Avcıoğlu’nun diğer sol düşünürlerle arasındaki farkları ve en nihayetinde Avcıoğlu’nun Osmanlı’yı nasıl ele aldığı meseleleri 3. bölümün temel noktalarını oluşturmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'NIN TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPISI TARTIŞMALARINDA DOĞAN AVCIOĞLU

Doğan Avcıoğlu hakkındaki çalışmalar genel itibariyle onun *Yön-Devrim Hareketi* ya da 9 Mart sürecindeki rolüne değinen çalışmalar olmuşlardır. Burada amaçlanan, bir tarihçi olmayan Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısına dair tartışmalarını incelemektir. Öyle ki Avcıoğlu'nun Türk siyasal hayatında baskın bir rolünün olduğu yıllarda daha çok *Yön-Devrim* eksenindeki makaleleri ve *Türkiye'nin Düzeni* isimli çalışmasıyla tanınan ve söz konusu çalışmalarıyla ilerici, solcu ve Kemalist zihniyete sahip “zinde kuvvetler” adını verdiği aydın, subay ve bürokrat kesimlerden medet umarak Türkiye için bir çeşit devrim arzulayan Avcıoğlu portresi dikkat çekmektedir. Ancak çok kısa bir süre içinde 9 Mart'ın 12 Mart'a evrildiği senaryodan sonra Avcıoğlu siyasi arenadan yavaş yavaş silinen bir figür olmuş ve yalnızlaşmıştır. Avcıoğlu'nun kendisi de bu durumu yapmak istediği araştırmaları gerçekleştirebilmek için bir fırsat olarak değerlendirmiş ve muhtıra sonrası *Devrim Üzerine*, *Milli Kurtuluş Tarihi* (4 cilt), *Türklerin Tarihi* (5 cilt) ve *Devrim ve Demokrasi Üzerine* olmak üzere toplamda 11 cilt eser yayımlamıştır. Bu süreç içerisinde çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan makaleler de göz önünde bulundurulduğunda Doğan Avcıoğlu'nun nasıl bir işe kalkıştığı daha net görülebilmektedir.

3.1. Doğan Avcıoğlu'nun Ulusal Tarih Anlayışı

Esasında Doğan Avcıoğlu oldukça özgün bir karakterdir. Fransa ve İngiltere'de eğitim gördüğü yıllar batı tipi liberal demokrasileri bizatihi deneyimleme şansı elde etmiş ve söz konusu ülkelerle Türkiye'yi karşılaştırma şansı elde etmiştir. Ayrıca Fransa'daki yıllarında Fransa'nın ünlü sosyalistlerinden Pierre Mendes France ve Avcıoğlu tezlerinde etkisi kolayca görülebilecek, batı tipi demokrasilerin az gelişmiş ülkelerde çalışmayacağı tezini savunan Maruice Duverger'den etkilenmiştir. Aynı zamanda kalkınmacı bir bakış açısını benimsemiş ve Fransız

İhtilali tipi bir burjuva temelli devrimci metodu kendisine düstur edinmiştir. Kısacası birçok farklı kaynaktan beslenen bir ihtilalci görüntüsü oluşturmuştur.

Avcioğlu bahsi geçen çalışmaları araştırırken Marksist tarih anlayışını kendine metot edindiğini açıkça belirtmiştir.

*“Marksizmin ne olduğunu ne olmadığını burada tartışacak değiliz. Yalnız Prof. Hobsbawn 'dan esinlenerek bir iki cümleyle marksizmin tarih ve toplumbilim açısından önemini belirtelim: Marksizm, insanlık tarih sürecinin bütününi açıklayan tek yaklaşım sayılabilir. Tarihteki temel sorunu da insanlığın ilk alet kullanan insansı varlıktan günümüze dek nasıl geliştiğidir. ...önemi tarih alanında:Toplumların neden ve nasıl kendilerini dönüştürdüklerini, yani toplumsal evrimin olgularını açıklar. Hem toplumsal yapının varlığını hem de tarihselliğini, yani içsel dinamiğini vurgular. Toplumsal olayların hiyerarşisi, tarihin neden bir yönü olduğunu göstermek için gereklidir. ...'Bir tarihçi olmaktan daha, çok daha ender bir şey varsa, o da marksist tarihçi olmaktır' diyen Fransız tarihçisi P. Vilar'a hak vermek gerek. Başka planda önemli bir güçlük, tarih olaylarına marksist global bakış açısıyla, ulusal bakış açısını birleştirmekte çıkar. Kapitalizm, tarihi evrenselleştirse bile, birleştirebilmiş değil. Ulusal çevreyi yadsımak olanaksız. Güçlük, iki bakış biçimi arasında ilişki kurarak giderilmeye çalışılıyor.”*¹⁶⁸

Türklerin Tarihi isimli eser de motivasyonunu Marksist tarih anlayışından alarak oluşturulan bir “denemedir.”¹⁶⁹ Avcioğlu *Türklerin Tarihi* isimli eserinin ilk cildinde, kitabın başlangıcından itibaren yaklaşık olarak 100 sayfa boyunca eserinde asıl olarak neyi amaçladığı, çeşitli bilgileri de içinde barındırarak açıklanmaktadır. Doğan Avcioğlu öncelikle tarihçilik paradigmalarına değinir. Kitabının giriş bölümünde yer verdiği ulusçu/Turancı tarih anlayışı ve toplumcu tarih anlayışında yaptığı ayırım ve bu başlıkları açıklaması Avcioğlu’nun nasıl bir zihin yapısıyla eserini yazdığını göstermesi açısından da önemlidir.

Avcioğlu, Ali Gevgilili’nin “tarihimizin gelecek on yıllarda yeni baştan yazılacağını” düşüncesinden referansla tarihin anlaşılmadığı taktirde düğümlerin çözülemeyeceğini ve böylece geçmişin olumsuz tekerrürlerinden kurtulmanı mümkün olmadığını öne sürerek tarihe oldukça büyük bir misyon yüklemiştir.¹⁷⁰ Bu sebeple Avcioğlu için de Gevgilili’den referansla tarihimize sahip çıkmamız son derece hayatidir. Öyle ki bizlere “unutturulmak istenen gerçek tarihimize tutunmalı”

¹⁶⁸ Doğan Avcioğlu, *Türklerin Tarihi*, C. 1, 2. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978., s. 91.

¹⁶⁹ Avcioğlu, 1978, a.e., s. 106.

¹⁷⁰ Avcioğlu, 1978, a.e., s. 105.

ve Atatürk'ün tarih tezi önemsenmelidir. Söz konusu amaçlar bize göstermektedir ki esasında tarihimizde oldukça büyük gedikler bulunmaktadır. Bu bakımdan arşivler sıkı sıkıya taranmalı, uzun ve derinlemesine incelemeler yapılmalı ve üstüne yabancı arşivler de olduğu gibi incelenmelidir.¹⁷¹

Avcıoğlu eserine başlamadan önce Avrupa merkezci bakışa dair eleştirilerini dile getirir. Batılı tarihçilerin, batı dışı toplumları yorumlarken onları “tarihsiz” olarak nitelediği bakışa yoğun tepki gösterir. Tarihin eski, orta ve yeni olarak tasnifinin dahi 476 yılında Roma'nın çöküşü ve 1492'de Amerika'nın keşfi gibi mihenk taşlarıyla belirlenmiş olması, onun eleştiri oklarına takılmıştır.¹⁷² Böylece Yunan-Roma kültürünün mirasçısı olarak Avrupa, tarihin dönüm noktalarının yaşandığı coğrafya olarak kendisine işaret etmesi Avcıoğlu'nu rahatsız etmiştir.

Söz konusu tarihçilik anlayışı, XVIII. yüzyıldan sonra dünya egemenliğine soyunan Avrupalı devletlerin kendi egemenlik anlayışlarını pekiştiren bir unsur olarak çıkmıştır. Bahsedilen tarih anlayışına göre Avrupa uygarlığı en ileri uygarlıktır ve ilerlemeye müsaittir. Bu Avrupalıların ırkı yönden “yüceliğinden”, Grek uygarlığının mirasçısı olmalarından, Hristiyanlık ama daha da özel olarak Weberyen bir okuyuşla Protestanlık'tan ileri gelmektedir. Sayılan geleneğin içinde almayan topluluklar ise uygarlık dışı veya bir diğer deyişle “barbar” olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁷³ Avcıoğlu'nun da not düştüğü üzere Engels dahi, Hegel'in de etkisiyle tarihsel ulusların yanında gerici ve yok olmaya mahkum tarihsiz ve barbar uluslardan söz eder.¹⁷⁴

İşte tam bu noktada batılı düşünürlerin, batı dışı toplum ve milletleri tarihsiz olarak değerlendirmesine tepki olarak Avcıoğlu, yeni bir tarih anlayışına yönelir. Türkiye'nin yeni tarih anlayışı sadece batının söz konusu perspektifiyle değil aynı zamanda İslamcı-Osmanlı tarih anlayışına karşı da bir tepki olarak doğmuştur. Bu durumun gerekliliği Avcıoğlu'nun kaleminden şu şekilde belirtilmiştir:

¹⁷¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 106.

¹⁷² Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 8.

¹⁷³ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

¹⁷⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s.7-8.

*“Türk Kurtuluş Savaşı, yalnızca emperyalist devletlere karşı verilmiş bir savaş değil, aynı zamanda Saray'ın körüklediği pek çok sayıda iç ayaklanmalarla belirlenen bir iç savaştır. Bu iç savaşın sonucudur ki, Saltanat ve kurumları çöker, Hilafet kaldırılır ve laiklik ilkesine dayalı, çağın Avrupası'nın bilim anlayışı pozitivistliğe inançlı bir toplum düzeni ve ulusal bir yeni devlet kurmaya yönelir. Milli Misak sınırları içinde inşasına çalışılan “ulus”a yeni bir tarih gereklidir. Bu tarihin yıkılan Osmanlı Devleti'nin tarihi olamayacağı, bu tarihin küçük görüleceği ve horlanacağı açıktır.”*¹⁷⁵

İfadelerinden görülebileceği üzere Avcıoğlu, sadece Batılı düşünürlere ait, batı dışı dünyanın tarihsiz olduğu düşüncesine değil, aynı zamanda İslamcı-Osmanlı tarih anlayışına da bir tepki olarak ulusal tarih anlayışının doğduğunu öne sürmüştür. Lakin Avcıoğlu'na göre yeni devrimler için eski devrimleri lanetlemek bir zorunluluktur. Rusya'da Lenin'in Çarlık Rusya'sını ya da Fransız İhtilali sonrası burjuvazinin kralın temsil ettiği feodalizmi ve feodal kurumları menfi olarak ele alması kaçınılmazdır. Hatta ve hatta Osmanlı'dan ayrılan Balkanlar'da yaşayan halklar ve Araplar, ulusal tarih yapıtlarında “uygarlıklarının gerilemesinden” Türkleri sorumlu tutmaktadırlar.¹⁷⁶ Dolayısıyla yeni düzenin, eski düzenle bu minvalde kurduğu bir ilişki şaşılacak bir ilişki değildir.

Avcıoğlu burada Mustafa Kemal Atatürk'ün de söz konusu ulusal tarih anlayışının farkında olduğunu ileri sürmektedir. Atatürk'ün daha 1923 gibi erken bir tarihte, o günlerin en seçkin tarihçilerinin bulunduğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne yazdığı bir yazıda, fakültenin en seçkin bilim adamlarından oluşan profesörler kuruluna “ulusal bağımsızlığımızı bilim alanında tamamlama” görevini iletmesi onun da ulusal tarih anlayışını benimsediğini göstermektedir.¹⁷⁷ Osmanlı Devleti'ni öteleyen, “Osmanlılık” kimliği yerine Türk'ü ön plana çıkaracak ve Türklerin uygarlığa katkılarını belirtecek bir tarihçilik anlayışı Atatürk'ün temel uğraşlarından birisi olmuştur.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 18.

¹⁷⁶ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 18-19.

¹⁷⁷ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 19.

¹⁷⁸ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 20.

1930'lı yıllardan itibaren Türkiye'deki birçok tarihçi bizzat Atatürk'ün teşvikiyle Türk tarihini tabir-i caizse “baştan kurgulama” çabası içerisinde olmuşlardır. Söz konusu “baştan kurgulama” esasında gerçekte olanın değiştirilmesi ya da tahrip edilmesi anlamına gelmemektedir. Bahsedilen kurgu Türk tarih yazımının odağının değişmesi anlamındadır. O güne değin nicel olarak da çok fazla olmayan ama genelde Osmanlı üzerine yoğunlaşan çalışmaların odağı cumhuriyetle beraber “Türklük” mefhumu etrafında şekillenmeye başlamıştır. Hülasa, Türklerin tarihi ve Türklerin dünya medeniyetine katkısını ön plana çıkarmaya çalışan bir paradigma hakim olmuştur.¹⁷⁹

1931-1939 döneminde liselerde okutulan dört ciltlik “Tarih” eserinin önsözünde “yadsınmış ve unutturulmuş” Türk tarihinin bütün gerçekleriyle meydana çıkarılması” ifadesi bulunmaktadır. Avcıoğlu'nun Osmanlı dışındaki tarihi “unutturulan tarih” olarak ele alması da olaya benzer bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

“Son yıllara gelinceye kadar, Türk tarihi memleketimizde en az incelenmiş konulardan biri durumunda idi. Bin yıldan fazla süren İslamlık-Hıristiyanlık davalarının doğurduğu düşmanlık duygusuyla bağnaz tarihçiler, bu davalarda yüzyıllarca İslamlığın öncülüğünü yapan Türklerin tarihini, kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeye savaştılar. Türk ve İslam tarihçiler de Türklüğü ve Türk uygarlığını, İslamlık ve islam uygarlığı ile kaynaştırdılar; İslamlık'tan önceki binlerce yıla ait dönemleri unutturmaya ümmetçilik siyasasının gereği ve din gayreti borcu bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu Çin'deki bütün öğelerden tek bir milliyet yaratmak hayalini güden Osmanlılık akımı da Türk adının anılmaması, ulusal tarihin yalnız savsaklanması değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir etken biçiminde ötekilere eklendi. Bütün bu olumsuz akımlar, doğal olarak, okul programları ve okul yapıtları üzerinde dahi etki gösterdi ve Türklüğün çadır, aşiret, at, silah ve savaş kavramlarıyla eş tutulması geleneği okul kitaplarımıza kadar girdi.”¹⁸⁰

Alıntıdan da görülebileceği üzere cumhuriyetle beraber yeni bir tarih inşası süreci başlamıştır. Programın genel amacı Türklerin uygarlığa hizmetleri vurgulanmasıdır. Türklerin siyasal ilerlemeye, toplumsal kurumların ilerlemesine, felsefe ve diğer bilimlere, güzel sanatlara, ekonomiye kısacası hemen her başlık altında medeniyete katkılarını ön plana çıkaran çalışmalar ayrıntılarıyla ele alınır. Bu

¹⁷⁹ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 23.

¹⁸⁰ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 24.

konuları destekleyecek nitelikte kazılar, arkeolojik çalışmalar, müze çalışmaları hızlandırılır. Türkler tarafından medeniyete yapılan katkı vurgulanmak isterken, kesin olarak kanıtlanmamış meselelere de değinilmiştir. Örneğin Türklerin Orta Asya’da en eski medeniyeti yarattığı, milattan önce 8. binyılda hayvanları ehlileştirdiği, milattan önce 5. binyılda maden sanatlarını geliştirdiği, yazıyı ilk Türklerin bulduğu yönünde ifadeler mevcuttur. Sonrasında kuraklıklar nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan Türkler, kendileriyle beraber medeniyetlerini de dünyanın çeşitli yerlerine taşırlar. Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları göç etmiş Türkler tarafından kurulmuşlardır. Yunan bilim, felsefe ve sanatının bütün kökleri Türklerin medeniyet getirdiği Anadolu’dadır.¹⁸¹

Söz konusu bilgilerin doğruluğundan ya da kanıtlanmasından daha çok buradaki çabanın yeni bir tarih anlayışı uyandırmak olduğu görülmektedir. Türklerin İslam’la özdeşleşmiş, “atıl, durgun ve geri kalmış” kimliğinin değiştirilme çabası ön plandadır. Yoksa bu tezlerin birçoğunun doğru hatta mümkün dahi olmadığı otoriteler tarafından da bilinmektedir. Öyle ki Mehmet Fuat Köprülü’nün; “...*fakat yine her yerde olduğu gibi, bizde de bu romantik görüş, ulusal tarih incelemelerine karşı genel bir ilgi uyandırmak ve Genel Tarih içinde Türklerin rolünü araştırmaya yöneltmek bakımından, ruhsal bir hamle yaratmıştır*”¹⁸² şeklinde beyanı araştırmaları yapan bilim adamlarınca da bu görüşün farkında olduğuna delil oluşturmaktadır. Burada asıl olan Osmanlı’yı merkeze alan Türk tarih anlayışı ile bir hesaplama. Türklerin Osmanlı’dan bağımsız olarak da güçlü bir medeniyet ve kültür üzerinde yükseldiği fikri genele yayılmaya çalışılmıştır.

Türk tarihindeki çalışmalara benzer bir çabanın Türk dili için de yapıldığı görülmektedir. Batılı filologlara göre Mogol ve Tunguz dilleriyle beraber Altay grubunda olan Türkçe, 1931 yılı tarih kitaplarında Altay grubundan ayrı bağımsız bir dil olarak ele alınır. Avrupalı devletlerin dillerinin ekseriyetle Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde yer alması da batılılar tarafından Hint-Avrupa dil ailesinin uygarlıkla eşitlenmesi anlamına gelmiştir. Türk Tarih Tezinde öne sürülen de Türkçe’nin bütün dünya dillerinin kaynağı olduğu şeklindedir. Sümer, Hitit, Mezopotamya

¹⁸¹ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 24-25.

¹⁸² Wilhelm Barthold, Mehmet Fuat Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, 6. bs, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984., s. XXII-XXIII.

uygarlıkları, Mısır, Roma ve Yunan kültürlerini doğuran toplumların anadilinin Türkçe olduğu öne sürülmüştür.¹⁸³ Burada hasıl olan, Türk tarih yazımındaki motivasyona benzerdir. Bu tezlerin doğruluğu sorgulanabilir dahi olsa Türkçe'nin kendisi üzerinde yapılacak olan çalışmalar Türk dilinin özgül ağırlığının artmasına yardımcı olacaktır. Yine aynı şekilde burada söylenmek istenen insanoğlunun ortak mirası olan dünya uygarlığına, Türklerin doğrudan ve yoğun katkısı vurgulanmak istemiştir.¹⁸⁴

Atatürk'ün öncülüğünde geliştirilen Türk Tarih Tezi, Atatürk'ün ölümünün ardından yavaşça terk edilmiş ve belgelere dayalı, daha bilimsel nitelikte eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya uygarlığında Türklerin yeri ve önemine değinen çalışmaların çoğunun önü kesilmiştir. Fuat Köprülü'nün de “romantik tarihçilik” anlayışıyla betimlediği bu dönemin, 1940'lardan itibaren giderek gerileyen bir görüntü içerisine girdiği görülmektedir.

Türk Tarih Tezi'ne dair son olarak bahsedilmesi gereken husus ise, Avcıoğlu'nun da özellikle altını çizdiği gibi Türk Tarih Tezi'nin “Turancı romantik” tarihçilik kolundan ayrılması noktasıdır.¹⁸⁵ Turancı anlayışın aksine Türk Tarih Tezi ırkçı bir anlayışla ortaya çıkmamıştır. Ulusun “ırk birliği” anlamında kullanılması o dönemin geneline hakim olan görüştür. Lakin Atatürk'ün kendisi ulus kelimesinin anlamını “dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirlerine bağlı vatandaşların siyasal ve toplumsal kuruluşu” olarak ele alır.¹⁸⁶ Daha önce karşımıza çıkan örneklerden de anlaşılabilceği üzere Atatürk'ün asıl önemseddiği mesele “ırk” değil “uygarlıktır.” Turancı tarih ise savaş ve yaşam mücadelesine odaklanan sınırları Türkiye'yi aşan bir anlayıştır. Turancı tarih anlayışı içerisinde İran, Rusya veya Çin'de esir halde bulunan “ırki” yönden Türk olanlar da kümenin içine dahil edilmektedirler.¹⁸⁷ Aynı zamanda Orta Asya, Turancılar için Türk yurdu olma vasfını korumaya devam eden bir coğrafyadır. Türk Tarih Tezi ise Orta Asya'yı Türklerin “eski yurdu” olarak

¹⁸³ Avcıoğlu, 1978, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁸⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

¹⁸⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s.28.

¹⁸⁶ Afet İnan, “Atatürk'ün Vatandaşlık Hak ve Vazifeleri Üzerindeki Düşünceleri”, **Belleten**, C. XXVII, No: 108, 1963.

¹⁸⁷ Hüseyin Nihal Atsız, “Turancılık”, **Ötüken**, (1973).

değerlendirmekte ve Turancıların aksine Anadolu'daki Hitit, İyonya, Frigya gibi diğer medeniyetleri de Anadolu mirası olarak sahiplenmektedir.

Özetle yukarıdaki tartışmalardan da görüldüğü üzere Atatürk'ün ulusal tarih anlayışını gösteren Türk Tarih Tezi kapsamlı bir tarihçilik anlayışına işaret etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra yeni bir tarih yazımı ihtiyacı kendisini göstermiş ve cumhuriyet, burada kendisini İslamcı ve batılı tezlerden ayıran yeni bir yol bulmaktan yana saf tutmuştur. Söz konusu çaba cumhuriyetin tutunduğu düşünce yapısını da gözler önüne sermektedir. Türk tarihini sadece İslam çatısı altında almayan, Osmanlı'nın Türk tarihindeki dominant pozisyonunu sorgulayan ve daha önce pek ele alınmayan "Türklük" mefhumu üzerinden yürüten bir tarih anlatısıyla Osmanlı tarihçiliğine karşı bir antitez üretilmişken, öbür yandan tarihi medeniyetle eşleyen batılı düşünürlere karşı da Türklerin insanlığın ortak değeri olan uygarlığa Türklerin ne denli katkıları olduğu yönündeki görüşleriyle, Türk tarihini dünya tarihinin bir parçası haline getiren bir çabayı kendisini göstermektedir. Kısacası Türk Tarih Tezi, Atatürk'ün başını çektiği yeni bir tarihçilik anlayışının dallanıp budaklanmasına müsaade eden bir tartışma konusu olması nedeniyle, Türk tarihi çalışmaları için önemli bir paradigma olarak hizmet vermiştir.

Doğan Avcıoğlu'nun çalışmaları incelendiğinde kendisinin düşüncelerinin de Türk Tarih Tezi'yle çoğu noktada paralellikler taşıdığı görülmektedir. Ona göre Türk tarihi "unutturulmuş" ve "gizli kalmıştır." Bu sebeple aynı Türk Tarih Tezi'nde olduğu gibi Türklerin tarihi en başından itibaren tekrardan ele alınmalıdır.

Avcıoğlu tezlerine öncelikle "Türk ulusu" tartışmalarından başlar ve Türk tarihine bakıldığında Türkler kan, ırk veya din üzerinden kümelenen bir topluluk özelliği göstermemektedirler. Türklerin uzun tarihsel dönemlerce varlığı devlet, ordu ve ekonomik ilişkilerinde yatmaktadır. Avcıoğlu'na göre de Türkler, aynı Türk Tarih Tezi'nde öne sürüldüğü gibi uygarlık tarihine mühim katkılar sağlamışlardır. Kendisi de Turancı görüşlerden ayrılarak Türklerin bir ulus olarak ortaya çıkmadığı fikrini benimsemektedir. Melih Cevdet Anday'dan da etkilenecek öne sürdüğü tezlerinde, şu anda var olan Türk ulusunu ezelden beridir var olan bir topluluk olarak ele almak

Turancıların düştüğü büyük bir yanılgıdır.¹⁸⁸ Turancıların, Orhun Yazıtları'ndaki "Türk budunu" ifadesini "Türk ulusu" olarak ele alması Avcıoğlu'na göre yanlıştır. Keza yazıtlarda "Türk Budunu" ifadesi dışında "Dokuz Oğuz budun", "Karluk budun", "Onok budun" gibi başka birçok budundan söz edilmektedir. Eğer ki budun kelimesini ulus olarak ele alırsak, "Türk budunu" Türk ulusu anlamında geleceğinden, Türk olduğunu bildiğimiz diğer budunların Türk sayılmaması gibi bir sonuç doğuracağını öne sürmüştür.¹⁸⁹

Avcıoğlu'nun ulus tanımı ise toplumsal olarak bir ulusal bilinç taşımaktan geçmektedir. Öyle ki, ulus tanımını ortak dilden kurmaya çalışan görüşlere karşı, hepsi Türkçe konuşan budunların birbirleriyle sürekli isyan ve savaş halinde olmasını örnek göstermektedir.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra ekonomik açıdan bakıldığında şehirli Türklerin, göçebe Türkleri "Türkmen" diye adlandırıp, Türkmenleri kendi kümeleri içerisine dahil etmediği görülmektedir. Yörük olarak da anılan bu göçebe Türkmenler, Selçuklu ve Osmanlılar açısından müesses nizama uymamaları gerekçesiyle birer "anarşi" figürü olarak ele alınmıştır.¹⁹¹ Hem toplumsal hem ekonomik hem de siyasi açıdan denklemden dışındadırlar. Ayrıca Osmanlı'daki sosyolojik kümelenmelerin etnik unsurlar üzerinden değil din üzerinden müslim/gayrimüslim gibi bir "ümmeçilik" bağıyla kurulmuş olması Osmanlılarda ulus anlamında bir kavrayışın olmadığına işarettir.¹⁹² Dini yönden bakıldığında da senaryo pek değişmemektedir, keza etnik olarak Türk olan Anadolu Alevileri, itikadi yönden "heterodoks" bir inanış içerisinde olduklarından diğer örneklerde olduğu gibi yine toplumun genelinden farklı bir noktada konumlandırılırlar. Ancak soy ve dil açısından Türklerden farklı olan topluluklar, İslam'a tabi olmalarını takiben Osmanlı ve Selçukluların muteber sınıfı İslam milletinin diğer üyeleriyle aynı konuma gelebilmektedirler.

Yukarıda bahsedilen gerekçelerden de yola çıkarak Avcıoğlu'na göre günümüzde anladığımız ulus kavramı daha önce karşılaşılabileceğimiz bir mefhum

¹⁸⁸ Melih Cevdet Anday, **Yeni Tanrılar - Yasak**, 1. bs, İstanbul, Adam Yayınları, 1996., s. 267-270.

¹⁸⁹ Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi.**, s. 39.

¹⁹⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

¹⁹¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 40.

¹⁹² Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

değildir. Aynı Avrupalı diğer uluslar gibi, Türk ulusu da tarihsel sürece sırtını vererek yakın zamanda meydana çıkmıştır. Bu sebeple de aynı Niyazi Berkes gibi, Avcioğlu da Türkiye Cumhuriyeti’ni ulusunun adını taşıyan “ilk ulusal Türk devleti” olarak ele almaktadır.¹⁹³ Türkiye Cumhuriyeti’ni, en güncel anlamında “son Türk devleti” olarak ele alan Turancı bakışa da tahmin edilebileceği gibi karşı çıkmaktadır. Avcioğlu’nun en nihayetinde vardığı sonuç Türklerin bir ulus olarak Orta Asya’dan Anadolu’ya gelmediği ve uluslaşma sürecinin Türkiye Cumhuriyeti’yle beraber gerçekleştiği yönündedir.

3.2. Doğan Avcioğlu’nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Osmanlı Devleti’nin Öncesi

Doğan Avcioğlu çalışmalarında Marksist bir tarihçilik metodu benimsemesinin de etkisiyle Osmanlı Devleti’ni Türk tarihinden bağımsız şekilde ele almamıştır. Onun Osmanlı’ya dair görüşleri Orta Asya’dan itibaren içerisinde çeşitli süreklilik taşıyan bir Türk toplum yapısı tartışmasının içerisinde değerlendirmiştir. Avcioğlu’na göre Osmanlılar Türk tarihinin bir parçasıdır lakin birçok toplumsal yapı ve dinamik açısından kökenleri itibarıyla bir toplumsal mirasın da devamıdır.

Avcioğlu’nun Türk toplum yapısına dair görüşlerinde ilk dikkat çeken hususlardan birisi, yazarın Türk tarihini sınıfsal bir açıdan ele almasıdır. Orta Asya’daki siyasi yapının belirlenmesinde sınıf çatışmasını önemli bir noktaya yerleştirir. Ekonominin asıl yaslandığı yer ganimet ve ticarete yatmaktadır. Bu sebeple de savaşın Avcioğlu için ekonomik açıdan da bir değeri mevcuttur. Ganimet ve ticareti elinde tutmak isteyen grupların varlığı, siyasi sistemin sınıf çatışması etrafında oluşmasına sebebiyet verdiğini öne sürer.

Öncelikle Avcioğlu eski Türklerin toplumsal dinamiklerini oluşturan olayları incelemeye almadan önce uzun bir uygarlık tarihi anlatısına girişmiştir. Bu anlatıya göre insanoğlunun milyonlarca yıldır yaşadıkları dünya üzerinde son birkaç bin yıl hariç aşağı yukarı her coğrafyada benzer yaşantıların sürdüğünü öne sürmektedir. Genelde kıtlık ve açlıklarla geçen bu süreç, insanın bütün yaşamını besin arama ya

¹⁹³ Avcioğlu, 1978, a.e., s. 41.

da besin üretme süreçlerine sıkıştıran bir döngüdedir.¹⁹⁴ Hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımın ortaya çıkması üretimi radikal ölçülerde arttıran bir gelişme olmaması nedeniyle bu süreci insanlar lehine biraz bükmüş olsa dahi insanlar için tam anlamıyla bir refah anlamına gelmez. Topluluk varlığını sürdürmek istiyorsa, toplum içindeki her üyenin besin üretimi sürecine faal katılımı gerektiğinden, tüketim de aynı derece de eşittir.¹⁹⁵ Bu sebeple de esasında toplumdaki herhangi bir ferdin üretim malları üzerinde, diğerlerine nazaran daha fazla birikim yapmasının önüne geçilir. Kısacası tüketimde eşitlik, toprakta özel mülkiyeti kısıtlayan bir olgudur ve toprağın kollektifleşmesi anlamına gelmektedir.¹⁹⁶

Lakin sulu tarımın keşfi ve toprağın dinlendirilmesinin (nadas) icadı sonrası o güne değin yapılan üretimle kıyaslandığında bir üretim patlamasının yaşandığı öne sürülebilir. Söz konusu “tarım devrimi” esasında Avcioğlu’na göre de uygarlığın temelini yattığı yerdir. Çünkü sulu tarımla beraber tarihte ilk kez artı ürün ortaya çıkmış, insanlar zamanların çok daha azını besin üretmeye ayırmış ve en nihayetinde uygarlığı geliştiren zanaat gibi meselelere eğilmeye fırsat bulabilmişlerdir.¹⁹⁷ Bu süreci takiben madeni araçların da tarıma eklenmesiyle birlikte, tarımdaki emeğin verimini daha da fazla arttırır. Topluluklar içerisinde artık tam anlamıyla üretime hiç katılmayan ve bütün mesaisini zanaata ayırabilecek kesimler ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Söz konusu madenler her coğrafyada bulunmadığından, bu durum iki şekilde ticaretin doğmasına sebebiyet verir. İlki madeni tarım aletleri yapmak isteyen ancak madene ulaşamayan topluluklarla, madene sahip topluluklar arasında kurulan ticaret ilişkisiyken, ikincisi madensel tarım aletleri sayesinde üretim miktarları aletsiz tarım yapan topluluklara göre çok daha yüksek olan toplulukların, ihtiyacı olan topluluklarla doğrudan üretilen besin maddeleri üzerinden ticaret ilişkisi kurmasındadır.¹⁹⁹

Ancak madalyonun bir de diğer yüzü bulunmaktadır. Sulu tarımın ve madenlerin etkisiyle nicel anlamda büyük ve daha da önemlisi düzenli bir artı ürün

¹⁹⁴ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 216.

¹⁹⁵ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 219.

¹⁹⁶ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 220.

¹⁹⁷ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 221.

¹⁹⁸ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 222.

¹⁹⁹ Avcioğlu, 1978, **a.e.**, s. 222-223.

ortaya çıkmaktadır. Bu sistem zaman içerisinde yavaş yavaş “devamlı üretenler” ve “devamlı tüketenler” gibi bir ayrımın oluşmasına da kapı aralamıştır. En başta sistematik olmayan ve kaideleri belirlenmemiş söz konusu paylaşma kavgası zaman içerisinde gerekirse zorla ifa edilen bir yükümlülüğe dönüşür. Merkezdeki soylular, din adamları ve memurlar gibi “seçkinler” hayatlarını, üretimine katılmadıkları artık değerden pay alarak idame ettirmeye başlarlar. Esasında bu da devletin doğuşu anlamına gelmektedir.²⁰⁰

Bu noktadan sonra Türklerin toplumsal yaşamına eğilen Avcıoğlu, Türk boy örgütlenmesinin analizine girer. Avcıoğlu’nun öne sürdüğüne göre tarımsal üretim yapmayan ve yerleşik düzende de yaşamayan Türk boyları avcı ve çoban kimlikleri ile ön plana çıkmaktadırlar.²⁰¹ Kışın soğuklukların -50’lere kadar inebildiği kurak Orta Asya coğrafyasında yaşayan avcı boylar, beslenmenin getirdiği zorluklar nedeniyle ilkel bir demokrasi ve dayanışma içerisinde yaşamaktadırlar.²⁰² Genelde birlikte yaşayan ve beraber göç eden ailelerden oluşan bu topluluklar yaşamın kolektif özellikler gösterdiği bir toplum tipine işaret eder.²⁰³ Çadırlar şeklinde istiflenen bu topluluklara komşu başka çadır kümeleri, yani bir diğer deyişle büyük resimde aynı “soya” bağlı ama başka aile mensubu topluluklar da bulunur. Böylece de soylar ve boylar ortaya çıkmış olurlar.²⁰⁴

Boylar arasında husumet çıkması olağan bir durum olduğundan ailenin büyüklüğü söz konusu topluluklar için önemli bir etken olmuştur. Akrabanın çokluğu bir güç göstergesidir. Bu sebeple savaşçı vasıflarından ötürü erkek çocuğunun yeri de toplum nezdinde ayrıdır.²⁰⁵ Avcıoğlu’na göre söz konusu “soy dayanışması” 20. yüzyılda dahi yaşamaya devam eden bir fenomendir. İbn-i Halduncu bakıştan faydalanan Avcıoğlu, devletlerin kurulmasını kabile asabiyyetine, devletlerin yıkılmasını ise yerleşik yaşamda azalan kabile asabiyesinin azalmasına bağlayan görüşü burada tekrarlar.²⁰⁶ Bu tarz oluşan toplumlarda birey, ancak boyun bir parçası

²⁰⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 223.

²⁰¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 236.

²⁰² Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²⁰³ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 240.

²⁰⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²⁰⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 243.

²⁰⁶ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 244.

olarak var olabilmektedir. İnsanların kimlikleri de boyları üzerinden tanımlanmaktadır.²⁰⁷

Daha sonrasında bazı boy ve soyların, diğer boy ve soyları bağımlı kılmasıyla boy ve soylar arasında hiyerarşik ilişkiler ortaya çıkar. Galip boy ile mağlup boy arasında sınıfsal herhangi bir farklılaşma görülme ve toplumsal eşitlik baki kalsa dahi sonuç itibarıyla topluluklar arasında bir eşitsizlik kendisini gösterir.²⁰⁸ Bu ilişki kölelik olarak anlaşılmamalıdır. Bağımlı boylar hala kendilerine ait mülkleri ellerinde tutabilir, emeklerinin tamamını tabi oldukları boyla paylaşmayabilir ve kişisel özgürlüklerini bir dereceye kadar koruyabilirler.²⁰⁹ Akriba boyların dahi birbirlerini tabi kılabilir olmaları, akrabalık bağlarını ve ailelerinin kendi boylarına karşı ilişkilerini değiştiren bir olgu olmuştur. Esasında Avcıoğlu'na göre bu bir kırılma noktasıdır. Zira ilk kez boylar arası bir hiyerarşinin kendisini göstermişiyse birlikte bir çeşit farklılaşma ve sömürü düzeni tahsis edilmiştir.²¹⁰

Söz konusu akrabalık ilişkilerini daha da sarsan bir diğer gelişme ise özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla kendisini gösterir. Eşitlikçi ve dayanışmacı topluluklar halinde yaşayan kitlelerde, bazı gruplar büyük hayvan sürülerine sahip olmaya başlarlar. Bu durum haliyle topluluğun kalanından ayrılan varlıklı aileleri ortaya çıkarır.²¹¹ Ayrıca eskiden bütün topluluğa ait olan kölelerin, zenginleşen ailelerin kendilerine ait köleler edinmesi servet farklılaşmasını hızlandıran bir diğer faktördür. Bahsedilen gelişmeleri takiben servet cinsinden farklılaşan ve topluluğun kalanından farklı tüketim olanaklarına kavuşan kesimlerin varlığı boylar arası uyumu tahrip eder. Avcıoğlu bu durumu “sınıflaşma” olarak ele alır.²¹² Boylar arası husumetin kendisini gösterdiği bir ortamda askeri “şeflerin” önemi artar. Bu gelişme esasında boy örgütlenmesini de güçlendiren bir gelişmedir. Öyle ki yağma ya da savunma amaçlı olsun askeri şefe bağlılık, örgütlenmeyi de beraberinde getirmektedir.²¹³

²⁰⁷ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 245.

²⁰⁸ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 248.

²⁰⁹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 249.

²¹⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 250.

²¹¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 251.

²¹² Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 253.

²¹³ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 254.

Askeri şef sadece savaşmakla da ilgili bir pozisyon olmayı da aşar. Yağma ve birikim yapabilme yetisi olaya ekonomik bir boyut da ekler. Başka toplulukları yağmalayarak ya da savaşlardan galip ayrılma durumunda elde edilecek ganimet göz önünde bulundurulduğunda savaşın ekonomisi ortaya çıkar.²¹⁴ Ortaya çıkan yeni durumda askeri etkinlik ile ekonomik etkinlik iç içe geçerken, boylar açısından yeni bir eylem biçimi ortaya çıkar.²¹⁵ Avcıoğlu Engels ve Marx'tan yaptığı alıntılarla da savaşın ekonomik yönünü ön plana çıkarmaktadır.²¹⁶

Böylece akrabalar arası bağı gerileten, sınıflaşma ve savaşmanın ardından liyakat kendisini yeni bir faktör olarak gösterir.²¹⁷ Askeri şefin maharetli olması boy için hayatidir. Şefin oğullarının da mutlak surette iyi askerler olacağının garantisi olmadığından askeri şefliği yeteneklilikle belirlenmesi gerekliliği ortaya çıkar ve bu durum askeri şefliğin babadan oğula bir şekilde ailelerin tekeline girmesini engeller.²¹⁸ Lakin yine de askeri şefin oğullarının da yetenekli görülmesi durumunda şeflik makamına oğulun gelmesi yaygındır. Bu durum bazı boyların üstünde bazı ailelerin askeri şeflik anlamında kök salmasına sebep olduğundan esasında bir bey ailesi ortaya çıkarır. Artık beye dönüşen bir lider, boyun diğer üyelerinden av hayvanı, değerli ticaret malları, sürü hayvanı gibi “vergiler” alabilir.²¹⁹ İşte bu noktada Türklerin tarihi, Avcıoğlu'nun uygarlık tarihi anlatısının vardığı noktada birleşmektedir. Akrabaların bir arada yaşadığı eşitlikçi ve dayanışmacı avcı topluluklardan, vergi talep eden ve vergi ödeyen iki sınıfın ortaya çıktığı yeni bir siyasal örgütlenme biçimi ortaya çıkmıştır.

Söz konusu siyasal örgütlenme beyler ile vergi ödeyenler arasında bir gerilimi de ortaya çıkarmaktadır. Avcıoğlu'nun ünlü şarkiyatçı Barthold'tan yaptığı alıntıdan da destek alarak bu çatışmanın esasında bir sınıf çatışması olduğunu öne sürer.²²⁰

“İlin teşekkülünde rol oynayan olağanüstü durum ve koşullardan biri zenginlerle fakirler, beylerle budun arasında geçen sınıf mücadelelerinin kuvvetlenmesi olabilir. Göçebe toplumlarda mülkiyet ve sınıf farkının bu gibi

²¹⁴ Avcıoğlu, 1978, a.y.

²¹⁵ Avcıoğlu, 1978, a.y.

²¹⁶ Avcıoğlu, 1978, a.y.

²¹⁷ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 255.

²¹⁸ Avcıoğlu, 1978, a.y.

²¹⁹ Avcıoğlu, 1978, a.y.

²²⁰ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 260.

gerginliklere neden olacak ölçüde güçlenmesi pek mümkündür. Yazıtlar gösteriyor ki, Türk ülkesinde Çinliler egemen olduğu vakit - uygar ülkelerde olduğu gibi - Türklerin aristokrasisi, kendi sınıf ayrıcalığının korunmasını ileri sürerek, yabancı bir ülkenin elinde tutsaklığa daha çabuk alışmışlar ve kendi adet ve geleneklerine bağlılık göstermemişler, ihanet etmişlerdir. Fakat budunun halk bölümü, yabancı boyunduruğuna çabuk alışamamış ve geleneklerine bağlı kalmıştır (Leh egemenliği döneminde Batı Rusya eyaletlerinde de böyle olmuştur). Beylerin Çin adetlerini ve ahlakını kabul etmesi, avam halkın onlara karşı düşmanlığını arttırmıştır. Bundan yararlanarak, kagan soyu temsilcileri, halkı Çin egemenliğine karşı ayaklandırıdılar.”²²¹

Barthold’un düşüncesinden hareketle Avcıoğlu, Orhun Yazıtları’nda geçen beyler ve kara budun arasındaki ayrıma dikkat çekerek Orta Asya’daki Türklerin sınıflı toplum yapısını delillendirir. Kara budun, beylere karşı olumsuz duygular besleyen ancak örgütsüz olması itibariyle de Çin’in ve Çin’e bağlı beylerin tahakkümü altında olan kitleyi göstermektedir.²²² Kısacası soylu olmayan geniş halk kitlelerine verilen isim “kara budundur.” Kara budunun karşısında ise beyler ya da Kutadgu Bilig’deki ifadeyle “ak budun” yer almaktadır. Ak budun üst tabakaları, kara budun ise alt tabakaları betimlemek için kullanılan sıfatlardır.²²³

Doğan Avcıoğlu bu noktada iddialı bir tez ortaya atmaktadır. İlk Türklerden itibaren gördüğümüz söz konusu ak-kara ayrımı Orta Asya’daki Türk ve Moğol topluluklarının büyük çoğunluğunda günümüze kadar yaşayan bir olgu olmaya devam etmektedir.²²⁴ Ak soyların yöneticilik vasfı, kara soyların ise siyasal anlamda alt tabakayı oluşturduğu normlaşmıştır. Üstüne süreç içerisinde sınıflar arası temas ve geçişkenlik de oldukça sınırlıdır. Avcıoğlu yaptığı tespitlerde Asya bozkırlarındaki boylarda sınıfsız toplumdan, kesin sınıf ayrımı olan bir topluma doğru evrim yaşandığını belirtir.²²⁵

Bu sınıflaşmanın en net sonucunun görülebildiği Cengiz ve Timur imparatorlukları ataerkil göçebe feodalizminin doğrudan örnekleridir. Avcıoğlu’na göre Cengiz Han dönemine değin olan siyasi yapılar, içlerinde çeşitli şekillerde

²²¹ Wilhelm Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, 1. bs, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004., s. 14.

²²² Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, C. 1, 2. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978., s. 261.

²²³ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 262.

²²⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²²⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 274.

feodal ögeler barındırsalar dahi “feodal” olarak nitelendirmemelidir.²²⁶ XI. Yüzyıldan itibaren kendisine göstermeye başlayan, XIV. ve XVIII. yüzyıllar arası gelişme gösteren ve sonrasında çözülmeye başlayan göçebe feodalizmi, Asya bozkırlarının belirleyici siyasi örgütlenmesi olmuştur. Seferberlik ve topluca göç etmek özellikleri nedeniyle göçebe ögeleri, merkezi ögelerinden daha ön planda olan ancak öbür yandan da feodal yönetimlere ait sınıflı toplum yapısı ve irsî vesayet sistemleri gibi olguları da içinde barındırmasıyla genel itibarıyla Asya bozkırlarında görülen siyasal örgütlenmelerdir. Söz konusu siyasal örgütlenme biçimi Marx ve Engels’in Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarındaki Avrupa dışı toplumları ele alırken kullandıkları “despotik devletin” de bir önceki aşamasına işaret etmektedir.²²⁷

Avcıoğlu’na göre göçebe feodalizmin yapısı ve sınırları esasında devlet teşekkülü açısından da önemli bir gelişmedir. Ancak onun asıl ilgilendiği, söz konusu göçebe feodalizminden önceki aşamadır. Burada çalışmalarında genellikle görülebileceği üzere yine Engels’in bir kavramsallaştırmasından yola çıkarak “askeri demokrasi” kavramı üzerine eğilmiştir. Engels’e göre “askeri demokrasi” mevsimsel olarak topluca göç etmesi gereken toplulukların daha küçük gruplar halinde istiflenmesi gerekliliğinden ötürü türemiştir. Söz konusu örgütlenme merkezîyetçi ve despotik örgütlenmenin de önünü kesmektedir. Despotik devletin ortaya çıkabileceği ortam, sürekli göç eden topluluklarda değil ancak yerleşik ve tarım amacıyla merkezden yönetilmesi gereken büyük sulama projelerinin gerekli olduğu topluluklarda kendisini gösterir.

Bütün bu tahlillerin sonucunda Avcıoğlu’nun vardığı nokta sulu tarımı ve kent yaşamını benimseyen topluluklarda askeri demokrasi giderek gerileyip vergisel, Asyagil ve kölecî topluluklar ortaya çıkmış ve en nihayetinde topluluk giderek feodalleşmiştir. Bozkır topluluklarında ise süreç farklı ilerlemiş, yapısı gereği 12. yüzyılın başlarına değin eşitlikçi ve ilkel yapılarını muhafaza ettiğini öne sürmektedir.²²⁸

²²⁶ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²²⁷ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 282.

²²⁸ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 284.

Doğan Avcıoğlu bu noktadan itibaren bozkırdaki Türk topluluklarını en başından²²⁹ itibaren 12. yüzyılın başına kadar derin bir incelemeye alır. Hatta öyle ki toplam 6 ciltlik “Türklerin Tarihi” isimli serisinin 5 cildi bu döneme ayrılmıştır. Avcıoğlu’na göre “Eski Türkler”, “Oğuzlar”, “Göktürkler”, “Uygurlar”, “Selçuklular” ve “Osmanlılar” şeklindeki tarih örgüsü Türk tarihinde çeşitli noktalarıyla bir sürekliliğe işaret etmektedir.

3.3. Doğan Avcıoğlu’nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Yerleşik Türk-İslam Devletleri

Doğan Avcıoğlu’nun tarihçilik anlayışı ve tarih felsefesi toplumcu tarih anlayışı olma özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Ona göre daha önce de belirtildiği gibi insanlığın tarihsel sürecini anlatabilecek, bütüncül bir yaklaşım oluşturan tek yaklaşım Marksizm’dir.²³⁰ Sosyo-ekonomik unsurlara son derece büyük bir önem atfeden Avcıoğlu için böyle bir yaklaşımın seçilmesi anlaşılabilir olmaktadır. Üstüne Avcıoğlu’nun yurtdışındaki öğrencilik yıllarında, özellikle de Paris’te etkilendiği sosyalist düşünürlerin de etkisiyle, Avcıoğlu tarihsel kurgusunu Marksizm’in araçları ile yapma taraftarı olmuştur. “Türklerin Tarihi” çalışmasının hemen her yerinde göze çarpan Türk toplumlarına ait alt yapı ve üst yapı analizleri ve çeşitli içsel-dışsal gerilimlerin tespiti gibi çabalar Avcıoğlu’nun metodunu da gözler önüne sermektedir. Marksist bir tarihçi olmadığı iddiasında bulunan Avcıoğlu, “Türklerin Tarihi” isimli eserini yazarken, söz konusu eserin bir “deneme” olduğunu özellikle belirtmektedir.²³¹

Daha önce de belirtildiği gibi Avcıoğlu’nun Türk tarihine yönelik çalışmaları bir Orta Asya’dan çeşitli süreçler, gelişmeler, kopuşlar ve süreklilikler ile cumhuriyete bağlanan bir yol izler. Orta Asya’daki Türklerin toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılarına bakıldığında, ak-kara çatışması toplum içinde bir şekil yöneten/yönetilen ilişkisi ortaya çıkarmış ve Orta Asya’nın “eşitlikçi göçebe” yapısı giderek çözülmeye başlamıştır. Avcıoğlu’na göre bu noktadan itibaren askeri şeflerin etrafında kümelenen toplumsal yapı, askeri demokrasiden göçebe feodalizmine giden

²²⁹ Avcıoğlu Türklerin 4000 yıllık bir tarihe sahip olduğunu öne sürmektedir. Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi.**, s. 286.

²³⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 91.

²³¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 104

yolu aralamaktadır. Askeri şefin etrafında kümelenen toplumlar aynı zamanda devletin ortaya çıktığı bir koşula da işaret etmektedir. Devletin varlığı, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiyi kemikleştirdiğinden askeri demokrasiyle çatışan bir yapıdadır. Avcıoğlu'nun da özellikle belirttiği üzere Cengiz Han ve Timur sonrası, artık Asya için hakim olacak olan toplumsal yapı “ata-erkil göçebe feodalizmidir.”²³²

Avcıoğlu'na göre bu noktadan itibaren Türklerin tarihi açısından da önemli bir kırılma noktası yaşanır ve Türklerin İslamlaşması fenomeni kendisini gösterir. Türkler 10. yüzyıla değin büyük ölçüde İslamlaşma'ya ve aynı zamanda yerleşikliğe direnmişlerdir.²³³ Lakin yüzlerce yıllık göçebelik ve Tengrici bir temelin üstünde yükselen toplumsal yapı, İslam ve yerleşik yaşam gibi iki çok temel yeni toplumsal anlayışın ortaya çıkmasıyla, iki yapı arasında birbirlerinden tamamen farklı olan iki zihniyetin çatışması kendini göstermiştir. Yerleşikliğe geçmiş ilk Türk-İslam Devleti olan Karahanlılar ve Karahanlıları takip eden Harezmşahlar Devleti bu çatışmanın yarattığı olumsuzlukları ortadan kaldıramamış ve en nihayetinde yıkılarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.²³⁴

Söz konusu devletlerin aksine Selçuklular, Doğan Avcıoğlu'nun aktarması ve İbrahim Kafesoğlu'nun deyimiyle “Türk'ün kötü talihini yenen” devlet olmuştur.²³⁵ Askeri gücü göçebe Türklere dayanan bir Selçuklu iktidarı zaman içerisinde söz konusu göçebe Türkleri anarşinin temeli olarak görmüş ve bir İran devleti olma çabası içerisine girmiştir.²³⁶ Bu sebeple de Selçuklu iktidarının eli sağlamlaştıkça, Türkmenlerin teşkil ettiği boy örgütlenmesi ve göçebe yaşam biçimi şeklinde kendini gösteren göçebe Türkmen toplumsal yapısı tahrip edilmeye çalışılır.²³⁷

Avcıoğlu'nun bu noktadan itibaren önemli bir tezi ile dikkat çeker. İran coğrafyası üzerinde Farsça dilinin asli olduğu bir yapı ortaya koyan Selçuklular bütün ilgi ve alakalarını bu coğrafya üzerine şekillendirmişlerdir. 1071 yılında gerçekleşen ve sonucunda Bizans'ın askeri gücüne büyük bir darbe indirerek

²³² Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 274.

²³³ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 124-125.

²³⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 126.

²³⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 141.

²³⁶ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 134.

²³⁷ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

Anadolu’yu Türk akınlarına açık hale getiren Malazgirt Savaşı esnasında Selçuklu sultanı olan Alparslan’ı “Anadolu’nun kapılarını Türklere açan” sultan olarak ele almaz. Avcıoğlu’na göre Sultan Alparslan, İslam ülkesinin tamamına hükmetme arzusu taşıdığından hedefindeki asıl topraklar Anadolu değil, Suriye ve Mısır’dır.²³⁸

Açıkça Büyük Selçukluların Anadolu’yu fethetmekle ilgilenmediğini belirten Avcıoğlu, Anadolu’ya gelen akıncıların Selçuklu iktidarının da anarşi unsuru olarak gördüğü Türkmenler olduğunu belirtir. Otlak peşinde koşan Anadolu’ya akan Türkmen boylarının zaman içerisinde başına geçen Kutalmışoğulları, bugün Anadolu Selçuklu dediğimiz yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Bu noktadan itibaren de Büyük Selçukluların Anadolu üzerindeki planları da bu “paralel” Anadolu Selçuklu Devleti’ni baskılamak üzerine şekillenmiştir.²³⁹

Bu dönem Avcıoğlu için bir nokta açısından daha ilgi çekicidir. Anadolu’nun bugünkü Türkiye ismini almasını da ilk olarak söz konusu döneme tarihlendirir. Hem Haçlılar hem de İslam coğrafyasındaki insanlar için Anadolu hala “Rum” olarak adlandırılrsa da, Haçlı istilasıyla beraber Anadolu’dan Kudüs’e akan Hristiyanlar, Anadolu’da karşılaştıkları Türklerin yaşadığı bölgeyi “Türkiya” olarak isimlendirmişlerdir. Orta Anadolu’ya gelen Türkmenlerin devletini ya da en azından yaşadıkları yerleri tanımlayan “Türkiya” sözcüğü Anadolu’daki Türkmen nüfuzuna iyi bir örnek oluşturmaktadır.²⁴⁰

İşte bu söz konusu Türkmenler, Doğan Avcıoğlu’nun aktarımı ve İbrahim Kafesoğlu’nun deyiimiyle “Türk’ün kötü talihini yenmişlerdir.”²⁴¹ Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuracaklardır. Anadolu’da yaşayan Türk olmayan yerlilerle karışıp Anadolu’nun Türkleşmesine büyük katkı sağlayacaklardır. Konya’yı başkent belleyen Selçuklular; yerleşik tarımın yapıldığı, ticaret ve zanaatla uğraşan kentlerden oluşan ve yönetiminde medreselilerin bulunduğu feodal bir devlet ortaya koyarlar.²⁴² Tarıma dayalı bir ekonominin üstüne kurulu, İslamlaşmış, yerleşik ve göçebe unsurların rafa kaldırıldığı bir toplumsal yapıya işaret eden bu yapı, her

²³⁸ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 136.

²³⁹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 136-137.

²⁴⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 140.

²⁴¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 141

²⁴² Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

anlamıyla daha önceki Türklerden farklı bir yapıya işaret etmektedir. Türkmenlerin reddettiği çağrıya, Batı Anadolu’da yaşayan Hristiyanlar Selçukluların, topraklarına yerleşecek kesimlere tanıdığı kısa süreli vergi bağışıklığı, tohumluk sağlanması ve vergilerin Bizans’tan düşük olması gibi imtiyazların da etkisiyle Orta Anadolu’ya göçmüşlerdir. Dolayısıyla bu yeni feodal düzene direnen ve Anadolu’ya yerleşmeyi tercih etmeyen Türkmenler, askeri güçleri gerekemediği takdirde genellikle ötelenen ve merkezden uzaklaştırılan unsurlar haline gelmiştir.²⁴³

Avcıoğlu’nun çalışmalarında bütün bu çatışma ortamının nasıl bir sonuç doğurduğu incelendiğinde, Anadolu Selçuklularının Türkmen-Selçuklu çatışmasının vitesini arttırdığı yönünde bir tespite rastlanır. Haliyle bu bir Türkmen mukavemeti doğurmuş ve Orta Anadolu’da Türkmen ayaklanmaları yaşanmıştır. Baba İshak Ayaklanmasına ayrı bir yer ayıran Avcıoğlu, bu isyan sonucunda Anadolu’nun Cengizi bir devlet olan İlhanlılar tarafından ilhakını kolaylaştırdığını öne sürer.²⁴⁴ Moğol istilası Türkmenlerin Anadolu’daki nüfuslarının artmasına sebebiyet vermekle birlikte, aynı zamanda Selçukluların Türkmenlere karşı yoğun bir cephe oluşturmaya da sebebiyet vermiştir.

İlerde Osmanlı’da da görülecek olan Türk/Türkmen teriminin devletin merkezi otoritesinin sınırları dışında hareket eden, vergi alınamayan ve asayiş bozan grupları nitelendirmek amacıyla kullanılmasının ilk nüveleri bu dönemde kendisini göstermektedir. Göçebe Türkmenler “Türk” olarak anılırken, kentli halk “İslamlar” olarak nitelendirilir.²⁴⁵ Bu sebeple de bugünden bakıldığında, yanlış bir ifade de olmayan ve “Türk devleti” olarak anılan Selçuklularda “Türk kıyımı yapma” fikirlerinin her daim dillendirildiğini ya da “Türk” sözcüğünü bir hakaret olarak kullanma anlayışının olduğu görülmektedir.²⁴⁶

İşte böyle bir ortamda Konya başkentli Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılmasını takip eden süreçte Batı Anadolu’na karşı yoğun bir fetih hareketine başlamışlardır. Vyronis’in de en temel referans kitaplardan biri konumunda olan eserinde de belirttiği gibi bu süreç Batı Anadolu’nun Türkler tarafından ikinci kez

²⁴³ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²⁴⁴ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 152.

²⁴⁵ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 156 - 157.

²⁴⁶ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 157.

fethine işaret eder.²⁴⁷ Üstelik bu kez fetih halkası doğudan değil, batıdan gelmiştir. Türkmenler, Selçuklu'nun yıkılmasının ardından kalan beylerle iş birliği içerisine girmiş ve “devletçikler” halinde örgütlenerek Anadolu'da yeni bir yapı ortaya çıkarmışlardır. Bu yeni devletçiklerden oluşan yapı içerisinde, Türkmen beyler artık yağmacı ve istilacı konumlarını giderek terk etmişler ve etki alanları içerisinde kalan kentlerin, ticaretin ve tarımın “koruyucuları” konumuna evrilmişlerdir.²⁴⁸ Böyle bir süreç sonucunda da söz konusu Türkmenlerin giderek feodalleşip, bu yola girmeyen diğer Türkmen unsurlarla gergin bir ilişki içerisinde oldukları görülebilir.

3.4. Doğan Avcıoğlu'nun Türk Toplum Yapısı Tartışmalarında Osmanlı İmparatorluğu

Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı hakkında düşüncelerinin en bütünlüklü ve bir arada olduğu eseri, yazarın ölümünden sonra Doğan Avcıoğlu'nun eşi Sevil Yurdakul'un erkek kardeşi Doğan Yurdakul tarafından yayımlanmıştır. Yurdakul, Avcıoğlu'ndan kalan not ve kitaplardan faydalananarak hazırladığı postmortem bir eser niteliğinde olan “Osmanlı'nın Düzeni – Türklerin Tarihi: 6. Kitap” bu noktada temel referans noktasını oluşturacaktır.

Doğan Yurdakul'un kitaba yazdığı önsöze bakıldığında Avcıoğlu'nun “Türklerin Tarihi” serisi için esasında 7 ciltlik bir öngörüsü olduğu görülür. Lakin ömrünün yetmemesi nedeniyle en son kaleme aldığı eser 5. cildir. Tahminimizce Avcıoğlu'nun noktayı asıl getirmek istediği kısımlar, ömrünün yazmaya yetmediği kısımlardır. Çünkü daha ilk ciltten itibaren yazar Oğuz Türklerinin yaşantısı ya da Göktürklerin siyasi örgütlenmeleri gibi konulardan bahsederken mevzubahis bir şekilde Osmanlılara gelmektedir. O döneme hakim olan sol düşüncedeki tartışmaların Türkiye'nin geri kalmışlığı ve Osmanlı'nın toplumsal yapısı tartışmaları olduğu da göz önünde bulundurulduğunda Avcıoğlu'nun Osmanlıların tahliline ayrı bir parantez açması olasıdır.

Bu noktadan sonra, okuduğunuz tezin de asıl araştırma konusu olan Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na değin düşüncelerine odaklanılabilir. Buraya

²⁴⁷ Speros Vyronis, **Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma**, 1. bs, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2020.

²⁴⁸ Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, s. 161.

kadar anlatılan kısımlar Avcioğlu'nun sadece Osmanlı öncesi döneme ait tarih anlayışını değil, aynı zamanda Avcioğlu'nun Osmanlı anlatısının oturduğu zemini de oluşturması açısından değinilmesi gereken başlıklar olarak dikkat çeker. Bu sebeple de Osmanlı'ya gelene kadar ki Türkler, Avcioğlu'nun gözünden sunulmuştur.

Avcioğlu'nun Osmanlı anlatısı uzun ve detaylı yapısıyla dikkat çekmektedir. Daha önce de savlandığı üzere, yazarın özellikle “Türklerin Tarihi” isimli eseri yarım kalmış olmakla birlikte, okuyucuya esasında Orta Asya'dan cumhuriyete uzanan bir örgünün sürekliliği içindedir. Tabi ki arada aksi yönde ilerlemeler ve sapmalar mevcuttur. Lakin genel anlatıya bakıldığında Orta Asya'dan başlanması tesadüfi veya öylesine değildir. Pek tabi eserin tamamının -zannımızca en önemli kısmının- Avcioğlu'nun zamansız vefatı nedeniyle yayımlanamamış olması bu iddianın kanıtlanabilirliğini engellemektedir. Ancak yine de metinlerin tamamına hakim olan üslup ve olay örgüsü Avcioğlu'nun Türklerin tarihine sanki geniş bir mercekten bakarak, bir arada gördüğü hissini uyandırır. Marksist bir tarih anlatısı çabası içinde olması da bu fikri destekler niteliktedir.

Avcioğlu'nun Osmanlılarla ilgili değindiği noktalar görece dağınık ve azımsanamayacak sayıda olduğu için kategorize etme ihtiyacından ötürü Avcioğlu'nun gözünden Osmanlıların ekonomik, idari ve en nihayetinde modernleşme/yenilik hareketleri altında incelemek uygun gözükmektedir. Pek tabi bu kategorilerin pek çoğu birbirlerinden koparılamayacak şekilde bağlantılıdır. Yine de Osmanlı toplum yapısı tartışmalarında Avcioğlu'nun tarafını çözümleyebilmek adına böyle bir ayrıma gitmek, Avcioğlu'nun düşünce dünyasının da daha kolay şekilde aktarılmasına sebebiyet verecektir.

İşte Doğan Avcioğlu'nun Türklerin Osmanlılara değin uzanan tarih anlatısı yukarıda da anlatılan tarihsel süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Orta Asya'da eşitlikçi ve ata-erkil olmayan (hatta belki ana-erkil) bir toplumsal yapı içerisinde yaşayan Türkler, boylara ayrılmaları sonucu zaman içerisinde birbirlerinden uzaklaşmış ve eşitlikçi yapı tahrip olmuştur. Boylar arasında ortaya çıkan bir çeşit hiyerarşi, aynı zamanda askeri şef olan beylerin etrafında kümelenen toplulukları ortaya çıkarmış ve en nihayetinde “askeri demokrasi” olarak ele alınan bu yapı, ak budun/kara budun

gerilimi yani yöneten ve yönetilen sınıfları doğurmasıyla göçebe feodalizme giden yolu aralamıştır. Bu sürece Türklerin İslamlaşması da eklenince yerleşiklik yeni bir toplumsal yapı olarak kendisini göstermiştir. Bu minvalde yerleşik ve Türk-İslam devletinin özelliklerini benimsemiş yeni Türk devletleri kendisini göstermektedir. Bu devletler önceki Hun, Göktürk ya da Uygur devletlerinden farklı olarak nispi göç eden ya da göç etmeyen, şehirlerde yaşayıp şehir hayatının getirdiği ticaret, zanaat ve tarım gibi uğraşları edinen ve bu feodal sisteme eklemlenmeyen göçbeleri dışlayan bir toplumsal yapı ortaya çıkarmıştır.

Bu yapının kendisini en konsolide ve oturaklı şekilde gösterdiği oluşum, İran coğrafyası üzerinde kurulan yerleşik bir İran devleti olma ve Mısır'dan Orta Asya'ya İslamiyet'in hüküm sürdüğü bütün İslam ülkelerini fethetme amacı taşıyan Büyük Selçuklu Devleti oluşturur. Ardından Büyük Selçukluların yerleşik yapısını, göçebelikleri ve asayiş problemleri ortaya çıkarmaları nedeniyle bozan, Selçukluların pejoratif bir anlamı da içinde barındırarak "Türkmen" olarak nitelediği feodal düzene girmeyen ya da girmek istemeyen göçebe Türk unsurların İlhanlıların Anadolu'yu ilhak etmelerine kadar yaşamını sürdüren Konya başkentli Anadolu Selçukluları oluşturur.

Kısacası Avcıoğlu'nun "Türklerin Tarihi" isimli eseri incelendiğinde Orta Asya'daki Türklerden Osmanlı'ya gelen tarihsel süreçteki kırılma noktaları, ilkin eşitlikçi yapıda yaşayan Türklerin sınıfsallaşmasıyla başlar. Eşitlerden oluşan toplum sınıflaşarak, toplum içindeki hiyerarşiyi oluşturmuştur. Ardından ikinci olarak bu sınıflaşma yoğunlaşıp ve genel kabul haline dönüşerek ak budun yani yöneten ve kara budun yönetilen sınıflarını ortaya çıkarmıştır.

Bu süreçler yaşanırken göçebe ve Tengrici yapısını korumaya devam eden Türkler, İslamlaşarak bir diğer önemli kırılma noktasından geçmişlerdir. Türklerin yerleşik hayata geçmesi ve İslamlaşması hemen hemen birbirileriyle eşdeğer anlamda olmuştur. Ancak bu iki anlamda da radikal bir değişime işaret ettiğinden, bu gelişmenin toplumsal ve siyasi sonuçları da uzun süre kendisini hissettirmiş ve beyler/boylar/devletler arası mücadeleye bir de yerleşik-göçebe çatışması eklenmiştir. Bu çatışmanın kendisi oldukça yıkıcı ve dışlayıcıyken dolaylı bir etki

olarak Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinin ve sonrasında da Anadolu'nun Türkleşmesinin önünü aralamıştır. Bütün bu gelişmeler sıralandığında, Osmanlı İmparatorluğu'na gelene kadar şöyle bir ilerleyiş sıralamak mümkündür;

- 1- Orta Asya'da yaşayan eşitlikçi Türk grupları,
- 2- Türklerin boylaşması ve askeri gücün önem kazanması,
- 3- Türklerin toplumsal yaşantısı içinde yöneten-yönetilen sınıfların ortaya çıkması (sınıflaşma),
- 4- Türklerin yüzyıllar boyu kaçındıkları İslam inancı ve yerleşik düzeni benimseyen Türk devletlerinin ortaya çıkması,
- 5- İslam'a ve yerleşik hayata geçenler ile geçmeyenler arasındaki çatışma ortamı,
- 6- Türklerin Orta Asya'dan önce İran coğrafyasına oradan da Anadolu'ya uzanan bir yer değiştirme
- 7- Önce İran Selçukluları tarafından Bizans üstüne gerçekleştirilen, sonrasında da Anadolu'ya Moğol İstilasası sonrası siyasi ve askeri olarak son derece zayıflayan Anadolu toprakları
- 8- Ege kıyılarına değin ilerleyen ve oralarda devletleşen Türk beylerinin ortaya çıkması
- 9- Anadolu topraklarının Türkleşmesi
- 10- En nihayetinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin de yıkılmasıyla Anadolu'da ortaya çıkan siyasi ve askeri boşluk

Saydığımız bütün bu süreç Avcıoğlu'nun deyimiyle “bir aşiretten cihangirane bir devlete”²⁴⁹ uzanan Osmanoğullarının ortaya çıkabildiği ortamı gözler önüne sermektedir.

Avcıoğlu'nun Osmanlı dönemlendirmesi klasikleşmiş ve alışılmış “kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme, yıkılış” kategorizasyonunun dışındadır. Ona göre Osmanlı tarihi “kuruluş, cihanşümül imparatorluk ve post-Süleyman çağı/çöküş” olmak üzere özünde üç temel döneme ayrılmaktadır. Kuruluş dönemi Ertuğrul Gazi'den başlayıp, Fatih Sultan Mehmet'e uzanan bir döneme işaret etmektedir.

²⁴⁹ Avcıoğlu, 1978, a.e., s. 162.

Avcıoğlu için bu dönem kuruluşu itibariyle beylik olan bir boyun/aşiretin tarihsel tartışma ve dayanaklarıyla beraber bir “cihan imparatorluğuna” nasıl dönüştüğünün incelendiği bir dönemdir. Bu dönem gerek ekonomik, gerek siyasi gerekse de askeri olarak devletin kimliğinin oluştuğu bir döneme işaret eder. Osmanlıların söz konusu dönemi devşirme kurumunun ortaya çıkması, devlet hazinesinin oluşturulması, tımarın karakteristiğinin belirlenmesi ve devletin gayri-Türk nüfusunun ortaya çıkması gibi gelişmeler Avcıoğlu’nu bu dönemi detaylıca incelemeye iter.

Bahsi geçen dönemi takiben başlayan “cihanşümül imparatorluk” dönemi, II. Mehmet’in kendisini cihan egemenliğine aday olarak görmesi ile devletin vizyonunun ve karakterinin de değiştiği bir dönemi gösterir. İstanbul’un fethiyle başlayan dönem Anadolu’nun, Karadeniz’in güney kıyılarının tamamının, Mısır’ın ve Kanuni dönemi fetihlerinin de eklenmesiyle Osmanlı İmparatorluğu gerçek manasıyla hem vizyon hem de fiziki olarak doruk noktasını yaşamaktadır. Kuruluştaki oluşturulan kurum ve teamüller bu devirde zirvesine ulaşmış ve bürokratik rasyonalite anlamında mükemmelleşmişlerdir.

Ancak Avcıoğlu’nun sınıflandırmasında Kanuni Sultan Süleyman ile ulaşılan en kudretli konum, 1918’de devletin resmi olarak yıkılışına kadar gerilemeye ve çökmeye devam etmiştir. Osmanlı’nın üstünde yükseldiği karakteristik tımar, devşirme ve millet sistemi gibi devlet enstrümanları günden güne devletin lehine olmaktan çok aleyhine bir pozisyona evrilmiştir. Bu sürecin yanına daha önce de bahsedilen Osmanlı’nın dış dünyasında yaşanan gelişmeler uyarınca, Osmanlıların birçok alanda gerisinde yer alan Avrupalıların aradaki farkı kapatmak bir yana, Osmanlı İmparatorluğu’nun aleyhine bir şekilde farkı açmaya başlaması, Osmanlılar içinde tehlike çanlarının çalmaya başladığı bir döneme işaret eder. Bu sebeple yaklaşık 250 yıllık bir bocalamanın ardından yapılmaya gayret edilen batılılaşma hareketleri, Avcıoğlu için Osmanlılara son darbeyi indiren gelişme olmuştur. 1800’lerin ortalarından itibaren başlayan batılılaşma hareketleri, Osmanlı’nın “idam fermanı” olmuş ve Türkiye’yi batının sömürgesi haline getirmiştir.

Doğan Avcıoğlu’nun Osmanlı İmparatorluğu’na dair böyle bir değerlendirmede bulunmasının ardından, Avcıoğlu’nun dönemselleştirmesini daha iyi anlayabilmek

adına dönemlerin genel hatlarıyla tekrar gözden geçirilmesi önemlidir. Avcıoğlu'nun her dönemi incelerken, bu dönemleri salt bir tarih kurgusuyla incelemediğini altı özellikle çizilmelidir. Avcıoğlu her dönemi özellikle iktisadi boyutuyla olmak üzere çok yönlü bir inceleme içerisinde değerlendirmiştir. Eserlerine bakıldığında görülmektedir ki özellikle toprak yapısı çözümlemelerinin Avcıoğlu için önemli olduğu aşıkardır. Avcıoğlu'nun Osmanlı özelinde yaptığı tahlillerinde 14. yüzyılın başlarından, 19. yüzyılın sonuna değin tartışmalarında, toprak yapısı temasına sürekli rastlamak mümkündür. Dolayısıyla Avcıoğlu'nun Osmanlı tarihi incelemelerindeki asıl motivasyonun savaşlardan ve padişahlardan bahseden salt bir tarih anlatısı olmadığı, bunun yerine iktisadi ve toplumsal çözümlemeleri için Osmanlıların bir zemin sağladığı öne sürülebilir. Buradan hareketle okuduğunuz tezde Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlılara bakışı incelenirken asıl odaklanılan nokta da Avcıoğlu'nun bahsi geçen yönü olacaktır.

3.4.1. Osmanlı'nın Toprak Mülkiyeti Düzeni²⁵⁰

Avcıoğlu'nun Osmanlı'nın Düzeni isimli çalışmadaki notları incelendiğinde kitabın ilk bölümünün tamamen yazarın Osmanlı toprak mülkiyeti düzeni üzerine olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın yüzyıllara uzanan tarihindeki olay ve tarihsel akış diğer bölümlerde incelenmiş, söz konusu ilk bölümde sadece toprak ve toprağın statüsü üzerinde durulduğu görülmektedir. Avcıoğlu'nun Osmanlı toprak mülkiyetine dair notları yerli ve yabancı birçok kaynağa referans verilmesinden de anlaşılabilir. üzere, Avcıoğlu'nun Osmanlı toprak düzenine dair önde gelen çalışmaların üzerinde çalıştığı anlaşılabilir.

Böyle bir konu üzerine çalışılırken bekleneceği üzere Avcıoğlu'nun Osmanlı toprak düzeni çalışmalarında en önemli yeri kaplayan olgulardan bir tanesi tımardır. Avcıoğlu'na göre tımar, tarihsel süreç içerisinde belli uygarlık ya da milletlerde ortaya çıkmış bir kavram değil, insanlığın kendiliğinden ulaştığı bir sistemdir.²⁵¹ Avcıoğlu:

²⁵⁰ Avcıoğlu'nun Osmanlı'nın Düzeni kitabında, Osmanlıların toprak düzenini tartıştığı bölümün adı bu çalışmada da başlıklaştırılmıştır.

²⁵¹ Doğan Avcıoğlu, **Osmanlı'nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap**, C. 6, 2. bs, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2013., s. 19.

*“Kısa bir tanımla, geçim ve hizmet giderleri için bir kısım asker ve memurlara belli bölgelerin kendi adlarına tahsili yetkisiyle verilmiş vergi kaynaklarına ve senelik geliri 20 bin akçeye kadar olan askeri birliklere verilen addır.”*²⁵²

şeklinde ele aldığı tımarın, Osmanlılara Selçuklu ve İlhanlıların mirası olduğu savunur. Büyük Selçuklular’da görülen üzerinde yaşayan halkla beraber toprağın mülkiyetinin hükümdara ait olduğu araziler, askeri hizmet karşılığı bazı kişilere hükümdar tarafından söz konusu arazinin vergi gelirini toplama karşılığı verilmesi şeklindeki “ıkta” isimli bir pratik olduğu bilinmektedir.²⁵³ Anadolu Selçuklu Devleti’nde de fethedilen yerlerin iskanı ve yeni fetihler için gereken askeri birliklerin derlenebilmesi için benzer bir pratiğe başvurularak, devlete yani esasında hükümdara ait toprakların bazı kişilere toprağa bağlı verginin toplanması karşılığında verildiği görülmektedir.²⁵⁴ Hem İran hem Anadolu üzerindeki Selçuklu devletlerinde söz konusu pratik uygulanmış ve bahsi geçen devletlerin çözülmesinin ardından Selçuklu ardılı Anadolu beyliklerinin hemen hepsinde uygulanmaya devam etmiştir.

Avcıoğlu, eserlerini kaleme aldığı yıllardaki görüşlerden birisi olan Osmanlıların, tımarı Bizans’ın “pronoia” isimli geleneğinden aldığı konusundaki düşüncelere katılmaz. Hatta bu düşüncüyü *“Osmanlı’nın Bizans’ın tımar sistemini aldığını söylemek, Selçuklu tımar sistemini yok saymak ve Türkleri her türlü kültür ve teşkilat mirasından yoksun bir göçebe aşireti saymak demektir”*²⁵⁵ şeklinde nitelendirerek tenkit eder.

Avcıoğlu’nun tımar konusunda en çok üzerinde durduğu konulardan birisinin tımar topraklarının herhangi bir yöntemle bir şahsın ya da ailenin elinde birikmesini engelleyici bir yapısı olduğu üzerinedir. Has ya da zeamet gibi yüksek gelir getiren tımarların sahibi olan sadrazam ya da soylu beyler genellikle makamlarında uzun süreli oturamadıklarından tımar sahibi oldukları topraklarıyla yakın ilişkiler kuramaz ve böylece onu ailenin mülkü haline getirmeleri zorlaşır.²⁵⁶ Daha az gelire sahip topraklarda da tımar verilen sipahinin ardından vazifeye uygunluk gösterebilecek

²⁵² Avcıoğlu, 2013, a.y.

²⁵³ Avcıoğlu, 2013, a.y.

²⁵⁴ Avcıoğlu, 2013, a.y.

²⁵⁵ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 19-20.

²⁵⁶ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 23.

erkek çocuklarına tımar verilmesi uygulaması olsa da verilen tımar genellikle aynı yer olmaz ve hatta daha düşük gelirli başka bir yer olur.²⁵⁷ Dolayısıyla gerek çok gelir getiren gerekse daha az gelir getiren tımar da olsa, söz konusu arazinin tımarın verildiği kişilerin hakimiyeti altına girmesinin engellendiği görülmektedir.

Osmanlıların bahsedilen tımar politikası kuruluştan itibaren uzun bir süre devam etmiştir. Burada gözetilen esas amacın bir çeşit “feodaliteyi önleme” olduğu söylenebilir. Öyle ki feodal bir toprak düzeninde beklenecek olan parçalı yapılar arasında birbirlerinden bağımsız, derebeylerin tasarrufuna ve inisiyatifine bırakılmakla kalmanın ötesinde mülk sahibi feodal beylerden oluşan bir yapının varlığıdır. Osmanlıların tımar sistemi böyle bir yapının oluşmasını iki şekilde engeller. Öncelikle tımar verilen araziler hiçbir şekilde tımarı alan sipahinin mülkü değildir. Mülkiyet devlete yani sultana aitken, çeşitli askeri görev ya da hizmetler karşılığı toprağın gelirinin belli bir kısmı tımarı alan şahsa bırakılır. Böylece arazinin mülkiyeti çok keskin bir şekilde belirlenmiş olur. Öbür yandan feodalizmdeki parçalı yapı, Anadolu’da bütün mülkiyetin ve dağıtımın merkezden yapılması sayesinde Avrupa’ya kıyasla çok daha merkezi bir görünüm vermektedir. Dolayısıyla Osmanlıların tımar pratiklerinin feodal derebeyliği engelleyici bir yapıda olduğu söylenebilir.

Tımar verilirken tımar verilen kişiler arasında Hristiyanlar olduğu da görülmektedir. Pek tabi Hristiyan sipahilerin gelirleri, Müslüman sipahilere oranla daha düşük olsa da Osmanlıların Hristiyanlara tımar vermekten imtina etmemesi bize birçok şey anlatmaktadır. Öncelikle böyle bir politikanın varlığı “gaza ve fetih” misyonlarıyla Rumeli’ye geçen akıncıların mistik fanatikler olmadıklarını gözler önüne serer. Osmanlıların Rumeli’de ilerlemesinin ve yayılmasının “Hristiyanlığın yok edilmesi” amacı taşımadığı açıkça söylenebilir.²⁵⁸ Öte yandan Osmanlıların, Hristiyanlara karşı takındıkları müsamahalı tavırlarının etkisiyle fethedilen yerlerin kendilerinden teslim olması gibi sonuçlara yol açtığı görülebilir. Teslim olunmasa dahi, fethedilen yerdeki yerel halkın Osmanlı idaresine karşı yoğun muhalefet geliştirmemesi gibi olaylar esasında Hristiyanlara karşı uygulanan bu

²⁵⁷ Avcıoğlu, 2013, a.y.

²⁵⁸ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 24.

politikalarda yatmaktadır.²⁵⁹ Avcıoğlu bu iddiasını kanıtlamak adına sayısal verilere de başvurmuş ve Halil İnalıcık'ın verilerini çalışmasına yansıtmıştır. Buna göre;

*“(1454/55) tarihinde Teselya’da mevcut 182 tımdan 36’sı, Vulçitrin-Piriştine tarafında 170 tımdan 27’si, Vidin bölgesinde 185 tımdan 18’i, 1469 defterine göre Bosna ve Hersek bölgesinde 467 tımdan 111’i Hristiyan sipahilerin elindedir.”*²⁶⁰

Özetle, görülmektedir ki fethedilen topraklarda Hristiyanların dinlerini yaşamaya devam etmelerine bir engel bulunmaması ötesinde, Hristiyan sipahilerin tımar sahibi dahi olabildiği açıkça gözükmemektedir. Ancak genellikle Hristiyanlara verilen tımarın düşük gelirli tımarlar olmasına dikkat edilirdi. Bu sebeple ihtida edip, daha büyük gelirli tımarlara ulaşmak isteyen sipahilere de yoğun olarak rastlanmaktadır.²⁶¹ Buradaki en önemli fark, Müslüman reaya içerisinde çeşitli sebeplerden ötürü sipahiliğe yükselmiş kesimlere rastlansa da Hristiyan sipahilerin hepsi Osmanlı nüfusuna katılmadan önceki dönemlerinde de belli bir pozisyonda olan kişilerdir. Dolayısıyla Hristiyanlara tanınan imtiyazlın arkasında soyluluğun da bir yere kadar gözetildiğini söylemek mümkündür.²⁶²

Avcıoğlu’nun bu noktada önemli bir tespiti bulunmaktadır. Yazar, ister Hristiyan-Slav ister İslam-Türk kökenli olsun, sipahilerin hemen hepsinin sosyal ve ekonomik açıdan son derece benzer kondisyonlarda olduğunu öne sürmektedir. Bu tek başına bir yere kadar anlam ifade ediyor olsa da Avcıoğlu buradan hareketle farklı kimliklere sahip sipahilerin reaya ya da daha büyük soylulara karşı bir sınıf refleksiyle hareket ettiği öne sürülmüştür.²⁶³ Avcıoğlu’nun bu yolla söylediği sipahilerin dini ya da milli kimliklerinden ziyade toplumsal sınıflarıyla kendilerini tanımladığıdır. Küçük hizmet soyluluğunun bir biçimi olan sipahilik doğuştan gelen bir imtiyaz olmamakla birlikte, reayaya kıyasla bazı ayrıcalıklara sahip olması yönüyle hem reayadan hem de yüksek soylulardan farklı bir konuma işaret eder. Dolayısıyla yüksek feodal soylu ile reaya arasındaki bir konuma yerleşen sipahiler, toplumsal sınıflarını önceleyen bir tavırla hareket etmektedirler. Avcıoğlu’nun tarih

²⁵⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 25.

²⁶⁰ Halil İnalıcık’tan aktaran, Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 24

²⁶¹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 27.

²⁶² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 28.

²⁶³ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

çalışmalarının genelinde de görülebileceği üzere siyasi gibi görünen bir olayın arkasında ekonomik bir asli sebep yatmaktadır.

Doğan Avcıoğlu'nun, Osmanlı'daki mülk sahiplerini yedili bir sistem içinde kategorize ettiği görülmektedir. Buna göre en üstte Osmanlı hanedanının üyeleri, ardından vezirler, sonrasında yüksek memur ve birlik komutanları bulunmaktadır. Söz konusu kesimler araziler içerisinde de en değerlilerine ulaşabilen kesimleri göstermektedir. Daha sonrasında akıncı subayları, Anadolu beyleri, saray görevlileri ve bir şekilde devletin işini gören şeyh ya da derviş gibi dini şahıslar geldiği görülmektedir. Bahsi geçen bu sınıflar, tımdan farklı olarak bulundukları arazilerin mülk sahibi konumunda bulunmaktadır.²⁶⁴ Bu noktada ileride Osmanlı toprak ve mülkiyet düzeninin bir problemi haline gelip, derebeyleşmenin de önünü açacak olan “vakıf” mefhumuna sıklıkla başvurulduğu görülür. Ekonomik olmaktan çok hukuki bir duruma işaret eden vakıf statüsü ile araziler yeni bir mülkiyet çeşidi kazanmıştır. Kuruluşun ilk aşamalarında tımarın da önünü açtığı gerekçesiyle sultanların da sıklıkla desteklediği bu yapı, Osmanlı yönetiminin merkezileşme çabası ortaya çıktıktan sonra desteklenen bir durum olmaktan çıkmıştır. Arazi mülkiyetinin merkezde toplanmasını isteyen iktidar, mülk sahiplerini arazilerini vakfa dönüştürmeye itmiş ve bu neticede yeni bir toprak mülkiyeti şekli ortaya çıkmıştır.²⁶⁵

Tımarlı sipahinin feodalite açısından sınıfsal konumu da bir diğer tartışma konusudur. Öncelikle bir tımarlı sipahi ile Avrupa feodalizmi içerisindeki bir senyör ya da derebey arasında ciddi farkla bulunur. En başta sipahi merkezi otorite tarafından sıkı bir denetleme ve müdahale alanı içerisinde. Oysa tımarlı sipahinin Avrupa'daki en yakın karşılığı olan senyörlük makamından ekonomik ya da siyasi açıdan oldukça ayrıdır.²⁶⁶ Senyörler dışarıya kapalı ve daha içeri dönük bir yapıda bulunabilir. Üstüne önemli bir diğer fark ise tımarlı sipahilerin arazileri üzerinde kurdukları mülkiyet ilişkisi geçicidir ve tımarlar sıklıkla el değiştirir. Haliyle bu durum tımarlı sipahilerin soya ya da toprağa bağlı aristokrasi geliştirmesi engeller. Senyörlerde ise değinilen noktalar tam tersi şekilde gelişebilir.

²⁶⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 29-30.

²⁶⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

²⁶⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 31.

Görüleceği üzere tımarlı sipahiler gerek siyasi gerek ekonomik gerekse de adli açıdan Avrupa’da görülen feodalizmin sınıflarından ayrılmaktadır. Dolayısıyla Avcıoğlu’na göre de tımarlı sipahiyi feodal bir sınıf olarak ele almak mümkün değildir. Feodal bir sınıf olan senyörlerde görülen toprağın üzerinde kurulan mülkiyet, merkezi denetimden görece uzaklık ve siyasi, iktisadi ya da hukuki olarak kapalı bir sistem oluşturma’nın mümkünlüğü gibi meselelerin tımarlı sipahileri keskin bir şekilde Avrupalı muadillerinden ayırmaktadır.

Hepsinin üstüne Avrupalı feodal siyasi sistemlerde görülen toprak düzeni ve bu düzenin getirdiği yapı ile Osmanlılarda görülen sistem birbirlerinden farklıdır. Avcıoğlu’nun karşılaştırmasına göre Fransa’da “domaine” ya da “réserve”, İngiltere’de ise “manoir” olarak adlandırılan Osmanlılardaki “hassa çiftliklere” benzeyen büyük, verimli ve işlenebilir alanların büyük porsiyonlarına işaret eden doğrudan senyörün kendi hesabına çalışan topraklar bulunmaktadır.²⁶⁷ Tarım işçisinin azlığı ve tarımda çalıştırılabilecek kölenin olmaması senyörlerin yeni bir çözüm bulmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki senyör elindeki arazinin bir kısmını, içerisindeki üretim araçlarıyla beraber toprağa bağlı köylülere ve himayeye muhtaç çiftçi sınıfına bırakır. Toprağı işleyip, topraktan belli bir gelir elde eden köylü ve çiftçilere vergi ve angaryalar yüklenir. Senyör giderek kendisine ait hassa arazilerini daraltıp, has topraklarını köylülere açar. Böylece “gelirci” ve “vergi toplayıcı” olur.²⁶⁸ Yani bir diğer deyişle senyörler, tarımsal üretim sonucu zenginleşen değil, toprağın vergisini toplayarak zenginleşen bir kesime dönüşmüştür. Toprağa bağlı serflerin hukuki ve ekonomik durumlarının da zaman içerisinde değişmesiyle serfler özgürlüklerini satın alarak toprağa bağlı statülerinden kurtulurlar. Üstüne Avrupa’da da feodal yapıların yavaş yavaş çözülüp yerlerini merkezi krallıkların alması sonucu merkezileşen hukuki yapı da senyörlerin, köylüler ya da çiftçiler üzerindeki keyfi uygulamalarını da rafa kaldırır. Kısacası ekonomik anlamda gerek en altı gerek en üstü kökten değiştiren bir yapı zamanla kendisini gösterir.

Sipahi ise Avrupa’da büyük toprak sahiplerinin bulunduğu konumda değildir ve Osmanlı yöneticilerinin merkezileşme yönündeki çabalarının önemli bir etken

²⁶⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 34.

²⁶⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

olduğu görülebilir. Ancak bekleneneği üzere böyle bir yapının korunması merkezi otoritenin nüfuzu ve etkisiyle de doğru orantılıdır. Uzun vadede merkezin de giderek güç kaybetmesiyle beraber Osmanlı mülklerindeki “miri arazi” statüsünün de gevşediği, soyluluğa haiz olan yapısından giderek uzaklaşan, büyük toprak sahipliğinin ve çiftliklerin oluşabildiği bir yapının ortaya çıkmaya başladığı gözlemlenebilir.²⁶⁹ Bu durum bir diğer anlamıyla hukuki, idari ve iktisadi olarak merkezin büyük gayretiyle sürekli olarak Avrupa’daki gibi parçalı feodal yapının oluşmasını engelleyen önlemleri alan Osmanlıların, imparatorluğun kan kaybetmesini takiben özellikle de mali şartların etkisiyle bir şekil “feodalleşmeye” sürüklendiği görülebilir. Lakin bütün bu gelişmelere rağmen Osmanlıların tarihsel süreci içerisinde, her ne kadar feodalleşmeye müsait bir ortam da kendini gösterse de toprak mülkiyetini ele geçiren beylerin klasik feodal bir senyöre dönüştüğünü gözlemlemek olası değildir. Sipahilerin, Orta Çağ’daki senyörler gibi daha önce de bahsedilen Avrupa’dakine benzer bir şekilde cereyan eden silsilelerle kendi iktisadi, hukuki ve siyasi normlarıyla merkezden ayrı, soylu bir feodal sınıf haline geldiğini söylemek mümkün değildir.²⁷⁰

3.4.2. ATÜT Meselesi ve Avcıoğlu

Doğan Avcıoğlu’nun, 1960’lı yılların ortalarından itibaren Türkiye’deki sol düşünce içindeki en çok tartışılan konulardan birisi olan *Asya Tipi Üretim Tarzı* üzerine de ilgi gösterdiği görülmektedir. Avcıoğlu, *Yön*’de yayımladığı 25 Şubat 1966 tarihli bir yazısının sonunda da

“...Ama Türk toplumunun yapısını, tarihi evrim içinde ortaya koymaya yönelmiş araştırmalara henüz yeni yeni başlamaktadır. Türk toplumcuları, sosyalizmi ancak bu araştırmalar sayesinde Türkiye gerçeğine güçlü bir şekilde oturtacaklardır. Mutlu azınlığın sefaleti, Türk toplumcularını, bu zorunlu araştırmalara bütün güçleriyle iten bir kamçı rolü oynamalıdır”²⁷¹

şeklinde fikrini belirterek Türkiye’de Türk toplum yapısını anlamaya yönelik çalışmaların başladığını ve söz konusu çalışmaların Türkiye’ye sosyalizme uzanan yolda fayda sağlayacağını belirtmektedir. Lakin daha sonrasında görülmektedir ki Avcıoğlu, 1968’de yayımladığı *Türkiye’nin Düzeni* isimli büyük infial yaratan

²⁶⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 45.

²⁷⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 46.

²⁷¹ Doğan Avcıoğlu, “Mutlu Azınlık Fütursuzluğu”, **Yön**, (25.02.1966).

eserinde ATÜT'çü görüşlere eğilmiştir. Avcıoğlu'na göre ATÜT tezleri, Behice Boran gibi Osmanlı'yı bir çeşit feodal varyant olarak analiz edenler ve Osmanlı feodal değildir demesine rağmen Osmanlı düzeninin ne olduğuna cevap getirmeyenlerin dışında üçüncü bir yola işaret etmektedir.²⁷²

Avcıoğlu, ATÜT kavramını ileri süren Marx'tan yola çıkarak ATÜT'ü ve Osmanlıların Asya Tipi Üretim Tarzı içerisindeki konumunu tartışmaya açar. Marx'ın sanayi kapitalizminin neden doğuda değil de batıda çıktığını anlamaya çalıştığı analizlerinin bir sonucu olarak ürettiği bir kavram olan ATÜT, Avrupa tipi feodalizmin nihayetinde kapitalizm ve sanayi devrimine giden yolunun dışında kalan özellikle doğu ve Asya toplumlarını kapsayan bir senaryoyu tanımlamak için kullanılmıştır. Doğudaki şartların neden batıdaki gibi oluşmadığı sorusunun cevabı olarak Marx ve Engels, doğudaki toplumların batıya nazaran geri kalmasının ardında toprakta özel mülkiyetin olmamasını gördüler. Özellikle örneklemelerinde seçtikleri Türkiye, İran ve Hindistan coğrafyasında özel toprak mülkiyeti uzun süreler boyunca oluşmamış ve böylece toprağa bağlı zengin sınıflar da ortaya çıkamamış ve en nihayetinde aşına olduğumuz Avrupa'daki kapitalist seyir gerçekleşmemiştir.²⁷³

Avcıoğlu, Marx'ın çalışmalarını kaleme aldığı yıllarda doğu toplumlarına ait sahip olunan bilgilerin batıya kıyasla çok daha düşük olmasına dikkat çekmektedir. Bu sebeple Marx'ın doğu toplumlarını sınırlı bir bilgiyle, kısa olarak ve parça parça olarak ele aldığı şerhini de düşen Avcıoğlu, son zamanlarda tekrardan “Asya'nın binlerce yıllık durgunluğu” minvalinde ortaya çıkan fikirlere referans olma noktasında ATÜT'ün kullanıldığı kanısındadır.²⁷⁴ Lakin Avcıoğlu'nun metnin geneline de bakıldığında söz konusu fikirlere çok da katılmadığı izlenimi oluşmaktadır.

Avrupa yani Avcıoğlu'nun deyimiyle Greko-Romenler, medeniyetlerini toprağın özel mülkiyetine dayanan bir yapı üzerine inşa ettiklerinden ötürü önce feodalizme ve ardından da kapitalizme geçiş sağlamışlardır. Bu şemanın dışında kalan toplumlar ise “değişime direnen” ve adeta “kış uykusuna” yatan bir toplum görünüşü vererek

²⁷² Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın.**, s. 11-12

²⁷³ Avcıoğlu, 1996, **a.e.**, s. 14-15.

²⁷⁴ Avcıoğlu, 1996, **a.e.**, s. 16.

Avrupa'ya nazaran geri kalmışlar ve “atıl” bir pozisyona düşmüşlerdir.²⁷⁵ Bu noktada Avcıoğlu bu iddiaların hiçbirisinin ispatlanmadığını özellikle belirtmiş ve XVI. yüzyılda en ileri uygarlıklardan birisi olan Türk toplumunun evrimini açıklamakta yetersiz kaldığı yönünde de eleştirilmiştir.

Avcıoğlu'nun belirttiği en önemli nokta iki uç kabul edilen ATÜT ve Batı Avrupa feodalizmi arasında, Osmanlı Devleti'nin toplum yapısının her konuda feodalizme daha yakın bir noktada bulunduğunu ileri sürmesidir. Osmanlı toplumsal düzeninin temelinde de aynı Avrupa'da olduğu gibi toprağın ilkel ve ufak ölçülerde işlenmesi belirgindir. Aynı zamanda üretim, küçük işletmelerde pazardan ziyade kişisel ihtiyaçlar için gerçekleştirilmiştir. Avcıoğlu'na göre ATÜT'le Osmanlı'nın ayrıldığı ilk nokta da buradadır. Üretimin gerçekleştiği küçük aile işletmesi tapulu ve tasarruf hakkının çocuklarına geçebildiği bir yapıda olmasıyla ATÜT'te öngörülen “özel mülkiyetsiz” yapıdan kesin olarak ayrılır. Avcıoğlu bahsi geçen statüyü özel mülkiyet olarak değerlendirmese de ATÜT'ten ziyade feodalizme çok daha yakın bir konumda görür.²⁷⁶ İkinci şerh, Osmanlı'daki köylünün çeşitli şekillerde mülk edinmesinin yolları bulunması sebebiyle Osmanlı köylüsü, köy cemiyetinden bağımsız olarak da var olabilen birisidir. ATÜT ise yalnızca köy topluluğunu öngören ve bireyi ancak söz konusu toplumun bir parçası olarak ele alan bir yapıya dikkat çeker. Avcıoğlu bu noktada da Osmanlı toplum yapısı için ATÜT'ün Avrupa tipi feodalizme göre daha uzak konumda bulunan sistem olduğunu belirtmektedir.²⁷⁷ Ayrıca Avcıoğlu, ATÜT dışı faktörlerde de Osmanlı toplum yapısı ile Avrupa'daki toplumlar arasında büyük benzerlikler öne sürmektedir. Örneğin her iki toplumda da köylü toprağa bağlıdır. Aynı zamanda hem serfin hem de reayanın ürettiğinin bir kısmına “arazi sahibi” el koymaktadır. Bu noktada tek fark Avrupa'da ürüne el koyan sınıf senyörlerken, Osmanlı'da devletin bizzat kendisinin uzantısı olan devlet temsilcileridir. Lakin Avcıoğlu, önemli olanın arazi sahibinin üretilen ürünün bir kısmına el koyması olarak belirleyerek her iki toplum tipi arasında bu açıdan bir benzerlik kurar.²⁷⁸

²⁷⁵ Avcıoğlu, 1996, **a.y.**

²⁷⁶ Avcıoğlu, 1996, **a.e.**, s. 17.

²⁷⁷ Avcıoğlu, 1996, **a.y.**

²⁷⁸ Avcıoğlu, 1996, **a.e.**, s. 17-18.

Avcioğlu'nun Osmanlıları ATÜT dışında değerlendirme eğilimi çalışmalarının devamında da sürmektedir. Avcioğlu, XVI. yüzyıl öncesi Osmanlı köylüsünün yaptığı üretimi özünde kapalı üretim olduğunu kabul etse de az çok ticarete entegre bir yapıda analiz etmektedir.²⁷⁹ Avcioğlu tezini pekiştirmek için Selçuklu ve Osmanlılarda kurulan ticari ağlardan, ticaret yollarından ve Maxime Rodinson'un "Müslüman ortak pazarı" kavramsallaştırmasından da faydalanmıştır. Buna göre daha Selçuklu köyünde dahi zanaatın tarımdan ayrılması ve ardından ticaret vasıtasıyla zanaatla ticaretin de birbirinden ayrılması gibi Orta Çağ'dan Modern Çağ'a geçişi simgeleyen iki önemli gelişmeye rastlanabilir.²⁸⁰ Üstüne İslam dünyasının kendi içerisindeki ticaret hacminin giderek artması İslam ülkeleri arasında belli ticaret ürünleri üzerinde ihtisaslaşmaya ve de karşılıklı bağımlılığa yol açtığından ötürü Rodinson'un tabiriyle "kapitalistik sektör" yani prekapitalist bir düzen içerisinde gelişen ticari ve iktisadi sektörlerin mevcudiyeti ortadadır.²⁸¹

Osmanlı toplum yapısı değerlendirmelerinde Doğan Avcioğlu'nu ATÜT'cü tezlerden uzaklaştıran bir diğer nokta ise Türklerin genellikle göçebe olarak ele alınan yorumuna katılmamasından ileri gelir. Avcioğlu'na göre hem Selçuklular hem de Osmanlılar bir üst paragrafta bahsedilen ticaret yollarının gelirinden ve diğer avantajlarından yararlanmak için büyük şehirlere dayanan bir yapı inşa etmişlerdir. Selçuklu zamanı Konya, Kayseri, Tokat ve Sivas gibi büyük şehirler ortaya çıkmışken, Osmanlı döneminde de söz konusu şehirlere Bursa, Edirne, İstanbul, Selanik, Sofya, Üsküp gibi büyük ticaret merkezleri eklenmiştir.²⁸² Bu noktada Avcioğlu, bu denli büyük şehirlerin ancak merkezi bir şekilde şehirlerin birbirleriyle bağlantılarını gözetecek güçlü bir devlet yapısının varlığı ile çözülebileceği kanısındadır. Osmanlıların toplumsal yapısı içerisinde ticaret merkezi olan şehirlerde ortaya çıkan tüccar sınıfının, şehir ve köy arasında bir bağlantı oluşturması ve nihayetinde kendine yeten ve kapalı ekonomiler halinde ortaya çıkan dolayısıyla da köy-şehir ilişkisini sağlayamayan ATÜT'ten ayrılır.²⁸³

²⁷⁹ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 20.

²⁸⁰ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 19.

²⁸¹ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 21.

²⁸² Avcioğlu, 1996, **a.y.**

²⁸³ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 22.

Bu noktaya değin bakıldığında Osmanlıların erken yıllarında öne çıkan iki özellik dikkat çekmektedir. Birincisi beynelmilel ticaret yolları üzerinde bulunmasıyken ikincisi ise söz konusu ticaretin gerektirdiği büyük şehirlerdir. Bu noktada bir de üçüncü bir özellik olarak “fetih” de sayılabilir. Aynı dönem Avrupa’sıyla kıyaslandığında çok daha geniş ve profesyonel bir orduya sahip olan Osmanlılar için fetih karlı bir pratik olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu üç özellik bir arada değerlendirildiğinde merkezîyetçi bir devletin gerekliliği aşıkardır. İşte tam da bu noktada Avcioğlu’na göre Osmanlı toplum yapısını ATÜT’ten ayıran bir diğer faktör olarak Osmanlılarda merkezîyetçi devletin açık bir şekilde görülmesi yatmaktadır. Bahsi geçen ticaret yollarının yönetilmesi ve korunması, büyük şehirlerin iaşesi ve bağlantısının sağlanması ve aynı zamanda büyük bir orduyu yönetmek ve beslemek gibi faktörlerin merkezi devleti güçlendireceğini söylemek mümkündür.²⁸⁴ Mevzubahis meseleleri merkezden yürütmek için gereken teknoloji ve araçlardan yoksun olunan bu dönemde, Osmanlılar için söz konusu bağlantıları kurmayı sağlayan ve merkezileşmeyi mümkün kılan olgu ise toprakta devlet mülkiyeti olmuştur. Bu sayede köylü kiracı haline getirilip toprağa bağlanırken, aynı zamanda üretilen artık ürüne el koymanın da bir yolunu ortaya çıkarmaktadır.²⁸⁵

Bu noktadan itibaren geniş çerçeveden Osmanlılara bakıldığında büyük şehirlerin, ticaretin ve fetihlerin mecbur kıldığı merkezi devlet ve toprakta devlet mülkiyeti olmak üzere elimizde temel iki olgu bulunmaktadır. Osmanlıların bu noktada geliştirdiği bir enstrüman ile Avrupa feodalitesinden farklı bir görüntü ortaya çıkar. Sipahilerin oluşturulması bahsi geçen farkı belirleyen unsurdur. Öyle ki sipahilik Avrupa’daki sipahiliğe en yakın pozisyon olan senyörlerden farklı olarak, kendi hesabına çalışan bir kesimi değil devletin hizmetlisi/memuru olan bir zümreyi tanımlar. Senyörler merkeze daha az bağlı ve görece özerk yapıda bulunurlarken, sipahinin özgül ağırlığı senyöre göre oldukça düşüktür ve doğrudan merkeze bağlıdırlar. Lakin en nihayetinde reaya ile merkezi devlet arasındaki bağlantıyı kuran bir pozisyonda bulunan sipahiler, bu noktada senyör-serf ilişkisine benzer bir görüntü vererek kanuna dayalı sipahi-reaya ilişkisini oluşturmaktadırlar. Böylece bu kişisel

²⁸⁴ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 23.

²⁸⁵ Avcioğlu, 1996, **a.e.**, s. 24.

ilişkilerin varlığı ile Osmanlı reayasının ATÜT'te öngörülen köy topluluğuna hapsolmuş, bireyselleşememiş ve anonim yapıdan tamamen farklı olduğu görülmektedir.

Bütün olarak ele alındığında Avcioğlu'nun Osmanlı toplum yapısını ATÜT olarak ele alan tezlere doğrudan doğruya eleştirel yaklaştığı ortadadır. Genel olarak Avcioğlu'nun Osmanlıların ATÜT ve Avrupa feodalitesi arasındaki konumunu tespit etmeye çalışan analizlerine bakıldığında böyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2. Doğan Avcioğlu'nda ATÜT, Osmanlı ve Avrupa Feodalizmi Karşılaştırması²⁸⁶

	Asya Tipi Üretim Tarzı	Osmanlı	Avrupa Feodalizmi
Ticaret	Kapalı ekonomi	Uluslararası ticaretin varlığı ve tüccar sınıfı	Uluslararası ticaretin varlığı ve tüccar sınıfı
Şehirleşme	Şehir-köy ilişkisi olmayan otarşik yapı	Büyük kentlerin varlığı ile şehir ve köy arasındaki ilişkinin gelişmesi	Büyük kentlerin varlığı ile şehir ve köy arasındaki ilişkinin gelişmesi
Fetih	Profesyonel olmayan, soya bağlı ilişkilerden de beslenen, disiplinsiz ordu	Geniş, profesyonel ve merkezi ordu	Senyörlere dayanan ve merkezi olmayan ordu
Devlet Yapısı	Birbirlerinden bağımsız köylerin üstünde, üretim fazlasının bir kısmını alan ve sulama gibi bölgesel görevleri yerine getiren bir üst topluluk (devlet)	Toprakta devlet mülkiyetinin marifetiyle, ordu ve tarım gibi ülke ölçeğindeki konuları yöneten ve yürüten merkezi yapı	Yöresel derebeylerin toprak üzerinde mülkiyetine dayanan, derebeylerle hükümdar arasında bir çeşit ilişkinin kurulduğu parçalı yapı
Köy	Sipahi/senyörle kişisel ilişki yok, bireyselleşmemiş anonim köy toplumu	Sipahi, reaya ve merkez arasındaki bağlantıyı sağlar. Köylüler sipahi ile kişisel ilişki geliştirebilir.	Kişisel ilişki mevcut. Lakin Osmanlılardan farklı olarak senyör, merkeze bağlı değil ve sipahiye göre çok daha özerk.

Hülasa bu tablonun çıktısı olarak Avcioğlu'nun Osmanlıları ATÜT yerine feodal olarak ele aldığı anlamı da çıkmamalıdır. Avcioğlu'nun Osmanlıların Avrupa tipi feodalizme benzeyen yönlerini ele alması daha çok Osmanlıların ATÜT'ten uzak

²⁸⁶ Avcioğlu, 1996, a.e., s. 13-29.

olduğu kanısını pekiştirmek içindir. Nitekim Avcıoğlu son kertede Osmanlıların toplum yapısına değin tartışmaların hala sürdüğüne dikkat çekerek, Osmanlıları “feodal” olarak da nitelendirmekten kaçınmıştır. Bunun yerine Osmanlı düzenini tanımlamak için öne sürdüğü ve daha ihtiyatlı bir tanım olarak “prekapitalist düzen” terimini tercih etmiştir.²⁸⁷

Avcıoğlu “prekapitalist düzen” kavramsallaştırmasını öne çıkarmakla kalmamış, kapitalist bir düzenin Osmanlılarda ortaya çıkmamasının sebeplerini ve Osmanlı kapitalizminin mümkünliğini de tartışmaya açmıştır.

3.4.3. Kuruluş Dönemi

Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlıların Beyliği’nin ortaya çıkması Bizans-İlhanlı ve Selçuklu güçlerinin çatışması altındaki bir coğrafyada vuku bulmuştur. Bu üç yapıdan o an için en güçlü ve hâkim olanı olan İlhanlılar, Anadolu coğrafyasında işgalci konumundadır. Dolayısıyla Anadolu’yu “yurtlaştırma” gibi bir motivasyonları da olmadıktan bu coğrafyadaki kalıcı güç olmayacakları düşünüldüğünde, Türkiye coğrafyasındaki hakim iki gücün yani Bizans ve Selçukluların, İlhanlılar elinden zayıflatılması Anadolu’daki her beylik gibi Osmanlıların’nın da önünü açan bir hadise olarak dikkat çekmektedir. Batı Anadolu’da Söğüt’te 400 ailelik bir boyun reisi olan Ertuğrul’a, Alaattin Keykubat tarafından verilen tımar, göçebe Türkmenlerin de katılmasıyla giderek büyür.²⁸⁸

Bahsi geçen ortamın Osmanlıların’nın hızlı genişlemesini ve yükselmesini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. Orta Anadolu’ya kadar İlhanlıların hâkim olması, Bizans Devleti’nin Anadolu’daki işlerini iyiden iyiye zorlaştırmıştır. Genel itibariyle batıda kümelenen beylikler, oradaki düzeni de alaşağı etmiş ve Bizansların Anadolu’daki hakimiyeti fiilen çıkmaza girmiştir. 1304 gibi Osmanlıların kuruluşunun biraz sonrasına denk gelen bir yılda Bizans artık Anadolu’yu terk etmekten başka çaresi kalmamış bir haldedir. Bu durumun getirdiği iç problemler ve halihazırda var olan askeri problemler Bizans’ın elini iyice zorlaştırmış ve ayrıca Osmanlıların genişlemesi için gerekli ortamı da oluşturmuştur. Hatta ve hatta yaşadığı problemler neticesinde içte taht kavgalarıyla boğuşan Bizans imparatorları,

²⁸⁷ Avcıoğlu, 1996, a.e., s.29.

²⁸⁸ Avcıoğlu, **Osmanlı’nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap.**, s. 63.

zaman zaman Osmanlılardan destek talebinde de bulunmuşlardır.²⁸⁹ Kısacası Bizans ve Osmanlı arasında hem bir gerilim hem de bir çeşit menfaat birliği gözetildiği görülebilir.

Bu dönemlerdeki Osmanoğulları'nın durumu analiz edilirken dikkat edilmelidir. Keza Avcıoğlu'na göre devletin kurucusu kabul edilen Osman Bey ile Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi'nin lider olarak başlarında bulundukları yapılar bir devlet olmaktan uzak yapılardır. Örneğin Ertuğrul Gazi'ye tabi gibi gözükten birçok diğer bey ya da oymak son derece otonom bir haldedirler. Aynı zamanda yönetim gibi işlerde de daha az hiyerarşik bir yapı var olduğu tespit edilebilir. Akın ve yağmalardan edinilen kazanç ya da fethedilen bir toprak parçası eylemi ifa edenin kendisinin mülkiyetine geçmektedir. Bir diğer deyişle merkezi yönetimin ve yönetsel hiyerarşinin ortaya çıkmamış olduğu bir yapı dikkat çeker. Avcıoğlu'nun “*ne devlet, ne bütçe ne de bürokrasi vardır*”²⁹⁰ diyerek kastettiği yapı böyle bir oluşuma işaret eder. Haliyle bu dönemin “padişahı” Osman Bey ile 16. yüzyılın Süleyman'ın aynı makamda ve konumda olmadıkları aşîkardır. Kuruluş padişahları belli bir döneme kadar *primus inter pares* olarak değerlendirilebilecek bir konumda olmuşlardır.

Peki böyle bir yapıdan cihanşümöl bir imparatorluk nasıl ortaya çıkmıştır? Avcıoğlu bu sürecin ilk izlerini haraç ve talanda görür.²⁹¹ Bizans'ın *de facto* olarak çekildiği Anadolu'da bulunan Bizans kentleri ve yerleşimleri Türkmen gazilerin hedefi haline gelir. Şehirlerin birer birer Türkmenlere düşmesi, topluluğun zenginleşmesiyle sonuçlanır. Avcıoğlu'nun Angelov'dan aktardığına göre bu dönem aynı zamanda askeri beylerden oluşan bir toprak aristokrasisinin de ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Angelov, Osman Gazi'nin fethedilen yerlerden kendi payına düşen toprakları özellikle aile yakınları olmak üzere ileri gelenlerle paylaştığını belirtir. Böylece kuruluş döneminde askeri lider ve Türkmen beylerden oluşan bir çeşit feodal toprak aristokrasinin ortaya çıktığı görülebilir.²⁹²

²⁸⁹ Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi.**, s. 162.

²⁹⁰ Avcıoğlu, 1978, **a.y.**

²⁹¹ Avcıoğlu, 1978, **a.e.**, s. 163.

²⁹² Avcıoğlu, **Osmanlı'nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap.**, s. 65.

Kuruluşta yakalanan hızlı ivmenin bir diğerk nedeni ise Rumeli'ye geçiştir. Esasında Rumeli'ye Türkmenlerin akması Osmanoğullarının geçmesinden daha önce vuku bulmuştur. Öyle ki Aydın, Saruhan ve Karesi Beylikleri ortak bir donanma ortaya çıkararak Ege'deki ada yerleşimlerinin ve Balkanların fethine girmişlerdir.²⁹³ Aydınoğlu Umur Bey'in üstün marifetleriyle Bulgarlar ve Sırp lar üzerine gsterdiğı başarıların yanı sıra bir de Bizans ile kurduğı müttefiklik ilişkisi Rumeli'ye Türkmen akınlarını hızlandırır. Lakin Umur Bey'in ölümünün ardından Aydınoğulları'nın yklendiğı rol Osmanlılara geçer. Dolayısıyla Osmanlılar Rumeli'ye akan Türkmenlerin öncüsü haline gelir.²⁹⁴ üstüne bir de Orhan Bey'in taht varislerinden Kantakuzen'in kızı Teodora ile evlenmesi bütün şartları Osmanlılar lehine olgunlaştırır. Söz konusu olayları takiben Bizans'ta patlak veren taht kavgası Orhan Gazi'nin Rumeli'ye geçişinin de önünü açmıştır. Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın 20.000 kişilik ordusu ile Kantakuzen lehine Sırp, Yunan ve Bulgarlardan oluşan orduyu bozguna uğratmış olması Kantakuzen'e Bizans tahtını sağlamıştır.

Söz konusu olay hem Bizans'taki taht kavgasında Osmanlıların bulunduğı tarafın kazanmasına yol açmış olması sebebiyle hem de impe Kalesi'nin yani boğazın Rumeli tarafındaki bir kalenin Osmanlıların eline geçmesi nedeniyle Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmesinin önünü açan en önemli dönüm noktalarından biridir.²⁹⁵ Bu tarihten itibaren Rumeli, gazilerin akınına tamamen açık hale gelmiş ve bölgedeki diğerk Sırp, Bulgar ve Yunanların hakim olduğı alanlar günden güne daralmıştır. Lakin Bizans'ın gözünden bu hareketler rahatsız edicidir. Yine de Osmanlıların bölgedeki hakimiyeti ortada olduğundan, Osmanlıların desteklediğı Kantakuzen'in devrilip yerine İoannes'in tahta oturmasının ardından Orhan Gazi'nin hareketleri Bizans imparatorunca da kabul edilir. Osmanlı'nın öncülük ettiğı Türkmenlerin Rumeli akınlarının imparator tarafından da kabul edilmesi ve *status quo* haline gelmesi Türklerin Rumeli'de günümüzde dahi sürmeye devam eden mevcudiyetinin başladığı tarihe işaret etmektedir.²⁹⁶

²⁹³ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 68.

²⁹⁴ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 69.

²⁹⁵ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 70.

²⁹⁶ Avcioğlu, 2013, **a.y.**

Ancak Doğan Avcıoğlu bu bilgileri yalnızca tarihsel bir aktarım yapmak amacıyla vermemektedir. Itzkowitz'den²⁹⁷ yaptığı alıntıdan anlaşılacağı üzere Avcıoğlu, Türklerin Rumeli'ye geçişi meselesini ekonomik ve toplumsal sonuçları açısından da ele almaktadır. Itzkowitz'in Türklerin Balkanları fethine dair iki aşama olduğu görüşünü Avcıoğlu da paylaşır. Türklerin Balkanlara geçmesini takip eden süreçte ilk aşama haraç ödeyen ama sefere asker yollamayan “vasallar” ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Balkanlarda bulunan sülaleler, soylular ve kentli nüfus gibi zümreler Türklerin haraçgüzarı haline getirilmiştir. Lakin zaman içinde Türklerin bölgedeki hakimiyeti arttıkça, Balkanlardaki gaza politikası ilhaka dönüşür. Bu sadece askeri ya da siyasi bir gelişme değildir. Toprakların ilhak edilmesi demek, ilhak edilen yerlerin devletin mülkü haline gelmesi anlamı taşıdığından bir mülkiyet mefhumundan söz etmek mümkün hale gelmiştir. Osmanlı hakimiyetine giren topraklardan vergi almaya başlar ve tımar ortaya çıkar. İlhak edilen topraklar sultanın kanaatine etrafındaki beylere verilir ve bu beyler klasik tımar kurumunda olduğu gibi sultanın maiyetinde yer alıp, onunla beraber askeri hareketlere katılırlar. Avcıoğlu'nun burada vurgulamak istediği Balkanlara geçen Türkler sadece bölgedeki siyasi statükoyu değiştirmemiş, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapı da Osmanlıların inisiyatifiyle şekil değiştirmiştir.²⁹⁸

Avcıoğlu, Rumeli'ye geçişten itibaren Fatih Sultan Mehmet'e kadarki dönemi yukarıdaki gibi ekonomik ve toplumsal açıdan incelemeye devam eder. Avcıoğlu'na göre Osmanlıların Balkanlardaki nüfuzu ve hakimiyeti pekiştikçe feodal değerlerin benimsendiği bir yapı ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki Türkmenlerin sınırlara yerleştirilerek, yerleştirildikleri coğrafyanın Türkleşmesini amaçlayan iskan politikasının ötesinde ilhak edilen topraklarda bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Orhan'ın oğlu Murat'ın tahta çıkmasıyla beraber devletin büründüğü bu merkezi kimlik belirginleşmiştir. Anadolu'da görece daha otonom ve bağımsız beylikler ile Osmanlıların farklı bir yapıda olduğu görülebilir. Bu noktada daha önce de olduğu gibi Avcıoğlu, döneminin en önde gelen yerli ve yabancı tarihçilerinin farklı fikirlerini metinlerine yansıtır. Wittek, Giese, Barkan, Taeşner, Noviçev, Djurdjev,

²⁹⁷ Norman Itzkowitz, **Ottoman Empire and Islamic Tradition**, New York, A.A. Knopf Inc., 1973.

²⁹⁸ Avcıoğlu, **Osmanlı'nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap.**, s. 70-71.

Werner, Gölpinarlı gibi birçok tarihçinin yorumlarını incelemesi sonucunda Avcıoğlu'nun Murat'a karşı ayaklanan Ahiler ve Karamanoğulları gibi güçleri “feodalizm karşıtı” ve “merkeziyet karşıtı” olarak ele alan yorumları paylaştığı düşünülebilir.²⁹⁹

Edirne'nin fethedilmesi ve ardından başkent yapılması yine kuruluşun en önemli meselelerinden birisidir. Söz konusu hadiseyle beraber esasında Anadolu'nun batısına yerleşmiş olan Osmanlılar, artık Rumeli'yi anayurtları görmeye başlamışlardır. Bu zihniyet değişiminde en büyük katkılardan birisi hiç şüphesiz iskan politikasıdır. İskanla beraber Timur'un Anadolu'yu talan edişine kadar, Rumeli'ye kitleler halinde göçler gerçekleşir. Bu durum Rumeli'nin hızlı bir şekilde Türkleşmesine ve ardından Edirne'nin başkent yapılmasıyla da beraber artık boğazın öbür yakasının Osmanlıların anayurdu olarak görülmeye başlandığı bir dönemi ortaya çıkartmaktadır.³⁰⁰ Doğan Avcıoğlu'nun Gibbons ve Wittek'in Osmanlıların kurulma sürecini Rumeli'de tamamlayıp ardından Anadolu'yu içine aldığı yani batıdan doğuya doğru bir hareket olduğu kanısını benimsediği görülür.³⁰¹

Bahsedilen diğer gelişmelere de bakıldığında beylik yapısından devlete ve hatta imparatorluğa gidecek bir yapının kurulmaya başlandığı gözler önündedir. Bu sürecin bir diğer adımı Osmanlıların çok uzun süreler sırtını dayayacağı askeri sisteminin, tımarlı sipahinin yanındaki bir diğer vurucu güç olan yeniçerilerin ortaya çıkmasıdır. Avcıoğlu'na göre yeniçeri kurumu, Osmanlıların askeri bakımdan Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki cephede sürekli bulunma zorunluluğundan ortaya çıkmıştır.³⁰² Yaya ve müsellemlerin sürekli bir doğuya bir batıya yönlendirilmesi bir zafiyet doğurduğundan yeni bir askeri kuruma ihtiyaç aşkar olmuştur.

Bu sebeple de Balkanlar'daki seferler neticesinde esir düşen Hristiyan gençlerinin İslamlaştırarak ve de Türkleştirerek yeniçeri ocağına alınmasıyla başlayan bu süreç yeniçeri grubunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Haliyle

²⁹⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 72-73.

³⁰⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 75.

³⁰¹ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁰² Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

Osmanlı devlet yapısı kompleksleştikinden vergilerin takibi ve edimi için Osmanlıların ilk mali idare sistemi de ortaya çıkmıştır.³⁰³

Murat'ın Rumeli'deki hakimiyetinin pekişmesi ve devlet yapısının günden güne daha da oturması üzerine Osmanlıların Anadolu'daki stabilizasyon çabası ortaya çıkar. I. Murat'ın, kardeşi Süleyman Paşa'nın aksine daha ılımlı ve hesaplı davranması Rumeli'deki halkın kendisine kötü duygular beslememesine neden olmuş ve şartlara da bağlı olarak yerel Rumeli halkının Bizans imparatorunu aramamasına da sebebiyet vermiştir.³⁰⁴ Benzer bir politikayı Anadolu'da da yürüten Osmanlılar evlilik ya da toprakların bir beyden satın alınması gibi barışçıl yöntemlerle Anadolu'daki hakimiyetlerini de Rumeli'ndekine benzer şekilde pekiştirmişlerdir.³⁰⁵

Avcıoğlu'nun yorumları incelendiğinde yine söz konusu olanın düz bir tarih anlatısı olmadığı, bütün bu gelişmelerin ekonomik ve toplumsal yönüne eğildiğini görmekteyiz. I. Murat'ın üst soyları gibi hala “eşitler arasında birinci” statüsünde olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla I. Murat ile kurulan böyle bir ilişki Osmanlıları oluşturan hakim sınıflar açısından da tatmin edicidir. Osman Bey'den beri süregelen Osmanlıların fethettikleri yerleri, fetheden beylerin yönetimine vermesi geleneği sürmektedir.³⁰⁶ Haliyle bu durum yerel beyleri memnun eden bir gelişmedir. Üstüne tabi unsurlardan toplanan vergi ve haracın yönetici elite bir zenginlik oluşturmaya da tatmin edicidir.

Türkmen unsurların Osmanlılardan duyduğu memnuniyetin bir benzerini tabii unsurlar da hissetmektedir. Öyle ki vasallar mülkiyet edim haklarından mahrum bırakılmazlarken, öbür yandan Osmanlıların “güvenli” çatısı altında bulunmaları Osmanlı'ya bağlı diğer unsurların da durumla barışık olmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu Sırp, Yunan ve Bulgar vasallar, bölgedeki diğer önemli güç Macarlara karşı Osmanlıları yeğlemiş gözükmektedirler.³⁰⁷

Avcıoğlu'nun I. Murat'a değin yaptığı bir diğer önemli tespit ise, Murat'ın devletinin geldiği nokta bir imparatorluk olmasıdır. Adriyatik'ten Anadolu'ya uzanan

³⁰³ A.e., s. 76.

³⁰⁴ A.e., s. 77.

³⁰⁵ A.e., s. 76.

³⁰⁶ A.e., s. 74.

³⁰⁷ A.e., s. 77.

sınırları içerisinde, Osmanlılar artık Marmara Denizi hinterlandı etrafında kümelenen bir yapı olmayı aşmış haldedir. Devletin sınırlarından da önemlisi, söz konusu devlet yapısı Murat'tan önceki döneme ait olduğu gibi artık bağımsız gazilerden ve beylerden oluşan bir yapıyı değil, teşkilatlı ve örgütlü bir devlet sistemi olarak gözükmektedir. Gerçekten de Bursa'nın başkent olduğu, bağımsız gazilerden ve akıncılardan oluşan ve ekonomik ya da siyasi kurumları oluşmamış bir beylikten, Edirne'nin başkent olduğu, düzenli maliye kurumları olan, yeniçerilik gibi askeri sistemin belkemiği bir yapının ortaya çıktığı, feodal yapıların oluşmasıyla siyasi ve ekonomik açıdan daha yönetilebilir bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Avcıoğlu'nun da "Müneccimbaşı Tarihi'nden" atıfla söylediği gibi I. Murat "babasından aldığı beyliği, oğluna bir imparatorluk olarak bırakmıştır."³⁰⁸

Murat'ın oğlu I. Beyazıt'ın tahta çıkması yine Avcıoğlu için Osmanlıların imparatorluk vizyonu için önemli bir adımdır. Bahsedildiği gibi Beyazıt'ın babasından devraldığı yapı, halihazırda Anadolu'dan Balkanlara uzanan sağlam bir yapı olarak dikkat çekmektedir. Ancak her ne kadar devlet kurumsal anlamda teşkilatlı olsa da, toplumsal ilişkilere hakim olmaya devam eden kabile ve soy ilişkileri ile Rumeli'nin fethedilmesinin önünü açan gazilik ve beylik sistemleri bir imparatorluğa ait olmayan yapılar olarak kalmışlardır. Bu sebeple Beyazıt ilk iş olarak bu işlerin çözümüne girişir.³⁰⁹ Bu sebeple babasının uydu-devlet haline getirdiği Bizans'a karşı sertleşirken, aynı zamanda eşit beyler arasında birinci olduğu görüşünü terk edip sultanlığa soyunur.³¹⁰

Yıldırım lakaplı Beyazıt'ın söz konusu icraatlarına Avcıoğlu her zaman yaptığı gibi yine sınıfsal açıdan yaklaşmıştır. Avcıoğlu'na göre Beyazıt'ın asıl amacı devlet yapısının mümkün mertebe homojen bir toplumsal yapıya dayanmasıdır. O güne değin askerler üzerinde yükselen devlet yapısına, eşit vergi veren asker dışı nüfusun ortaya çıkması da bu döneme rastlar. Tebaası yalnızca askerlerden oluşmayan Beyazıt, Hristiyan ve Müslümanlardan eşit vergi metodunu benimsemiştir. Reayaya ait olmanın sınırı asker olmamaktan belirlenmiştir. Yine bu dönemde idari ya da askeri görevler üstlenerek tımar sahibi olan birçok devşirilmiş

³⁰⁸ A.e., s. 78.

³⁰⁹ A.y.

³¹⁰ A.e., s. 79.

köle dikkat çeker. “Kapıkulu” olarak saray adına yetiştirilen bu devşirmeler, Osmanlıların merkezi otoritesini Anadolu’daki diğer beyliklerin aleyhine pekiştiren bir gelişmedir.³¹¹ Osmanlılar aynı zamanda hem Anadolu’da hem de Rumeli’de göçebeliliğe devam eden grupları bir feodalleşme baskısı altına alarak yerleşikliğe zorlamışlardır.³¹² Kısacası Avcıoğlu’na göre de babası döneminde feodalleşen devlet, Beyazıt döneminde de olduğu gibi devam etmiştir.

Lakin Werner’in Beyazıt dönemine ait görüşlerini benimseyen Avcıoğlu’na göre, Rumeli ve Anadolu’nun yapısal farklılığı burada Osmanlılar için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Beyazıt Osmanlıların doğuda Fırat Nehri’ne kadar uzanan sınırlarıyla Anadolu’ya egemen bir konumdadır. Ancak Rumeli ve Anadolu’daki dinamikler farklı olduğundan iki bölgeye aynı politikaları uygulamak bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Gazi ve akıncıların hareketliliği Rumeli açısından olumlu karşılanırken, Anadolu’daki hareketlilik “kardeş kavgası ve zorbalık”³¹³ olarak ele alınmıştır. Bu karşıtlık toplumsal yapıda da kendisini göstermektedir. Rumeli erken-feodal merkezîyetçi bir toplumsal ve iktisadi yapı özellikleri gösterirken, Anadolu beylikler arasındaki soya bağlı geleneksel bir yapının hakim sürdüğü bir yapıdadır.³¹⁴ Haliyle bu sürtüşme Beyazıt’ın tasavvur ettiği homojenliği de etkilemektedir.

Ancak söz konusu gelişmelerin hepsini gölgede bırakan başka bir olayın vuku bulması Beyazıt dönemini ve haliyle Osmanlıları başka bir yere sürükler. Emir Timur’un Şam ve Halep’i talan etmesiyle beraber, Osmanlıların doğu sınırında Timur Devleti gibi devasa bir savaş makinesinin ortaya çıkmış olması Osmanlılar için planları alt üst eden bir gelişmedir. Beyazıt’ın Timur’un nüfuz alanındaki topraklar üzerine gitmesi, Osmanlıların elini daha da zorlaştırmıştır. Beyazıt’ın Rumeli’deki ilerlemenin aracı olarak gördüğü Anadolu’daki beyliklerin “sorun çıkarmaması” ön koşulu için beyliklerle kanlı bir mücadele sürecine girmiştir.³¹⁵ İşte Anadolu’nun konsolide olmasını sağlayan bu kanlı mücadeleler, şimdi Timur’un Anadolu’nun kapılarına kadar gelmesiyle Beyazıt tarafından tasfiye edilen beyler

³¹¹ A.y.

³¹² A.e., s. 80.

³¹³ Ernst Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar**, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.

³¹⁴ Avcıoğlu, **Osmanlı’nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap.**, s. 82.

³¹⁵ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 78.

için bir “kurtuluş” umudu olmuş ve beylerin ekseriyeti Timur’un yanında saf tutmuşlardır.³¹⁶

En nihayetinde savaşa tutuşan iki taraftan Osmanlılar mutlak şekilde mağlup olmuş ve Osmanlı bir fetret devri içerisine sürüklenmiştir. Avcıoğlu bu noktada daha önce de gösterdiği gibi olayın tarihsel değil, ekonomik ve toplumsal yönü ile ilgilenmektedir. Ankara Savaşı’nda Timur’a kesin olarak kaybeden Beyazıt’ın ordusu dağılmış ve devleti olduğu gibi Timur’un eline geçmiştir. Ancak bu süreç iki yönüyle Osmanlılar açısından yine de önemli çıktılara sebep olmuştur. Öncelikle Anadolu’nun Timur tarafından talan edilmesi, Osmanlıların merkezinin kesin olarak Rumeli olmasına sebebiyet vermiş ve Rumeli’deki Türk unsuru ciddi ölçüde genişlemiştir.

Lakin daha da önemlisi, Avcıoğlu’nun da özellikle altını çizdiği nokta olarak bu derece büyük bir tahribat gören Osmanlıların, nasıl oldu da 15 yıl gibi kısa bir süre içerisinde toplanıp nasıl olup da Timur öncesi yapıya tekrardan ulaştıkları üzerinedir. Burada Halil İnalcık’ın fikrini paylaşan Avcıoğlu, tımar sisteminin önemine odaklanır. Tımarlı sipahilerin Osmanlıların hakimiyeti altındaki topraklarda, Anadolu’daki en ufak köye kadar nüfuz alanını genişletmiş olması, Osmanlı devletinin dağılmasını engelleyen bir yapı ortaya çıkarmıştır. Öyle ki tımarlarını onlara veren Osmanlıların yani tımarlarını meşrulaştıran devletin canlanması ve yıkılmaması sipahiler için önemlidir.³¹⁷

Beyazıt’ın ölümü ve devletin Timur tarafından talan edilmesinin ardından Osmanlıların hakim olduğu topraklarda bir hakimiyet krizi ortaya çıkar. Beyazıt’ın ömrünün yasal varisi olmadan sonlanması ve üstüne Anadolu’da Timur’un şehzadelerin tamamının vasal beyliklerin başında olarak aynı anda Anadolu’da bulunmalarına izin veren ve böylece birleşik Osmanlı’yı engelleyen bir yapı bırakmış olması, Osmanlıları “fetret devri” olarak anılan sürecin içine atar.

Ancak Avcıoğlu’na göre buradaki asıl hikaye en sona kalan iki şehzade Musa ve Mehmet arasındadır. Ancak Avcıoğlu bu olayı sadece bir taht mücadelesi olarak

³¹⁶ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 82.

³¹⁷ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 84-85.

ele almaz. İki ismin dayandığı güçler ve toplumsal yapı birbirlerinden farklıdır. Mehmet Çelebi devletin feodalleşmesini savunan ve doğal olarak feodal unsurlara sırtını yaslayan bir kuvvetken, Musa Çelebi tam tersi soy ve boy ilişkilerini destekleyen ve gaza ideolojisinin savunucusu pozisyonunda, akıncılığı temsil eden bir konumdadır.³¹⁸ Mehmet aynı babasında olduğu gibi Hristiyan tebaaya karşı daha eşitlikçi bir tutum sergilerken, Musa askeri gücünü Türkmenlerden ve ona tabii olan sipahilerden oluşturmalarının da etkisiyle Hristiyanlara karşı çok daha agresif bir tavır takınan bir kesimin üstünde yükselmektedir.

Kısacası Avcıoğlu'nun notlarına göre Mehmet ve Musa çatışması taht kavgasının ötesinde toplumsal iki sınıfın da karşı karşıya gelmesi anlamını taşımaktadır. Akıncı Türkmenler ve feodal unsurların bir çatışması ortaya çıkmıştır. Lakin çok da sıkı olmayan bağlarla Musa'nın tarafında yer alan bey, sipahi ve yeniçerilerin Mehmet lehine taraf değiştirmesiyle sürecin kazananı da ortaya çıkar.³¹⁹ 1413'te Musa'nın, Çelebi Mehmet tarafından tasfiye edilmesi Osmanlı'nın 11 yıllık bir siyasi boşluğun ardından tekrardan otoriteye kavuşması anlamına gelmektedir.

Bu noktada Avcıoğlu karar verememiş olacak ki bu sürece dair iki zıt görüşü notlarına taşır. Filipoviç söz konusu gelişmeyi, Musa'nın feodal soyluları halkıyla beraber alaşağı etmek istediğini ancak esasında Osmanlıların da feodal soylular olduğundan hareketle kendi sınıfından koptuğu şeklinde yorumlar.³²⁰ Werner ise Filipoviç'e karşı görüş olarak, Musa'nın başlıca hedefinin genç imparatorluğun restore edilmesi ve hükümdarlığın tek ona ait olması olduğunu öne sürer. Haliyle bu amaçlar doğru kabul edilirse Musa'nın sınıfından ya da hanedanından koptuğuna delalet eden herhangi bir olgu gözükmemektedir. Werner, sınıfından ya da hanedanından koparak değil, başsız Osmanlı muhaliflerini harekete geçirerek onları kendi emelleri doğrultusunda hareket ettirdiği görüşünü öne sürmektedir.³²¹

Bu sürecin son basamağı Musa'nın kazaskeri olan Şeyh Bedrettin'in, Musa'nın ölümünün ardından I. Mehmet tarafından sürülmesini takip eden süreçte, Şeyh Bedrettin ve öğrencileri Börklüce Mustafa ile Torlak Kemal, I. Mehmet'e karşı

³¹⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 87.

³¹⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 88.

³²⁰ Filipoviç'ten aktaran, Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 89.

³²¹ Werner'den aktaran, Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 89.

isyan bayrağını açar. Avcıoğlu'na göre I. Mehmet'in bu isyan sonucunda anladığı husus, söz konusu ayaklanmanın herhangi bir isyan olmanın ötesinde feodal devleti hedef alan, sınıflı topluma karşı ve sosyal eşitliği savunan bir yapıda olduğudur.³²² Mehmet çareyi Anadolu'da sert bir feodalleşme politikasına gitmekte bulur. İsyancılar şiddetli şekilde bastırılır. Ancak burada patlak veren anti-feodal yapıdaki isyanlar peşin sıra gelirler. Rumeli ve Anadolu'da bulunan göçebeler de I. Mehmet'in sert feodalleşmesine direnmişlerdir. Bu gelişmeye Werner'in yaptığı "Türkmen ve Slav göçebelerin ittifakı bir geriye dönüş olur, ekonomi ve uygarlığı yeniden barbarlaştırmıştır" yorumunu Avcıoğlu da paylaşmaktadır.³²³

I. Mehmet'in ömrünün son zamanlarında ortaya çıkan ve Beyazıt'ın oğullarından birisi olduğunu iddia eden "Düzmece Mustafa", aynı Musa'da da olduğu gibi anti-feodal akımların ve Osmanlı karşıtlarının etrafında kümелendiği bir diğer isim olmuştur. I. Mehmet, Bizans imparatoru ile yaptığı anlaşma neticesinde Mustafa'nın, Mehmet ölene dek salıverilmesi engellenmiştir. Ancak Mehmet'in ölümünü takiben II. Murat'ın tahta geçmesiyle beraber Düzmece Mustafa'nın etrafında anti-feodal beylerin toplanması ile beraber, Musa-Mehmet çatışmasında olduğu gibi bir manzara ortaya çıkar. En nihayetinde II. Murat bu süreçten galip çıkmış ve tehlikeyi önlemiştir.

Ancak burada Avcıoğlu'na göre konuşulması gereken asıl nokta feodalleşme ve merkeziyetçilik taraftarı Osmanlı yöneticilerinin, bir türlü diğer beyler ile arayı tamamen düzeltmemesidir. Beyleri tımarlı yapmak ortaya bir mülkiyet krizi çıkarmaktadır. Çünkü Osmanlılarda o güne değin süregelen teamüle göre fethedilen yerler, fethedene aittir politikası tımarla beraber değişir. Tımar toprağının mülkiyeti sultana aittir ancak sultanın izin verdiği kişiler izin verdiği ölçülerde topraktan tasarruf edebilirler. Dolayısıyla eskiden fethettikleri toprakların sahibi olan beyler, artık tımarlı olmaları nedeniyle topraklarının mülk sahibi değil, icracısı konumuna gelmişlerdir. Bu sebeple en küçük fırsatta birçok bey Osmanlıların karşısında yer almaktan geri durmamaktadır.³²⁴

³²² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 89.

³²³ Werner'den aktaran, Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 90.

³²⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 90-91.

Çelebi Mehmet'ten sonra gelen oğlu II. Murat dönemi pek çok açıdan ilginç bir dönemdir. Öncelikle söz konusu isyanların çoğu kontrol altına alınmıştır. Devletin merkeziliği ve otoritesi ülke topraklarının hemen her yerinde pekişmiştir. II. Murat döneminde asıl tehdidin içeriden değil dışarıdan geldiğini gözlemlemek mümkündür. Osmanlıların hızlı ve beklenmedik yükselişi Avrupa'daki Hristiyan devletler arasında bir endişe ortaya çıkarmıştır. Bu endişenin ortaya çıkardığı motivasyonla toplanan Haçlılar, Osmanlılar üzerine bir seferde bulunmuş ancak 1444 yılında Varna Savaşı'nda mağlup olmuşlardır. 1444'teki savaşta bozguna uğrayan Macarların, 1448'de Osmanlıları Kosova'da bir meydan muharebesine zorlaması üzerine Osmanlılar tekrardan galip gelmiş ve Balkanlar'daki pozisyonunu iyiden iyiye pekiştiren bir süreç yaşanmıştır. Avcıoğlu'nun çalışmalarında bahsedilen kısımlar dışında II. Murat döneminin çok da üzerine durmadığı görülmektedir. Top ve tüfek gibi barutla silahların ve aynı zamanda tabur sisteminin II. Murat döneminde orduya kazandırıldığı bilgisi verilir.³²⁵

Avcıoğlu için Osmanlı'nın kuruluş faslı burada sona ermiştir. Bundan sonra yaklaşık 150 yıllık bir "cihanşümül imparatorluk" Türkleri beklemektedir. Anlatıdan da görülebileceği üzere kuruluştaki ilişkiler Avcıoğlu'nun gözünden safi askeri ya da siyasi olarak incelenmemiştir. Yukarıda da görüldüğü üzere toplumsal ve ekonomik yapı Avcıoğlu'nun çalışmalarında son derece önemli bir yer kaplamaktadır. Daha ilk günlerinden itibaren Osmanlılar Beyliği, etrafındaki beyliklerle bir çıkar mücadelesi içinde gözükmemektedir. Osmanlıların *primus inter pares* yapısı uzun yıllar boyunca sürmüştür. Beyliğin Rumeli'nin kapılarının içinden girmesi her anlamıyla devlet için muazzam bir itici güç oluşturmuştur. Öncelikle Bizans'ın zayıflayan gücü neticesinde nüfuzundaki birçok yerleşim yerinin gaza ve akınlarla Osmanlılara katılması, devletin ekonomik potansiyelini çok kısa bir sürede çok hızlı bir şekilde arttırmıştır. Bizans'ın yüzyıllar boyu hüküm sürmüş olduğu topraklarda halihazırda mevcut olan feodal ya da pre-feodal yapı, Osmanlıların da kaderini belirleyen bir unsur olmuştur.

Ayrıca tımar kurumunun ortaya çıkmasıyla beraber uzun yüzyıllardır devam eden "fethedilen toprak, fetheden beyindir" şeklinde ifade edilebilecek olan teamül

³²⁵ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 93-94.

tahrip olmuş ve soylu beyler tımarlı edilmiştir. Tabi bu doğrudan söz konusu toprağın mülkiyetinin statüsünü değiştirdiğinden birçok kesimce karşı çıkılan ve kolay sindirilemeyen bir gelişme olmuştur. I. Murat'ın Rumeli'de hakimiyetini pekiştirdiği yıllardan Fatih Sultan Mehmet'e kadar uzanan dönem içerisinde, Osmanlı sınırları içerisindeki herhangi bir yerde toprağa bağlı bir huzursuzluk ya da isyana rastlamak mümkündür. Osmanlı beylerinin toprakla kurduğu ilişki ve mülkiyet anlayışı Osmanlıların kuruluştan, imparatorluğa giden sürecini aydınlatmakta da önemli bir yerdedir. İmparatorluğu oluşturacak tımar, yeniçerilik, devşirme (kapıkulu) ya da maliye gibi merkezi kurumların ortaya çıkmasının temelinde ekonomik koşullar kendisini göstermektedir.

Anadolu ve Rumeli toprakları arasındaki en bariz sosyal ve ekonomik farkı oluşturan bu durum, Osmanlı yönetici elitleri için ikili bir yol ayrımı ortaya çıkarmıştır. Gaza ve seferlerin asli katılımcısı olan Anadolu'da bulunan göçebe Türkmenler ile Rumeli'nin fethedilmesinin ardından oradaki yerleşik nüfus hem kendi içinde hem de söz konusu toplulukların devletle kurduğu ilişki dinamiği birbirlerinden farklıdır. Avcıoğlu'nun çalışması incelendiğinde kuruluşa dair yaptığı en net çıkarımlarımdan birisini bu ikilik oluşturmaktadır. Eserin ilk başından itibaren kuruluş dönemini bir çeşit feodaller ve feodalite karşıtları olarak değerlendirmektedir.

Avcıoğlu'na göre Osmanlıların Rumeli'ye geçmesini takip eden süreçte yerel halkla kurulan ilişki ve devletin kurumsallaşması yönetici elitin de tercihini "feodalleşmeden" yana kullandığını gözlemlemek mümkündür. Hatta bu ikilik sert bir isyanlar silsilesi ortaya çıkarmıştır. Söz konusu isyanların çıkmasında devlet yöneticilerinin tercihini feodalleşmeden yana kullanıp, göçebe unsurları feodalleştirmeye ya da bir şekilde sisteme kanalize etme çabası devlet yöneticileri ve Avcıoğlu'nun anti-feodal olarak nitelendirdiği yapılar arasında bir çatışma ortaya çıkarmıştır. Yıldırım Beyazıt'ın hükümdarlığında, Timur'un Anadolu'da Beyazıt'la yüzleşmesinden önce Germiyanogulları, Menteşeoğulları veya Aydınogulları gibi birçok beylik Timur'un yanında Osmanogulları'na karşı konumlanırlar.³²⁶ Avcıoğlu bu gelişmeyi siyasi olarak ele almaktansa, feodalleşen Osmanlı'ya karşı, sınıfsal

³²⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 82.

yapıya karşı çıkan anti-feodallerin mücadelesi şeklinde ekonomik açıdan da ele almaktadır. Avcıoğlu'nun Werner'den aktardığına göre:

*“...yenilginin ana etkeni ...Werner’e göre ise tersine, feodalizme geçiş döneminde bulunan birçok halk ve kabilenin “vahşi” tepkileri, bütün feodalizm aleyhtarı güçlerin sınıf hakimiyetine karşı ayaklanmasıdır.”*³²⁷

Timur'dan sonraki dönemde de Fetret Devri olarak adlandırılan Beyazıt'ın çocukları arasındaki taht mücadelesinde en sona kalan Musa ve Mehmet arasındaki sürtüşme de Avcıoğlu'na göre feodal ve anti-feodal mücadelesinin görülebildiği bir diğer gelişmedir. Musa Çelebi'nin yanında aşiret ve soy bağlarıyla birbirlerine bağlı göçebe akıncılar kümelenmişken, Çelebi Mehmet'in etrafındakiler feodal unsurlardır. Mücadelenin Mehmet lehine sonuçlanmış olması, bir kez daha feodal güçlerin, anti-feodallere karşı zaferi anlamına gelir. Ancak sonrasında Musa'nın kazaskeri olan Şeyh Bedrettin'in çıkardığı isyanda da yine aynı iki tarafın olduğu görülmektedir. Ayaklanma ile tekrardan feodal devletin hedef alındığı görülmektedir. Şeyh Bedrettin ve taraftarlı sınıflı toplum yapısına karşı, sosyal anlamda daha “eşitlikçi” ve feodal devlete karşı olduğu görülen bu isyanda da açıkça feodal ve anti-feodal tarafların karşı karşıya geldiği görülebilir.

Şeyh Bedrettin isyanının bastırılarak sonlanması ardından I. Mehmet'in hükümler sırasında, Yıldırım Beyazıt'ın oğullarından birisi olduğunu iddia eden günümüzde “Düzmece Mustafa” olarak anılan bir “veliahdın” ortaya çıkması ile beraber feodal unsurlarla feodalite karşıtları bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Avcıoğlu'nun açıkça “Düzmece Mustafa anti-feodal akımın devamıdır”³²⁸ şeklinde nitelediği bu hadise Mehmet'in ölümünden sonra II. Murat'ın tahta çıkışında dahi devam eden bir gelişme olarak dikkat çeker. Azaplar, Ulahlar ve Yörükler gibi feodalleşmemiş göçebe unsurlara dayanan bu baş kaldırma, bir kez daha anti-feodaller tarafın arzu edeceği şekilde sonuçlanmamış ve feodalite taraftarları yani padişah II. Murat ve maiyeti bu mücadeleden galip ayrılan taraf olmuştur.

Avcıoğlu'nun bu isyanların hepsiyle uzun uzun ilgilenmesinin ardında Osmanlı'nın kuruluş yıllarının toplumsal ilişkilerini anlama çabası olduğu

³²⁷ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 84.

³²⁸ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 90.

söylenabilir. Keza Osmanlı tarihinin kuruluşunu anlatmak isteyen bir eserin Kosova, Sırpındığı ya da Varna savaşları gibi tarihsel olayların üzerinde çok daha uzun durması ya da padişahların ömürleri boyunca yaptıkları seferlerin ve icraatların daha uzun anlatılması beklenirken, Avcıoğlu eserini oluştururken böyle bir çaba içerisinde olmamış, dönemi feodal ve anti-feodal güçlerin çatışması içerisinde inceleme eğiliminde olmuştur. Daha Ertuğrul Gazi'den başlayarak fethedilen toprakların statüsünün, mülkiyetin paylaşımının/dağıtımının ya da sınıfsal ilişkilerin Doğan Avcıoğlu'nun odak noktasını oluşturduğu görülebilir. Özetle Avcıoğlu'nun kuruluş anlatısı, Osmanlı'nın beylik olma halinden imparatorluk olma sürecine giden yolda nasıl toplumsal ve ekonomik ilişkiler geliştirdiği üzerine eğilen bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.

3.4.4. Cihanşümül İmparatorluk

Osmanlı'yı tarihsel anlamda "kuruluş dönemi, cihanşümül imparatorluk ve post-Süleyman dönemi" olmak üzere üç ayrı dönem içerisinde inceleyen Avcıoğlu'nun, cihanşümül imparatorluk dönemi Fatih Sultan Mehmet ile başlamaktadır. Avcıoğlu bu noktada henüz sultan olmamış Şehzade Mehmet'in Osmanlıların feodalleşme hızından memnun olmadığı gibi bir tez ortaya atmaktadır.³²⁹ İstanbul'un fethi Şehzade Mehmet için sadece bir şehrin fethinden öte, devletin merkezi iktidar lehine feodalleşmesi anlamı da taşımaktadır. Lakin Avcıoğlu, Şehzade Mehmet'in babası II. Murat'ın ve sadrazam Çandarlı Halil Paşa'nın bu hususa karşı olduğunu notlarında belirtir.

*"Şehzade Mehmet'in aklında İstanbul'un zaptı vardır. Ama Çandarlı Halil Paşa ve babası Murat II buna karşıdırlar. Haraç ve geleneksel feodalizmle yetinmekten yanadırlar. Mehmet'e göre merkezi iktidar lehine feodalleşme yavaş gitmektedir. Babası güçlü mülk sahiplerini ortadan kaldırmamış, gücünün yettiği yerlerde Anadolu ve Rumeli'nin eski ve yeni feodal soylularını kaçırmaksızın sipahiliği teşvik etmiştir."*³³⁰

Fatih esasında 1444'teki Haçlı tehlikesi neticesinde tahttan babası lehine indirilmiş ve ardından 1451'de babası II. Murat'ın ölümüyle beraber toplamda iki kez tahta çıkmış bir padişaktır. 1451 yılında 19 yaşında tahta çıkmasıyla birlikte yeniçerilerin ücret artışı taleplerine karşılık vermediğinden ilk isyanıyla karşılaşır.

³²⁹ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 103.

³³⁰ Avcıoğlu, 2013, a.y.

Yeniçeriler başkent Edirne'nin altını üstüne getirmiş ve şehirde yangınlar patlak vermiştir. Bu noktada Avcıoğlu'nun değindiği noktalar ilgi çekicidir. Werner'in Halil İnalıcık'ın da düşüncelerinden yararlanarak değeri düşen sikkelerin yeniçerilerini haklı bir zam talebine ittiğini belirtmektedir.³³¹ Avcıoğlu'nun bu hususa özellikle eğilmesindeki etkenlerden birisinin, Avcıoğlu'nun “Osmanlı'nın Düzeni” isimli eserini yayına hazırlayan Doğan Yurdakul'un ilgili sayfada, Werner'in kitabını Türkçe'ye çeviren Yılmaz Öner'in bu konu hakkında yaptığı “*Osmanlı devletinin yaşadığı ve hiç tükenmeyecek olan enflasyonlar ilk kez bu dönemde patlak verdi*” yorumuna benzer bir görüş ya da çıkarımı sahiplendiği öne sürülebilir.³³²

Avcıoğlu'nun Fatih'in tahta çıktığı 15. yüzyılın ortasına ait döneme dair yaptığı en önemli analizlerden birisi batı ve Osmanlı arasındaki toplumsal yapıdaki farkların tespitine dairdir. Bizans ve Bulgar Çarlığı'nın nüfuz ve etkisini iyiden iyiye kaybetmesi neticesinde merkezi kuvvetin eksikliği özellikle Balkanlarda yoğun olarak hissedilmektedir. Avcıoğlu'nun “Garb derebeyliği” olarak adlandırdığı bu yapılar merkezi yapıdan yoksun, yöresel senyörlerin toprağı kişisel inisiyatifleriyle tuttukları yapılar olarak öne çıkar.³³³ Osmanlıların “tekfur” olarak adlandırdığı bu yapılar angarya, ürün vergisi ve arazi vergisi gibi köylünün sırtına yük olacak birçok pratiğı içerisinde barındırır. Eski merkezi devletlerin tımarına ait olan topraklar, merkezi devletlerin çekilmesiyle birlikte söz konusu senyörlerin bahsi geçen topraklar üzerine tımarın ötesinde bir mülkiyet ilişkisi kurması başlamış ve haliyle köylü aleyhine bir süreç gerçekleşmiştir.³³⁴

Osmanlılarda ise “Garb derebeyliğinden” oldukça farklı bir yapı mevcuttur. Öncelikle tarım toprakları “miri arazi” statüsünde olmasından mütevellit devletin yani merkezi idarenin denetimi ve kontrolü altındadır ve bu durum batıdaki gibi bir derebeyleşmenin önünü almaktadır. Köylünün sırtına yük olan angaryalar ortadan kaldırılmış ve verilecek vergiler sistematik bir yapıya sokulmuştur. Bu yapıyı Osmanlı lehine daha da pekiştiren durum ise, Balkan coğrafyasında nüfuzu ve etki alanı ile fark yaratabilecek olan Latin ve Macarların yerel Ortodoks halka

³³¹ Avcıoğlu, 2013, a.y.

³³² Avcıoğlu, 2013, a.e., s., 103, dipnot.

³³³ Avcıoğlu, 2013, a.e., s., 104.

³³⁴ Avcıoğlu, 2013, a.y.

müşamahasının oldukça düşük olması ve bir de zengin İtalyanların yerel halk tarafından pek de hoş karşılanmaması ilave edilebilir.³³⁵

Osmanlıların Balkanlar’da “himaye” prensibini benimsemesi, yerel halkla iyi ilişkiler yürütmeye gayret etmesi ve üstüne onlara tımar vererek bir nevi devletin memuru haline getirmesi de yerel halk açısından olumlu karşılanmıştır.³³⁶ Avcıoğlu bu noktada yine önemli bir noktanın altını çizerek Feodal tımar sisteminin, kuruluşun bu yana süregelen pratiklerle uyumsuzluk göstermeye başlamıştır. Vakıf ve emlak sistemiyle miri arazinin bir anlamda özel mülkiyetleşmesinin önünü açan vakıf ya da emlak sistemi, merkezi bir feodal yapıya işaret eden yeni bir yapının ortaya çıkmasıyla çatışma ortamı içerisine girmiştir.³³⁷

En nihayetinde daha şehzadeliğinden beri hayalini kurduğu İstanbul’un Fatih tarafından fethedilmesiyle beraber, Fatih Sultan Mehmet’in merkezi imparatorluk hülyası yolundaki en büyük adımlardan birisi daha başarılıdır. İstanbul’un fethedilmesinin Avcıoğlu için çok önemli bir boyutu daha söz konusudur. O da Fatih Sultan Mehmet’in fethin ardından kendisini “dünya egemenliğine aday” bir hükümdar olarak görmeye başlamasıdır.³³⁸ Fetihle beraber konumunu güçlendiren Fatih, kendisinden hoşnut olmayan ve potansiyel olarak tehdit unsuru oluşturan devletin üst kademelerindeki eski aileleri idam ederek ya da görevlerinden azlederek devletin idaresinden uzaklaştırır.³³⁹

Doğan Avcıoğlu, Fatih’in merkezi feodal bir imparatorluk kurma hayalinin oldukça üstünde durur. Öyle ki tımarlı sipahi beyleri olan uç beyleriyle bir nüfuz mücadelesine girmesini de bu hayale yorar. Daha önceden de bahsedildiği gibi Osmanlılara hakim olan siyasi kültür, padişahın kendisinin de dahil olduğu bir “beyler/gaziler dengesi” sistemine yaslanmaktadır. Fatih uç beyleri arasındaki nüfuzlu beylere karşı kendi gazi kişiliğini ön planda tutarak onların konumunu sıradanlaştırmıştır.³⁴⁰

³³⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³³⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 104-105.

³³⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 105.

³³⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 107.

³³⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 108.

³⁴⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

Bu sırada fethedilen İstanbul'un başkent yapılmasıyla beraber bir sıra gelişmeler de kendisini gösterir. Öncelikle imparatorluk çapında geniş bir sürgün ağı ortaya çıkar. Anadolu ve Rumeli'den sayıları binleri bulan aileler zorla İstanbul'a getirilir. Bu politikayla esas amaçlanan şehrin nüfusunu arttırmak ve şehre ekonomik bir canlılık getirmek olduğu gözlemlenebilir. Getirilen reaya harici, Trabzon'dan Bizans imparatorunun ailesi ve diğer Rum nüfuzlu ailelerle askerler de İstanbul'un nüfusuna katılırlar.³⁴¹ Şehirdeki Müslüman ve Hristiyan nüfusun artmasının yanında Yahudiler için de benzeri bir durum söz konusudur. Yaşadıkları coğrafyaların hemen hepsinde yoğun bir pogrom ve tecride maruz kalan Yahudiler için İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu adeta “yeryüzü cenneti” olarak değerlendirilmiştir.³⁴² Fetihten sonra Rumlardan boşaltılan şehir, Rumların tekrardan şehre geri dönmesine müsaade edilmesi ve Bizans döneminden kalan devlet yetkililerine yine çeşitli makamlarda görevler verilmesi İslami tebaada bir huzursuzluk ortaya çıkarır.³⁴³

Avcıoğlu'nun Fatih Sultan Mehmet'in merkezi imparatorluk amacına yönelik değindiği bir diğer nokta ise Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'de diğer beyliklerle kurduğu ilişkinin renginin değişmesidir. II. Murat'ın yürüttüğü, beyliklerin Osmanlı'ya tabii olmasını salık veren uzlaşmacı siyaseti terk edilmiş, beyliklerin doğrudan ilhakı ile merkeziyetçi iktidarın lehine bir fütuhat politikası uygulanmaya başlamıştır.³⁴⁴

Fatih'in Rumeli'de de Sırp Despotluğu, Mora, Bosna Krallığı, Arnavutluk gibi yerleri ilhak etmesi bu anlayışını pekiştirir niteliktedir.³⁴⁵ Lakin ilhak politikası savaşla aynı anlama gelmemektedir. Devlet nezdinde öncelik “savaşız fetihtir.” Yağma sadece direnişle karşılaşılan şehirlerde uygulanan bir uygulamayken, direnç göstermeyip teslim olunan şehirlerde can ve mal güvenliği korunmakta ve hükümdar ya da kaledeki askeri yöneticilere valilik ya da tımar verilmektedir.³⁴⁶ Bu uygulama pek tabi, Osmanlılar için bazı avantajları da beraberinde getirmektedir. Öncelikle savaş yapılmadığı için yağma ve yıkıma uğramayan şehirlere hakim güçlerle daha

³⁴¹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 109-110.

³⁴² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 111.

³⁴³ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 111-112.

³⁴⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 112.

³⁴⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 113.

³⁴⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

dostane ilişkiler geliştirilmesinin önünü açmaktadır. Söz konusu dostane ilişki içerisinde tabi olma durumu taşıyan hiyerarşik bir ilişkidir. Bu ilişkiler neticesinde ele geçirilen şehir ya da kalelerdeki senyörler ya da hanedanlar Osmanlı'ya bağımlı bir hale gelip, Osmanlıların çıkarları neticesinde aksiyonda bulunurlar. Bir diğer deyişle, ele geçirilen yerdeki hanedanlar ve senyörler “Osmanlılaştırılır.”³⁴⁷ Hülasa Avcıoğlu'nun “*Özetle Fatih, mahalli feodal hakimiyetler yerine, her yerde merkezi bir imparatorluğun gayrişahsi ve birleştirici idaresini getirmektedir*”³⁴⁸ şeklindeki yorumu konuyu özetleyici niteliktedir. Fatih Sultan Mehmet söz konusu politika ile birbirlerinden bağımsız, küçük parçalara ayrılmış ancak son kertede sultana bağlı tabi yapıların hakim olduğu parçalı bir siyasi yapıdansa merkezin mümkün mertebe doğrudan hakimiyetinin olduğu, yerel yöneticilerin padişahın idaresi neticesinde hareket edebildiği merkezi bir sisteme geçişin kapısını aralamaktadır.

Avcıoğlu bu noktada Rumeli fütuhatları hakkında ilginç bir çıkarımda bulunmaktadır. Yeni fethedilen yerlerde yapılan temel iki olguya dikkat çeker. İlki fethin hemen ardından, fethedilen bu topraklara merkezden vali, sancakbeyi, kadı, subaşı gibi makamlar atanır ve sonrasında da yerleşime ait köyler tımar toprağı olarak çeşitli beylere dağıtılır.³⁴⁹ Tımar dağıtılan yerler dışında kalan ekime müsait tarım arazileri ise doğrudan miri arazi kategorisine alınıp, devletin mülkü haline gelir. Böylece çiftçinin kullanımına da açık hale gelir. Dolayısıyla Osmanlı toprak düzeninde hakim olan kuralların yeni fethedilen coğrafyalarda da uygulanması sağlanmıştır.³⁵⁰

Lakin Avcıoğlu'nun notlarında daha da önemli bir yer kaplayan, fetih öncesi yerel nizamdaki gerek askeri gerekse idari toprak sahibi kişileri mülksüzleştirilerek toprağın köylü ve çiftçilerin kullanımına açılmasıdır. Aynı durum ruhbanlara ait mülkler için de geçerlidir. Avcıoğlu bu durumu “*köylü sınıfları lehine sosyal bir devrim*” olarak değerlendirmektedir.³⁵¹ Balkanlarda fethedilen toprakların mülkiyet ve tasarrufunun senyörlerin ya da kilisenin elinde olmasından ötürü köylüler bu

³⁴⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁴⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 122.

³⁴⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s., 114.

³⁵⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁵¹ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

düzene tabi olarak vergi ve angaryalar altında bir konumdayken, fetih sonrası durumda toprağın tasarrufçusu haline gelmiş ve senyörle kurulan ilişki kopmuştur.³⁵² Mülkiyetin devlete geçmesinin ardından, senyör-köylü ilişkisi devlet mülkünden tasarruf eden köylü/çiftçi ilişkisine dönüşmüş ve bu toplumsal olarak alt sınıflarca olumlu karşılanmıştır. Hatta bu gelişme Osmanlıların fethedilen topraklarda yoğun bir direnişle karşılaşamamasının da önemli sebeplerinden birisi olmuştur.³⁵³

Bahsedilen uygulamalara ek olarak Rumeli’de yeni şehirler ortaya çıkar. Timur’un Anadolu’yu yağmasının ardından yarım yüzyıldan fazla geçse de Anadolu’daki şehirlerin toparlanma hızı yüksek değildir. Hem bu durum sebebiyle Anadolu’dan Rumeli’ye göçler olması hem de Rumeli’de büyüyen ekonominin askeri rotalar üzerinde yeni şehirlerle kendisini göstermesi gibi sebepler Rumeli ve Anadolu arası makası belirginleştirir.³⁵⁴ Üstüne mülk sahipleri mevcut varlıklarını korumak ve mümkünse şehirdeki karlardan nemalanmak maksadıyla şehir ekonomisine entegre olurlar. Böylece Rumeli’deki şehirlerde para rantının da söz konusu olabildiği sıkı bir feodalleşme kendisini gösterir.³⁵⁵ Köylerde ise ürün ranta bağlı feodalizm görülmektedir.³⁵⁶

Bekleneceği üzere Rumeli’den Anadolu’ya bir çeşit merkezileşme hareketi ticareti oldukça olumlu etkiler. Özellikle Rumeli’deki parçalı yapıda hakim olan İtalyan tüccarların yerini Osmanlı tebaası içerisindeki Türk, Rum ya da Ermeni gibi diğer yerli nüfus alır. Bu canlanan iktisadi hayat Osmanlı hazinesini de hatırı sayılır bir seviyeye yükseltmiştir.³⁵⁷

Ekonomik anlamda böyle bir senaryo toplum kesimleri tarafından olumlu karşılanırken, söz konusu ekonomik senaryonun ortaya çıkmasını sağlayan koşullar ise bir problemdir. Öyle ki söz konusu imarlar, seferler, askeri harcamalar, sürgünler ve mülkün el değiştirmesi gibi gelişmeler ekonomik anlamda bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Bu nakdi ihtiyacı karşılamak için 1450’lere kadar genel itibarıyla

³⁵² Avcioğlu, 2013, **a.y.**

³⁵³ Avcioğlu, 2013, **a.y.**

³⁵⁴ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 118.

³⁵⁵ Avcioğlu, 2013, **a.y.**

³⁵⁶ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 119

³⁵⁷ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 129.

değerini koruyan akçe, Fatih devriyle beraber artan giderleri karşılayabilmek amacıyla sikke içindeki gümüş miktarı mali bir tedbir olarak yaklaşık %30 oranında düşürülmüştür.³⁵⁸ Paranın tağşiş edilmesi bekleneyeği üzere Osmanlı İmparatorluğu içindeki kesimlerde ve de Osmanlıların ticari faaliyetlerine bağlı olan İran gibi ekonomilerde huzursuzluk ortaya çıkarmıştır.³⁵⁹

Bütün bu gelişmelere ek olarak Fatih'in vakıflarla ilgili yaptığı yeni bir düzenleme Osmanlı toplumsal ve iktisadi yapısı açısından oldukça önemli bir yerdedir. Söz konusu düzenleme, devlet eliyle mülk sahibi yapılan kesimlerin topraklarını hanedan içinde tutmasına yarayan “vakıf” usulünün yapısının değişmesiyle ilgilidir. Fatih'e kadar olan dönemde Osmanlı sultanlarının hemen hepsi akınlarla fethedilen toprakların iktisadi olarak canlanmasını ve aynı zamanda bazı ailelere verilen ayrıcalıklı konumun nişanesi olarak mülklerin vakfa geçmesini desteklemiştir.³⁶⁰ Lakin Fatih Sultan Mehmet, merkezileşme politikalarına uygun olarak bu uygulamanın karşısında konumlanır ve birçok vakfın tımara dönüşünü sağlar. Yeni kanun ile “*tımar sahibi çiftliğinden başka toprağa sahip olamaz*” hükmü gelir. Werner'in bu noktada;

*“Haslar miri arazi fonundan dağıtılan feodal mülklerdir. Bu nedenle devlet topraklarının feodal mülkiyet biçimi aldıkları, devlet mülkiyeti hukuki biçimi arkasından saklanan bir azınlığın tekelinin söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Türk tarih yazımı devlet topraklarına sınıflar üstü bakar, sipahiyi rantını kendi çıkarmaya çalışan ücretli asker olarak görür. Oysa sipahiler giderek feodal birer bey olma yolunu tutarlar, Avrupa'daki sınıfaşlarıyla aynı rant mekanizmasına bağlıdırlar. Ancak, Fatih'in toprak soyluluğuna karşı sipahi ile kurduğu ittifak, bütün devletin feodalleşmesine karşı tedbir anlamına gelmez. Tersine bu küçük asilin yardımıyla toprak tekeli üzerinde bir kullanma hakkı sağlamaya gidiş ve iç siyasette hareket serbestisi kazanmada merkezi iktidarın bir denemesidir.”*³⁶¹

şeklindeki yorumunu Avcıoğlu da benimser. Kısacası Fatih Sultan Mehmet'in vakıf arazilerini tımar arazilerine döndürmesi ile merkezi iktidarı pekiştirme çabası içinde olduğu söylenebilir. Bu noktada mali ve askeri açıdan elini güçlendirmek adına daha da radikalleşerek eski vakıf ve mülkleri ortadan kaldırıp, vakıf sahiplerine

³⁵⁸ Ali Akyıldız, “Para”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV, 2007, s. 164.

³⁵⁹ Avcıoğlu, **Osmanlı'nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap.**, s. 129.

³⁶⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 130.

³⁶¹ Werner'den aktaran, Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 131.

tanınan imtiyazları sonlandırmış ve bu şahısların askeri yeni görevler yüklenmesini sağlamıştır.³⁶²

Bu yeni durumun yarattığı huzursuzluk Fatih'in ölümüne dair devam etmiştir. Sultanın ölümüyle beraber Cem Sultan ve Şehzade Beyazıt arasında kendisini gösteren taht kavgası da bu yeni dinamikler uyarınca gerçekleşir. Yeni toprak siyasetinden rahatsız olan muhaliflerin oluşturduğu topluluk daha şehzadelikinden itibaren Beyazıt'ın yanında saf tutmuşlarken, Cem Sultan babasının siyasetini benimsemiş ve yeni toprak reformunu devam ettireceğinin sinyallerini vermiştir.³⁶³ Bu süreçte tahta oturmayı başaran II. Beyazıt, kendisinin tahta oturmasında da etkisi olan, Fatih'in yeni toprak reformunun sonuçlarından olumsuz etkilenen kesimleri memnun edecek bir şekilde, babasının toprak reformunu iptal eder. Bu neticede Fatih Sultan Mehmet'in tımar haline getirdiği vakıf ve mülkler eski statüleri ve gelirleriyle eski sahiplerine geri vermeyi ve aynı zamanda tağşiş yapmayacağını vaat eder.³⁶⁴ Avcıoğlu bu süreci *“tutucu güçler reformu hükümsüz bırakır”* şeklinde yorumlamıştır.³⁶⁵

Avcıoğlu'nun değerlendirmesine göre, II. Beyazıt dönemi, onun gözünde nispeten sönük bir dönem olarak ele alınmış ve bu nedenle notlarında bu döneme ilişkin detaylara sınırlı yer verildiği görülmektedir. Ancak, dönemin Osmanlı Devleti için önemli gelişmelerinden birisi, donanmanın genişletilmesi ve Osmanlıların Avrupa diplomasisine entegre olma çabaları olarak yorumlanabilir.³⁶⁶ Bununla birlikte, Avcıoğlu'na göre, doğuda yaşanan daha önemli bir gelişme, Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti'nin ortaya çıkmasıdır. Safevi Devleti'nin Şiilik/Kızılbaşlık ideolojisi, Anadolu'da Osmanlı yönetimine alternatif bir düşünce sistemini beraberinde getirmiştir. Avcıoğlu, bu gelişmeyi Osmanlılar için ciddi bir tehdit olarak değerlendirmiştir.³⁶⁷

³⁶² Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁶³ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 132.

³⁶⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 133.

³⁶⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 132.

³⁶⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 135.

³⁶⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 136-137.

Şehzade Selim, Trabzon sancakbeyi olarak görev yaptığı dönemde, Şah İsmail'i Erzincan çevresinden çıkararak ve Safevi Devleti'ne tabi Gürcü prensliklerini vergiye bağlayarak önemli bir üne sahip olmuştur. Selim daha henüz şehzadelğinde çeşitli sebeplerle padişahın değişmesini isteyen grupların desteğine nail olmuştur.³⁶⁸ Avcioğlu, bu durumu, Fatih Sultan Mehmet'e muhalif olan toprak sahiplerinin II. Beyazıt'ın yanında yer almalarına benzeterek değerlendirir. Bu benzer durum, ilerleyen yıllarda Kanuni Sultan Süleyman'ın yaşlanmasıyla önce Şehzade Mustafa'ya ve ardından da Şehzade Beyazıt'a duyulan umutlarla kendini tekrar gösterir. İmparatorluğun bu dönemi, şehzadelerin babalarının sebep olduğu "haksızlıkları" çözmeyi vaat ettikleri bir döngü içinde geçer.³⁶⁹ En nihayetinde II. Beyazıt'ın ve de vezir heyetinin padişah olmasını istedikleri Ahmet'in hükümdar olacağı haberini alan Yavuz İstanbul'a yürür. Selim babasının kuvvetlerine mağlup olmasına rağmen yeniçerilerin "Selim'den başkasını istemeyiz" şeklinde tutumlarından dolayı, II. Beyazıt oğlu Selim lehine tahttan çekilir. Yavuz Selim tahttan indirdiği babasını "emekliliğini" geçireceği Dimetoka'ya göndermesine rağmen babası yolda hayatını kaybeder.³⁷⁰

Yavuz'un sultanlığı Avcioğlu'nun dönemlendirmesindeki "cihanşümül imparatorluk" döneminin Fatih Sultan Mehmet'ten sonraki bir diğer atılım dönemidir. Bu dönemin en büyük sıkıntısı II. Beyazıt döneminde de olduğu gibi Şah İsmail yanlısı nüfusun Anadolu boyunca yarattığı isyan iklimidir. Selim bunun sebebini toprağın statüsüne bağlar.³⁷¹ Tımardaki eski yapının terk edilmesiyle beraber işleri zorlaşan sipahiler, Şah İsmail tarafında daha iyisini bulabilecekleri umuduyla bölgeyi terk etmekte ve Anadolu'da huzursuzluk çıkarmaktadırlar. Bu isyanlar en nihayetinde Yavuz Selim'in Safevi Devleti'nin üstüne sefere çıkması ve ardından Çaldıran Savaşı ile Safevi tehdidinin yok edilmesiyle nihayete erer.

³⁶⁸ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 139.

³⁶⁹ Avcioğlu, 2013, **a.y.**

³⁷⁰ Doğan Avcioğlu bu noktada Yavuz Sultan Selim'in, babası II. Beyazıt'ı zehirleyebilmiş olabileceği yönünde bir şerh düşmüştür. Kendisi kaynak vermekten imtina etse de, eseri yayına hazırlayan Doğan Yurdakul'un dipnotta belirttiği gibi *Peçevi Tarihi*, *Müneccimbaşı Tarihi* ve Hammer'in *Büyük Osmanlı Tarihi* eserlerinde bu konuya değinilmiş ve bunun mümkün olabileceği belirtilmiştir.

³⁷¹ Avcioğlu, 2013, **a.e.**, s. 140.

Avcıoğlu'nun Yavuz Sultan Selim'e dair özellikle üzerinde durduğu bir mesele ise tahmin edilebileceği üzere halifelik meselesidir. Avcıoğlu'na göre Sultan Selim için halifelik³⁷² unvanı bir anlam ifade etmemektedir.³⁷³ Zira Yavuz Sultan Selim'in kendisi de halife unvanından çok “Hadım al-Haramayn al-Şerifayn” unvanına ve hilafet kurumlarının üstünde kurduğu hakimiyete önem göstermektedir.³⁷⁴ Avcıoğlu burada “belki” şerhini de düşerek ilginç bir önermede bulunur. Yavuz Selim'i Mısır'ın fethine iten sebebi siyasi ya da dini olmaktan öte ekonomik de olabileceği şeklinde bir görüş belirtir.³⁷⁵ Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'nun etrafından dönerek Hindistan'a giden yolu ortaya çıkarması ile Avrupalıların deniz ticaretinde Osmanlıların önüne geçmiş olması, kara ticaret yollarında büyük bir tahakküme sahip Osmanlıları ekonomik anlamda dara sokmuştur. Bu sebeple de Memlük Devleti'nin fethi ile Kızıldeniz'e inen yolun açılması ve sonrasında devam eden Kuzey Afrika hattı boyunca genişleme de bu bağlamda açıklanabilir.³⁷⁶

Yavuz Sultan Selim'in erken olarak değerlendirilebilecek ölümünün ardından tek şehzade olan Süleyman'ın tahta çıkışı gerçekleşmiştir. Avcıoğlu Süleyman'a dair notlarına Süleyman'ın daha şehzadelik yıllarında toprak meseleleri ile ilgili olduğunu vurgulayarak başlar. Hem Amasya hem de Manisa sancağı olduğu dönemlerde babası Yavuz'a gönderdiği raporlarında toprak işlerine ve idari meselelere ilgili olduğu görülür.³⁷⁷

Kanuni Sultan Süleyman'ın dönemini Avcıoğlu genelde toprak meseleleri ve toplumsal dinamikler özelinde değerlendirir. 1526-1528 yılları arasında vuku bulan Süğlün Koca İsyanını “toprak mülkiyetinin yol açtığı isyanlar” olarak değerlendiren Avcıoğlu, bu isyanların tımar sahibi beylerin sisteme yönelik itirazları neticesinde

³⁷² Raşidin Halifeliği döneminden itibaren de görülmekle birlikte, esas olarak İlhanlıların (Moğolların) Abbasilerin başkenti olan Bağdat'ı kuşatıp, halife Mutasım'ı öldürmelerinden sonra, o dönemden itibaren müstakil İslam devletlerinin yöneticileri halife unvanını üstlerinde taşımaya başlamışlardır. Bu sebeple 13. yüzyıldan itibaren aynı dönem içerisinde birden fazla halife unvanlı hükümdar olduğu gözlemlenebilir. Hatta Yavuz Sultan Selim'den önceki Osmanlı hükümdarlarından I. Murat, Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazıt'ın da halife unvanı kullandığı bilinmektedir.

³⁷³ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 143.

³⁷⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁷⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁷⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

³⁷⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 143-144.

çıkıldığını belirtir.³⁷⁸ İsyanın detaylarına bakıldığında görülecektir ki özellikle Karaman çevresi olmak üzere göçebe Türkmenler, iktidarın merkezîyetçi ve feodal şemsiyesi altına girmek istemeyen tavırları neticesinde hem sosyal hem de iktisadi açıdan onlara daha çok hitap eden Şii'lik'in nüfuz alanına dahil olmuşlardır.³⁷⁹ En nihayetinde isyan, İbrahim Paşa'nın bazı bölgelerdeki tımarların geri verilmesi nedeniyle isyancıların bölünmesinin sağlanması ile sonlanır.³⁸⁰

Kanuni Dönemi en doğudan en batıya askeri seferlerin eksik olmadığı bir döneme işaret eder. Lakin Avcıoğlu batıda Belgrad, Budin, Mohaç; doğuda ise Bağdat ve Irak seferleri gibi meseleleri birer cümle ile belirterek üzerlerinde pek az durur. Onun asıl ilgilendiği Osmanlıların üretim ilişkileri, toprak yapısı ya da toplumsal boyut üzerine olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Örneğin XVI. yüzyılda Rumeli'de büyük tarım alanları açıldığı ve söz konusu tarım alanlarında pirinç ve pamuk gibi eskiden ekimi yapılmayan yeni tarımsal ürünlerin ekiminin yaygınlaştığı ve aynı zamanda Balkanlar'daki nüfusun giderek arttığı gibi veriler Avcıoğlu'nun çalışmalarında daha önemli bir yer kaplamaktadır.³⁸¹

Avcıoğlu'nun değerlendirmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun “cihanşümül imparatorluk” dönemine denk gelen dönemin sonu Kanuni'nin tahttan inmesiyle sona erer. Avcıoğlu'nun bu döneme ait tezleri genel itibarıyla bakıldığında Fatih Sultan Mehmet ile başlayan merkezi imparatorluğun pekişmesi olarak ele alınabilir. Bu döneme ait büyük fetihler, askeri başarılar ve diplomatik üstünlükler gibi meselelerin Avcıoğlu'nun çalışmalarında ikincil planda kaldığı gözlemlenebilir. Bu noktada Avcıoğlu için “cihanşümül imparatorluk” olarak nitelendirilen yapının, ekonomik ve toplumsal yönü dikkate değerdir.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un zaptını gerçekleştirmesinin ardından “Kayser-i Rum” vizyonu cihangir bir dünya egemenliğinin ayak seslerini göstermektedir. Bu noktadan itibaren de devletin yönetici elitlerinin toprak ve tebaa ile kurduğu ilişki bu bağlamda ele alınır. Fethedilen toprakların beylere ait olduğu ve verilen tımarların vakıf ya da emlak yoluyla özel mülkiyet benzeri bir yapıya

³⁷⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 145.

³⁷⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 146.

³⁸⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 146-147.

³⁸¹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 150.

bürünmüş olması merkezi bir imparatorluk vizyonu ile çelişen faktörler olmuştur. Bu sebeple de Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren devlet mülkünün özgül ağırlığı giderek özel mülkiyet aleyhine artmıştır. Avcıoğlu'nun "yöresel derebeylik" olarak kavramsallaştırdığı özellikle Rumeli'ye Türkmenlerin akınları sonucunda siyasi açıdan merkezi bir yapıdan yoksunlaşan topraklarda, derebeylerin toprakla kurdukları kişisel ilişkiler ve angaryanın varlığı sonucu Osmanlı hükümdarlarının buradaki tarım arazilerini "miri arazi" olarak devletin denetimi ve kontrolüne alması derebeylik mefhumu ile doğrudan çatışmaktadır.

Buna ek olarak merkezden sultanın inisiyatif ile verilen tımarın çeşitli mekanizmalarla bazı hanedan ya da aşiretlerin güdümüne girmiş olması da toprağın üzerinde kurulan miri arazi statüsünün aşınması anlamına geldiğinden, özellikle Fatih olmak üzere söz konusu dönemin Osmanlı hükümdarları burada bir denge gözetme çabası içerisinde olmuştur. Böyle bir aşınma bir yerden sonra mahalli feodal hakimiyetler anlamına gelebileceğinden, her yerde merkezi olan bir imparatorluğun herhangi bir şahsa ait olamayan ve geniş çerçevede birleşik idaresinin gözetildiği söylenebilir. Avcıoğlu'nun da sıkı sıkıya belirttiği gibi toprağın statüsüne ve tasarrufuna dair bütün bu gelişmeler merkezi iktidara giden yolun taşlarıdır.

Söz konusu gelişmeler haliyle mülk sahibi soylular ve yeni sistemin olumsuz etkilediği kesimler arasında bir çatışma unsuru yarattığından Osmanlı'nın "cihanşümül imparatorluk" dönemine ait tartışmaların nüvesi toprakta aranabilir. Bu sebeple de Avcıoğlu, bahsi geçen döneme ait isyan ve iç politikadaki uyuşmazlıkların nedenlerini ekonomik unsurlarda görür. Öyle ki Cem Sultan ile Beyazıt arasında yaşanan taht kavgası esasında, Fatih'in mülklerine el koyduğu kesimlerin ekonomik ayrıcalıklarını geri almak için yanında saf tuttıkları Beyazıt ile Fatih'in politikalarını devam ettirmeye çalışan Cem Sultan arasında yaşanmıştır. Görünüşte politik ya da sıradan bir taht kavgası suretinde olan söz konusu tarihsel olay, Avcıoğlu'nun gözlemlerinde Fatih öncesi dönemin toprak statüsüne geri dönmek isteyenler ile yeni sistemin sürdürücüleri arasındadır.

Veyahut Avcioğlu'nun notlarına bakıldığında Şah İsmail'in Safevi devletinin Şii nüfuzunun Anadolu'da yayılması ve merkezi yapıya bir tehdit ya da alternatif oluşturması da sadece dini ya da siyasi perspektifle ele alınmaz. Avcioğlu açıkça “isyanların nedeni toprak mülkiyeti”³⁸² diye belirterek, bu olayda da esas bakılması gereken yerin ekonomik unsurlar olduğunu belirtir. II. Beyazıt döneminden Kanuni Sultan Süleyman dönemine değin devam eden söz konusu Şii isyanları da Avcioğlu'na göre son kertede ekonomik gerekçelerle açıklanır. Tımar kurumunda bahsedilen değişikliklerle eski pratiklerin merkezi iktidar tarafından bırakılmasının bazı sipahiler ve reayanın belli kesimleri arasında huzursuzluk yaratması, yaşanan gelişmeleri olumsuz olarak değerlendiren kesimlerce daha iyi şartlar vaat eden Şah İsmail tarafına geçişleri arttırır.

Avcioğlu'nun çalışmalarında Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde devam eden Şii isyanları da bu minvalde ele alınır. Türkmen aşiretlerini bir yerleşik düzene ve mükellefiyet ilişkisine sokmak isteyen merkezi iktidar söz konusu başıboş ve göçebe aşiretlerle uyumsuz. Dolayısıyla iktisadi ve sosyolojik olarak daha göçebelige daha müsait bir yapı öne sürdüğü düşünüldüğünden Şii itikadın nüfuzu Anadolu'da giderek artar. Şii-Sünni çatışması gibi görünen bu iç karışıklıklar yine ekonomik ve içtimai olarak değerlendirilmiştir.

XVI. yüzyıldaki büyük Celali İsyanları da Doğan Avcioğlu'nun çalışmalarında benzer bir konumdadır. Dirliklerinin elinden alınması sonucu “eski düzeni” vaat eden Şehzade Beyazıt'ın yanında biriken sipahiler esasında yine merkezi devlet iktidarı ile sipahi beyler arasındaki sürtüşmenin bir göstergesidir. Bu mesele ile de en nihayetinde Anadolu'daki şehirlere kapıkulları efradından yeniçerilerin yerleştirilmesi ile merkezi iktidarın kapasitesini ve nüfuzunu arttırma çabası ile mücadele edilmiştir.

Özetle Avcioğlu'nun “cihanşümül imparatorluk” dönemine ait görüşleri devletin iktisadi ve toplumsal anlamda merkezi bir yapı kurulması dönemi olarak ele alınır. İstanbul'un başkent yapılmasını takip eden süreçte gazi ve akıncılara dayanan, beyler hiyerarşisinden oluşan ve sınıflı toplum yapısının keskinleşmediği bir yapıdan

³⁸² Avcioğlu, 2013, a.e., s. 140.

doğrudan sultana bağlı kapıkulları kurumunun ortaya çıktığı, sultanın kesin bir şekilde diğer beylerin üstünde bir yerde konumlandığı ve sınıfların aşikar olduğu merkezi bir imparatorluk oluşturma çabası dikkat çeker.

3.4.5. Post Süleyman Çağı: Çöküş

Avcıoğlu'nun değerlendirmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu ayırdığı üç dönemden sonuncusu Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden imparatorluğun çözüldüğü XX. asra değin geçen aralığı kapsayan “Post Süleyman Çağı: Çöküş” isimli üçüncü ve son dönemdir. Söz konusu dönem padişahın, etrafındaki akıncı beylerle birlikte Söğüt'ten Rumeli'ye ve Batı Anadolu'nun diğer kısımlarına fütuhatlarıyla giderek büyüyen bir devletin, İstanbul'un fethi ile başlayan ve en nihayetinde Avusturya sınırlarından İran'a ve Mısır'a değin uzanan Osmanlıların, merkezi feodal bir imparatorluk oluşturmaya gayret ettiği bir dönemin ardına işaret eder.

Bu noktada Avcıoğlu “çöküş” dönemi ile önceki dönemler arasındaki önemli bir farka işaret etmektedir. Bu fark da devlet yönetici elitinin icraatlarında şer'i hükmün payının önceki dönemlere göre artmasında yatmaktadır. Büyük Selçuklulardan itibaren ve halefleri olan diğer Türk devletlerinde uygulanan birçok pratiğin İslam hukukuna aykırı olması yaygın bir durumdur. En basitinden miri arazinin yani özel mülkiyetin kısıtlanıp, bütün mülkün sultana ve devlete ait olması meselesi İslam hukukunda olan bir fenomen değildir. Aksine İslam hukukunda mülkiyeti kısıtlayıcı bir tavır bulunmamaktadır. Sayılan devletlerin karakterlerinin dini bir boyutu olduğu hatta gaza gibi dinsel siyasetler izlediği açık olsa da hukuki boyutta yasa ve şeriat arasında bir fark olduğu açıkça gözlemlenebilir.³⁸³

Yasanın meşruiyetinin ve bağlayıcılığının sultanın kendisinden geldiği görülür. Örfi kanun olarak gördüğümüz yasalar, şer'i kaynaklardan beslenmeyen yasalara atıfta bulunmaktadır. Avcıoğlu, Selçuklulardan itibaren devlet icraatlarında örfi ve şer'i kanunun aynı anda bulunduğunu ve söz konusu iki kanunun aynı anda bulunmasıyla dönemsel ya da olgusal olarak iki kanunun ağırlığının devlet nezdinde

³⁸³ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 165.

değişebildiğini öne sürmektedir.³⁸⁴ Avcıoğlu bu noktada çöküş dönemi olarak adlandırdığı Osmanlıların son dönemini, hukukun örfi-sultani hukuktan, şer'i hukuka kayması olarak tespit eder ve bu sebeple ondan önceki dönemlerden ayırır. Osmanlıların özellikle ilk 200 yılında görülen denge, idare, teşkilat ve ceza gibi "kamu hukuku" meselelerinde padişahın emir ve fermanlarından oluşan kanunnameler ile idare edildiği görülmektedir.³⁸⁵ Miras ya da medeni hukuk gibi "özel hukuk" alanları ise şariat hükümleri gereğince ifa edilir.

Lakin Avcıoğlu Fatih Sultan Mehmet'in oğlu II. Beyazıt'tan itibaren bahsi geçen dengede bir değişim tespit etmektedir. Örfi icraat giderek kısıtlanırken padişahın hükümdarlığı zaman içerisinde şeriata yaklaşan bir yapıya doğru seyretilmiştir. Avcıoğlu bu noktada kuruluş ve yükseliş dönemi ile çöküş dönemi olarak adlandırdığı dönem arasındaki devlet icraatının dayandığı hukuk arasındaki farkı açıkça ortaya koymaktadır:

"Padişah, ilk yüzyıllarda örfi sahada geniş yetkiye sahiptir. Gerileme döneminde şariat, örfi hakimiyet sahasını gittikçe daraltır. Yavuz Selim, Şeyhülislam Ali Cemali Efendi'nin divana gelip, devlet işlerine karışmasını protesto ettiği halde XVIII. yüzyılda her türlü önemli devlet işi için şeyhülislamdan fetva alınmasına lüzum görülüyordu. Şeyhülislam mühim devlet işlerinin görüşüldüğü meclislere başkanlık etmekte idi. Hatta XVII. yüzyıldan itibaren, padişahların şeriata aykırı hareket ettiklerine dair şeyhülislam tarafından verilen fetvalarla tahttan indirildikleri bilinir."^{386 387}

Lakin Avcıoğlu, çöküş dönemini önceki dönemlerden ayıran en önemli farklardan birisini tımar sisteminin bozulmasında bulur. Avcıoğlu'nun tımar sisteminin yozlaşmasını tarihlendirdiği nokta XVI. yüzyılın sonu ve III. Murat dönemidir. Yazara göre bozulmanın kaynağında uzun zamanda inşa edilmiş kanunların tahrip edilerek, rüşvet için tımarların gelişigüzel dağıtılması yatmaktadır.³⁸⁸ Aynı zamanda paranın değerinin düşmesi sonucu, sipahilerin mali durumu bozulmakta lakin tımarın geliri değişmemektedir. Tımarla ortaya çıkan bu

³⁸⁴ Avcıoğlu, 2013, a.y.

³⁸⁵ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 166.

³⁸⁶ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 166.

³⁸⁷ Bu noktada şeriata aykırı hareket ettiği için şeyhülislamın salık vermesiyle tahttan indirildiği kastedilen padişah III. Selim'dir. Dönemin şeyhülislamı, Şeyhülislam Ataullah Efendi verdiği fetvasında, Müslümanlara karşı hareket ettiği ve hilafete layık olmadığı gibi tezlerle III. Selim'in hallini uygun görmüştür.

³⁸⁸ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 171.

tarz bir enflasyon sipahilerin seferlere katılamamasına, katılamadıkları için de tımarlarının ellerinden alınması ya da sipahilerin kendilerinden tımarlarını terk etmesiyle sonuçlanır. Ardından da boşa çıkan tımarlar nüfuzlu kişilerin hakimiyetine geçmektedir. Hatta reaya dahi rüşvet yoluyla tımara ulaşabilmektedir.³⁸⁹ Üstüne yeniçerilerin evlenme yasağının esnetilmesi sonucu artık eşe ve çocuğa sahip olan yeniçeriler artık uzak seferlerin karşısındadırlar ve kentlerde ticaret ve zanaatla uğraşmaya başlamışlardır.

Görülmektedir ki 16. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlıların fütuhât yıllarından beri süregelen birçok “kadim” uygulama ve teamül yozlaşmış ve bir buhran dönemini aralamıştır. Babası II. Beyazıt kuruluşan yana hiç sefere katılmayan bir diğer deyişle “mareşal” olmayan tek padişah olmakla ünlenmişken, III. Murat’ın İstanbul’dan bir kez bile ayrılmamış ilk padişah olmasıyla Osmanlı sultanlarında daha önce görülmemiş uygulamalar kendisini göstermektedir. III. Murat’ın oğlu III. Mehmet döneminde vuku bulan bir diğer ilk ise kuruluşan bu yana sipahilik ve yeniçerilik kurumlarının her iki ocağın birbirlerine karşı düşmanca faaliyetlerde bulunmaması durumunun da değişmesidir. Buna göre 1603’te sipahilerin talebiyle toplanan ayak divanında³⁹⁰ devletin kötü yönetildiğinin ve Anadolu’da eşkıyaların hüküm sürmesi gibi gerekçelerle dönemin sadrazamı Yemişçi Hasan Paşa’nın kellesi istenmiştir. Yeniçerilerin desteklediği sadrazam yerine, şikayetçi sipahilerin yakalanıp idam edilmesi üzerine ilk kez iki ocak arasında düşmanlık başladığı görülmektedir.

I. Ahmet döneminde ise Fatih Sultan Mehmet’in kanunlaştırdığı verasette “kardeş katli” uygulaması terk edilir ve I. Ahmet kardeşini öldürtmeyerek yine kadim bir uygulama ve teamülü değiştirmiş olur.³⁹¹ Üstüne I. Ahmet’in ölümünün ardından, Ahmet’in 4 adet oğlu varken saltanata kardeşi I. Mustafa’nın geçmesi yine Osmanlılarda daha önce görülmemiş bir gelişme olmuş hatta bu uygulama dönemin

³⁸⁹ Avcioğlu, 2013, a.y.

³⁹⁰ Olağanüstü hallerde padişahın önderliğinde gerçekleşen, divan-ı hümayun toplantılarının gerçekleştiği Kubbealtı’nda değil, Kubbealtı’nın avlusunda, padişah hariç herkesin ayakta olmasından ötürü ayak divanı olarak adlandırılan, devletin en yüksek kademesinin bulunduğu ve divana gelen taleplerin hızlıca görüşülüp, çözülmesinin amaçlandığı divanlara verilen addır. Yapıldığı bilinen ilk ayak divanının XVI. yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir.

³⁹¹ Avcioğlu, 2013, a.e., s. 175.

Şeyhülislamı Esad Efendi tarafından dahi eleştirilmiştir.³⁹² Sadece III. Murat'ın şehzadesi bulunması değil aynı zamanda I. Mustafa'nın akli melekelerinin yerinde olmayışı da bu gelişmeleri de tetiklemiştir. Keza bu durum öne sürülerek II. Osman ya da genelde bilinen adıyla Genç Osman saltanata çıkarılır. Saltanatında gerçekleştirdiği Leh seferinden bir başarıyla dönülemediği olması, Genç Osman tarafından yeniçerilerin iyice disiplinsizleştiği şeklinde yorumlanır ve yeniçeri ocağının kaldırılması için Suriye'de bir ordu kurmayı planlamıştır. Hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçmek üzeriyken yeniçeriler payitahtta isyana kalkışmışlardır.³⁹³ En nihayetinde Genç Osman, yeniçeriler tarafından Yedikule Zindanları'nda katledilmiş ve amcası I. Mustafa tekrardan tahta geçirilmiştir. Lakin bu saltanat da çok uzun sürmemiş ve ünlü Kösem Sultan'ın da marifetiyle I. Mustafa tahttan indirilmiş yerine I. Ahmet'in oğlu IV. Murat tahta gelmiştir.³⁹⁴

IV. Murat padişahlığı sırasında oğulları da dahil olmak üzere kardeşi I. İbrahim hariç hanedandaki bütün erkek üyeleri öldürmüştür. Avcıoğlu bu noktada, IV. Murat'ın ölüm döşeğindeyken hanedanlığın Kırım hanlarına geçmesini dahi göze alarak İbrahim'in öldürülmesini söylediğini ancak Kösem Sultan'ın bu meseleyi engellediği şeklinde fikrini belirtmektedir.³⁹⁵ ³⁹⁶ I. İbrahim'in ya da bilinen adıyla “Deli İbrahim'in” devri büyük bir yolsuzluk devridir. Sarayın israfı ve narh gibi uygulamalar ekonomiyi iyiden iyiye sarsar ve en nihayetinde yeniçeriler tarafından tahttan indirilir. Yerine 7 yaşındaki oğlu IV. Mehmet ya da bilinen adıyla “Avcı

³⁹² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 176.

³⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun 6 asırlık tarihinde hacca giden tek erkek hanedan üyesi Fatih'in tahta geçemeyen oğlu Cem Sultan'dır. Demiryolu öncesinde İstanbul'dan Mekke'ye gitmek 6 ay, dönmek 6 ay olmak üzere ortalama 1 yıl sürmektedir. Bu sebeple hiçbir erkek hanedan üyesi payitahtı bu denli uzun bir süre bırakmamıştır. Cem Sultan'ın hacı olduğu dönemde de tahtın halihazırda abisi Beyazıt'ta olduğu ve Cem Sultan'ın abisinden Memlüklerin başkenti Kahire'ye kaçtığı döneme denk geldiği görülmektedir. Bu sebeple de herhangi bir Osmanlı padişahının hacca gitmesinin “imkansızlığı”, yeniçerilerin II. Osman'ın hac niyetini gerçekçi bulmaması ve nihayetinde yeniçerilerin Genç Osman'ın niyetini anlamalarına yol açmış olması olasıdır.

³⁹⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 177.

³⁹⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 181.

³⁹⁶ Burada dikkat çeken nokta Avcıoğlu'nun hanedanın bir şekilde erkek üyeye sahip olmaması halinde saltanatın Giraylara yani Kırım hanedanına geçeceğini savunan görüşü benimsemiş olmasıdır. Bunun ilginç olmasının sebebi, Osmanlı veraset hukukunda söz konusu durum bir “norm” olarak belirlenmemiştir. Giray hanedanlığının, Osmanlı hanedanından sonra, protokolde vezir-i azamın üstünde de bulunmasıyla birlikte Osmanlı Devleti zamanındaki hiyerarşik olarak en üstte olan soy olduğu söylenebilir. Lakin yine de Osmanlı sultanı öldüğünde yerine geçecek bir erkek üye bulunmadığında, saltanatın hanedanlık değiştirip Giraylara geçeceğine dair kanıksanmış bir hüküm ya da kural bulunmamaktadır.

Mehmet” geçmiştir. Bu olayın ardından 7 yaşındaki yeni padişaha biat gerçekleşir ve Sultan İbrahim’in esir kaldığı odasında boğdurulmasına yönelik fetva verilir. Fetva verilmiş olsa da Osmanlı’da yine bir ilk yaşanmış ve ilk kez saltanat görmüş bir Osmanlı sultanı fetva ile öldürölmüştür.

Söz konusu gelişmelere bakıldığında Avcıoğlu’nun bahsi geçen olayları sadece tarihsel birer olgu olarak anlatmadığı, Osmanlıların kuruluştan yana devam eden birçok yasa ve uygulamanın terk edildiğine yaptı vurgu dikkat çekmektedir. II. Beyazıt’ın hiç sefere çıkmamasıyla ilk kez mareşal olmayan bir Osmanlı sultanı olmuştur. Ardından oğlu III. Murat’ın İstanbul’u dahi terk etmemesi bu durumu daha da pekiştirmiştir. III. Mehmet döneminde ilk kez sipahi ocağı ve yeniçeri ocağı birbirlerine karşı dışmanlaşmış ve tımar sistemi iyiden iyiye yozlaşıp bozulmuştur. I. Ahmet döneminde Fatih’ten beri uygulanan kardeş katli uygulaması terk edilmiş ve nihayetinde I. Mustafa’nın tahta oturmasıyla birlikte ilk kez “akli dengesi bozuk” bir padişah saltanata hakim olmuştur. Üşüne II. Osman’ın yeniçeriler tarafından zindanda katledilmesi, Osmanlılarda ilk kez bir sultanın kendi kuvvetleri tarafından öldürölmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca yine tarihte daha önce görölmediğı üzere bir padişah yeniçeri ocağını lağvetmeyi dışınmış ve uygulamaya çalışmıştır. İlk kez 1621’de Genç Osman tarafından dışınölen yeniçeri ocağının kapatılması meselesinin anca Sultan II. Mahmut döneminde 1826’da gerçekleştirilebilmiş olması da yeniçerilerin Osmanlı içerisindeki nüfuzu açısından da dışındıröcüdür. Tabir-i caizse Osmanlı Devleti adına olumsuz bir anlamda “ilkler çağına” işaret eden bu çalkantılı dönem, Osmanlıların kuruluştan bu yana dayandığı tımar, yeniçerilik ve veraset gibi kurumların tamamının yapısının bozulduğına işaret etmektedir. Bütün bu gelişmeler Kanuni Sultan Süleyman’ın öldüğü 1566 yılından başlanırsa sadece 80 yıl sonrasına işaret etmektedir. Bu sürede toplamda 9 padişah değışmiş ve Osmanlıların hemen her kurumu tahrip olmuştur.

Avcı Mehmet olarak bilinen 4. Mehmet’in saltanatı 39 yıl sürmesiyle Osmanlı tarihindeki en uzun hükümdarlıklardan birisi anlamına gelmektedir. Tahta geçtiğinde 7 yaşında olan padişah cölus için dahi kasada para bulamaz. Artık alışılageldiğı üzere rüşvetin giderek yaygınlaşması ve sipahi ulufelerinin ödenememesi gibi meseleler devletin hem siyasi hem iktisadi anlamda yozlaştığını

göstermektedir. Avcıoğlu bu dönemi “ocak ağalarının devleti ele geçirmesi” olarak adlandırılır.³⁹⁷ Avcıoğlu, Osmanlıların o dönemde yaşadığı buhranı tasvir etmek için IV. Mehmet’in saltanatında bir Celali elebaşısı olan İbşir Mustafa Paşa’nın sadrazamlığa getirilip, ardından çıkan bir isyan sonucu öldürülmesi hadisesini aktarmaktadır.³⁹⁸ Lakin Avcıoğlu’na göre de Köprülülerin sadrazamlığa gelmesiyle devlet bir nebze olsun kendini toplamıştır. Bu dönem vergiler usule bağlanmış, ordu disipline edilmiş ve ülkenin başındaki dış problemlerle mücadele edilmiştir. Ancak çok daha önemlisi Köprülüler dönemi aynı zamanda Anadolu’da büyük bir Celali temizliği dönemidir. Üsküdar’dan Arabistan’a değin birçok zorba ve eşkıya ortadan kaldırılır.³⁹⁹

IV. Mehmet döneminin en önemli kırılma noktalarından birisi ise Avcıoğlu’na göre de II. Viyana Kuşatması’dır. Lakin kuşatmanın başarısız olmasıyla beraber Budin ve Estergon gibi önemli iki sancak elden çıkar. Bunun üzerine de IV. Mehmet’in tahttan indirilmesi kararlaştırılır. En nihayetinde Avcı Mehmet tahttan indirilir ve yerine I. İbrahim’in oğlu II. Süleyman gelir. Avcıoğlu’nun bu anekdotu vermesinin ardında yatan gerekçelerden birisinin ise 16. yüzyıldan önceki kudretli ve dokunulmaz olan padişahların imgesinin yerini artık nüfuzu daha düşük ve çeşitli güç odaklarınca yerlerinden edilebilen bir padişah imgesinin almış olması olduğu söylenebilir.

Lakin Osmanlıların problemi aynen devam etmektedir. Yeniçerilerin ve sipahilerin sonsuz istekleri ekonomik anlamda devleti de dara sokar ve bu dönem ilk kez “ımdadiye” adı verilen zenginlerden para tahsis eden bir vergi alınır. Avcıoğlu bu kararı “pek tehlikeli” bularak, kararın alınmasıyla birlikte birçok problemin doğduğunu ve korkudan İstanbul’un terk edildiğini söylemektedir.⁴⁰⁰ Ardından bakırdan para basılmasıyla beraber paranın değeri iyice düşürülür ve bu durum var olan huzursuzluğu daha da arttırır. Büyük bir kalpazanlık devri kendisini göstermektedir.

³⁹⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 182.

³⁹⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 184.

³⁹⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 186.

⁴⁰⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 188.

Yukarıda sayılan askeri, iktisadi ve siyasi bütün problemler bir şekilde devam ederken, gelişmeleri tersine çevirecek olumlu bir süreç yok gibi gözükmemektedir. Osmanlı ordusu da günden güne eski formundan uzaklaşıp, Avrupalı güçlere daha kolay yenilebilen bir ordu haline dönüşmeye yüz tutmasıyla beraber Osmanlılar için 18. yüzyıl tehlike çanlarının çalmaya başladığı yüzyıla işaret etmektedir. Avcıoğlu da bu sebeple 18. yüzyıl Osmanlı'sının 1717 'de başlayan "Lale Devri'nin" sultanı III. Ahmet ile birlikte 17. yüzyıldakinden farklı bir Osmanlı döneminin başladığı görüşündedir. Avcıoğlu:

*"...Lale Devri, Osmanlı'nın müzikte, sanatta, felsefede ve teknolojide hamle yaptığı yıllar olur. Beş kütüphane inşa edilir... İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak için su kemerleri tamir edilir, beş yeni bent eklenir. Tekfur sarayında çini imalathanesi açılır. Nevşehirli İbrahim Paşa İstanbul'da gemi imalathaneleri kurdurur, halıcılık ve diğer dokuma sanayini geliştirir... 1724'te Paris'e elçi gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi dönüşünde orada gördüğü kurumları getirmeye çalışır, oğlu Sait Mehmet Efendi, İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'da ilk Türk matbaasını kurmasına yardım eder."*⁴⁰¹

Alıntıdan da görülebileceği üzere Avcıoğlu Lale Devri'ni, önceki yüzyıllardan farklı bir paradigma olarak algılar. Nitekim bahsi geçen devir aynı zamanda büyük saray ve bahçe harcamalarının da önünü açarak yönetici elitlerin lüks yaşantısı ile toplumsal anlamda bir huzursuzluk ortaya çıkarmış ve aynı zamanda hendesehane gibi esasında yeniçeri ocağı dışında yeni bir askeri sınıf kurma girişimi olan çalışmaların yeniçeriler arasında da huzursuzluğa yol açtığı görülmektedir. İşte bu noktada ünlü Patrona Halil İsyanı patlak verir. III. Ahmet kendisinden istenen kelleleri vermesine rağmen isyancılar tatmin olmaz ve en nihayetinde tahttan feragat ederek iner. Lakin bu feragat sonucu tahta çıkan I. Mahmut'un saltanatında elleri kuvvetlenen Patrona Halil ve yandaşları Şeyhülislamık, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği, İstanbul kadılığı, yeniçeri ağalığı ve buna benzer istedikleri her pozisyonu ellerinde bulurlar. Bu süreç Patrona Halil'in katledilmesine kadar bu şekil devam etmiştir. Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi Osmanlılar bir kez daha bir isyancı/zorba tarafından padişah değiştirmek durumunda kalmış ve isyancılar lehine pek çok taviz vermiştir.

⁴⁰¹ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 195.

Avcıoğlu'nun notlarında görülmektedir ki çöküşe doğru savrulan Osmanlıların en büyük kırılma noktalarından birisi III. Osman'ın saltanatında yaşanmıştır. Doğrudan böyle bir ifade kullanmasa da III. Osman dönemini ele alırken kullandığı ifadelerle bakıldığında yazarın III. Osman dönemini Osmanlılar açısından aleyh bir dönem olarak ele aldığı aşikardır. Öyle ki döneminde önemli bir dış olay olmamasına rağmen Mısır'da Memlûklere karşı egemenliğini kaybeden Osmanlılar, aynı zamanda Cezayir'de de menfi bir duruma düşmüşlerdir.⁴⁰² Erzurum ve çevresi tamamen eşkıyanın eline düşer ve gereksiz olduğu halde büyük cüluslar dağıtılarak zaten zor durumda olan Osmanlı maliyesinin sırtına daha da yük bindirilir. Aynı zamanda bu dönem ekilen toprak azalır, dolayısıyla da hem tarımsal üretim hem de devletin tarım yoluyla elde ettiği gelir azalır. Avcıoğlu, III. Osman dönemini “abisinin ıslahat çalışmalarını durduran” ve “kadın düşmanı” şeklinde ifadelerle notlarında geçirmiştir.⁴⁰³

Avcıoğlu 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıların artık dış devletlere karşı yüzyıllardır olduğu gibi baskın oldukları konumdan uzaklaştıklarını anlayıp, III. Mustafa'nın sadrazam Koca Ragıp Paşa ile beraber Viyana bozgunundan beri süren gerilemeyi önlemek için önemli reformların yapılmasının gerekliliğini anladıklarını iddia etmektedir.⁴⁰⁴ İlk iş sarsılan ekonomiyi toplamak olarak belirlenir ve bu gayede vergi usulleri gözden geçirilir, yolsuzlukla mücadele edilir, saray giderleri azaltılır ve para ıslah edilir. Ancak bahsi geçen uygulamaların hiçbirisi uzun süredir problemlili olan maliyeyi düzeltmeye yetmez. Taşradaki ekonomik denge sarsıldığında toprakta üretimi, ekilen toprağı ve gelirleri düşürmüştür.

Askeri açıdan da Osmanlıların eski günlerinin geride kaldığı devlet ricalince kabul edilir ve bu gayede Baron de Tott gibi Batılı uzmanlardan tavsiyeler dinlenir. III. Mustafa'nın yeniçeri ocağının ıslah edilmesi gerektiğinin farkında olduğu açıktır ancak o günün şartlarında böylece büyük bir gelişmenin yapılmasına olanak sağlayacak bir ortam bulunmamaktadır. Bunun için yeniçeri ocağının ıslahından

⁴⁰² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 200.

⁴⁰³ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 199-200.

⁴⁰⁴ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 201.

ziyade ordunun geri kalan kısımları iyileştirilmeye çalışılır. Tophane ve mühendishane mektepleri açılır.⁴⁰⁵

Osmanlıların reform hareketlerinin en vites arttırdığı dönemlerden birisi ise Fransız Devrimi'nin de olduğu 1789 yılında tahta çıkan III. Selim ile gerçekleşir. Lakin zaten pek akmayan çeşmenin her tarafı yeniçeriler tarafından tutulmuştur. Bu durumu gören III. Selim 72 maddelik bir reform programı hazırlar.⁴⁰⁶ Bu doğrultuda İrsad-i Cedit isimli yeni bir hazine ve Nizam-ı Cedit isminde yeni bir ordu ortaya çıkarılır. Nizam-ı Cedit adından da anlaşılacağı üzere sadece askeri bir reform değil aynı zamanda “yeni düzenin” de inşasıdır. Geniş anlamıyla bakıldığında III. Selim'in Nizam-ı Cedit'le beraber yeniçeri ocağını kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyete yaptığı ilerlemelere ortak olmak için yenileşme çabası içerisinde girdiği görülmektedir.⁴⁰⁷ Lakin ordu üzerinden ilerleyen bu yenilik hareketi yoğun bir muhalefetle karşılaşmış ve nihayetinde reformlar tam anlamıyla oturmamakla birlikte üstüne padişah III. Selim'in de sonunu getiren hareket olmuştur. Nizam-ı Cedit karşıtlarının hakim gelmesiyle beraber padişahın kellesi istenen on kişi isyancılara teslim edilir lakin Osmanlılarda daha önce hiç yaşanmamış bir ilk de bu olayın üstüne yaşanmıştır. İlk kez idam edilen devlet adamlarının mal ve mülkleri hazineye geçmez, onun yerine isyancılar tarafından paylaşılır. Bu gelişme saltanatın ve payitahtın nece bir hale düştüğünü iyiden iyiye gözler önüne sermektedir.⁴⁰⁸

Ancak 1808'de tahta oturan II. Mahmut, III. Selim'in icraatlarının peşinden gitmeye karardır. Lakin II. Mahmut dönemi ve genel olarak 19. yüzyıl Osmanlılar için bir trajedi yüzyılıdır. Osmanlılar için felaketlerle geçmesi açısından “en uzun yüzyıl” olarak adlandırılan 19. yüzyılın ilk trajedisi 1821'de Mora Ayaklanması neticesinde bir Yunan devletinin kurulmasıyla ortaya çıkar. Osmanlılar o derece zor duruma düşmüşlerdir ki Mora'da çıkan isyan için devletin kendisinden daha disiplinli ve modern bir orduya sahip olan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım isterler. Bu gelişme neticesinde yeniçeri ocağının işlevini tamamen

⁴⁰⁵ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 202.

⁴⁰⁶ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 204.

⁴⁰⁷ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 206.

⁴⁰⁸ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 208.

kaybettiğini düşünen II. Mahmut, 1826 yılında tarihimizde Vaka-i Hayriye olarak da bilinen yeniçeri ocağının kaldırılmasına imza atar. Bu mücadelede sadece sultanın kuvvetleri değil, adeta dokunulmaz eşkıyaya dönüşmüş yeniçerilerden çok çekmiş halk da bilfiil katılır. Sadece yeniçeri değil aynı zamanda sipahi ocağı da kaldırılır.⁴⁰⁹ Yani daha Selçuklulardan beri Türklerin askeri teşkilatlanmasında büyük bir yer kaplayan sipahi ocağı yaklaşık 9 asrın ardından kalkmasıyla Türkiye kesin olarak yeni bir döneme girmiştir.

Yeniçeri ocağı kaldırılıp yerine yeni ordu olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuş olsa da Osmanlıları bekleyen gelişmeler Avcıoğlu açısından korkunç gelişmelerdir. Öyle ki öncelikle 1827’de Navarin’de donanma yakılarak imha edilmiştir. Üstüne 1831 yılında Mora’da isyanı bastırması istenen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa devlete isyan etmiş ve ordusuyla İstanbul’a doğru yürümekteyken Fransızların da diplomatik yardımıyla Kütahya’da engellenmiştir. Ruslarla 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Osmanlıların Boğazlardaki egemenliği azalmıştır. Lakin Avcıoğlu’nun *Türkiye’nin Düzeni* isimli eserinde de özellikle üzerinde durduğu ve “Türkiye’nin idam fermanı” olarak ele aldığı gelişme 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması’dır.

1838 İngiliz Ticaret Anlaşması’nın Türk sol düşününün diğer yazarları tarafından da felaketle eşdeğer bir gelişme olarak ele alındığına daha önce değinmiştik. Avcıoğlu da benzer bir kanaati paylaşarak bahsi geçen anlaşma ile Türkiye’nin ileri Avrupa ülkelerinin açık pazarı haline geldiğini öne sürmektedir.⁴¹⁰ Avcıoğlu için bu tarihten itibaren Osmanlılar anca bir denge siyaseti içerisinde varlığını sürdürebilecek bir yapıya dönüşmüştür. Kapitalizmin bu denli pençesine düşen Osmanlıların, mevzubahis gelişmeye herhangi bir mukavemet gösterme olasılığı bulunmazken, Avcıoğlu’nun faydalı bulduğu II. Mahmut reformlarının da Osmanlıların ekonomik olarak Batı’nın güdümüne girmesiyle beraber artık önemsizleşmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 211.

⁴¹⁰ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 213.

⁴¹¹ Avcıoğlu, 2013, **a.y.**

Ticaret anlaşmasından 1 yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı da Avcıoğlu için aynı olayın devamı olarak yorumlanmıştır. Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile ekonomik olarak Batı'nın güdümüne giren Osmanlılar, Tanzimat ile de bu yeni düzenin idari, hukuki ve mali yapısını inşa etmişlerdir. Avcıoğlu aynı Baltalimanı gibi Tanzimat'ı da İngiltere tarafından bizlere dayatılan bir gelişme olarak görür. Ancak Avcıoğlu'nun söz konusu Batılılaşmadan anladığı, Avrupalı ülkelerin Avrupa dışı ülkelerdeki çıkarlarını koruyan bir sistemin inşası bir başka deyişle “uydulaşma” olarak yorumlamaktadır.⁴¹² Avcıoğlu bekleneceği üzere Tanzimat ardından gelen Islahat Fermanı gibi diğer reformları da Batı'nın sömürgesi olma hareketleri olarak tanımlamaktadır.⁴¹³

Avcıoğlu'nun notlarında gerek *Türkiye'nin Düzeni* gerekse de *Türklerin Tarihi* isimli uzun eserlerinde Tanzimat'tan sonraki döneme dair hükümler, önceki dönemlere kıyasla oldukça kısadır. Görünen odur ki Avcıoğlu, Baltalimanı Ticaret Anlaşması ve onun siyasi devamı olan Tanzimat'tan sonraki süreci giderek daha da sömürgeleşmeye yol açan hareketler olarak tanımlayarak diğer gelişmelerin teferruatına girmekten imtina etmiştir.

⁴¹² Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 214.

⁴¹³ Avcıoğlu, 2013, **a.e.**, s. 216-217.

SONUÇ

Görüldüğü üzere Avcıoğlu'nun Türk siyasal hayatına ne denli büyük bir miras bıraktığı ortadadır. Gerek 1960'lardaki siyasi aktif kişiliği nedeniyle gerekse de iktisat, siyaset bilimi ve tarih alanında kaleme aldıklarıyla Türk siyasal hayatında önemli bir yer teşkil ettiği aşikardır. Lakin Avcıoğlu bir siyasetçi ya da bir akademisyen olmaması nedeniyle, Avcıoğlu'nun uğraşlarını salt politik ya da akademik olarak yorumlamak mümkün değilken, Avcıoğlu'nun bahsi geçen uğraşlarını açıklamak için yaklaşık 25 yıla yayılan bütün çalışmalarını değerlendirmek gereklidir.

Öncelikle görülmektedir ki Avcıoğlu'nun bütün sorularının doğduğu nokta Türkiye'nin geri kalmışlığı meselesinden ileri gelmektedir. Daha lise yıllarında halkı aydınlatmak maksadıyla bir köy okulunda öğretmen olmayı hayal eden Avcıoğlu'nun gençliğinden beri bir şekilde Türkiye'nin geri kalmışlığı meselesini sorunsallaştırdığını gözlemlemek mümkündür. Üstüne Avrupa'da gördüğü eğitim ve yine orada tanıştığı Marksizm, Avcıoğlu'nun kafasındaki düşünceleri berraklaştırmış ve onu bir reçete hazırlamaya itmiştir: Kalkınmacı, sosyalist ve aynı zamanda Kemalist ilkelere bağlı bir rejim...

Avcıoğlu, o dönemin sol aydınlarının hemen hepsinde görülebileceği gibi Türkiye'nin geri kalmışlığını rahatlıkla bir norm olarak kabul etmiştir. Ancak o bu durumu Türkiye için bir kader olarak görmemiş ve gidişatı tersine çevirmeyi mümkün kılmaya çabalamıştır. Avcıoğlu'nun yazılarının büyük çoğunluğunun da temasını oluşturan “devrim” lafzı buradan ileri gelmektedir. Avcıoğlu'nun Türkiye'nin geri kalmış halinden kurtulmasına öncülük edecek olan devrimin ana hatlarını, devrimin nasıl gerçekleşeceğini, devrimin dayanacağı toplumsal grupları ve devrimin olası düşmanlarını belirlemesi salt entelektüel bir uğraşın sonucu olarak ele alınmamalıdır. Avcıoğlu'nun gerçekten bir devrim hayal ettiği ve bu devrimin entelektüel bütün dayanaklarını ve aynı zamanda devrimin şemasını ortaya koyduğu açıktır.

Öncelikle *Yön* dergisi Avcıoğlu'nun Türk siyasal hayatına en büyük katkılarından birisi olarak dikkat çekmektedir. Bu derginin isminden de anlaşılacağı üzere Avcıoğlu ve diğer Yöncüler⁴¹⁴ Türkiye'nin gitmesi gereken "yönü" tayin etmek istemişlerdir. Toplamda 222 sayı çıkan *Yön* bize göstermektedir ki dergi daha ilk günden, ev hanımlarından önemli bürokratlara, Türkiye'nin önde gelen akademisyenlerinden öğrencilere kısacası Türkiye'nin hemen her kesiminden insanları buluşturan bir platform haline gelmiştir. Bu yanı sıra sanıyoruz ki *Yön*'ün Türk siyasal hayatındaki yeri yadsınamazdır. Hatta daha da ileri gidersek en azından Türk solu açısından, o dönem içerisinde özellikle toplumsal karşılık bulma konusunda, *Yön*'den daha fazla kitleselleşmiş bir harekete rastlamak mümkün değildir. Türk siyasi tarihinin sol kanadındaki diğer majör iki kanat olan TİP ve MDD kanadı toplumsal desteğe ulaşmakta *Yön* kadar başarılı olamamışken, siyasi ya da askeri elitleri etkileme konusunda da *Yön*'ün yarattığı etki diğer hareketlerin üstünde olmuştur.

Lakin okuduğunuz tezin asıl üstüne düşmek istediği nokta 1960'ların Türkiye'deki sol tartışmalar arasında önemli bir gündem maddesini oluşturan Osmanlı'nın toplum yapısı tartışmalarında Avcıoğlu'nun nasıl bir noktada konumlandığı ve genel olarak Avcıoğlu'nun başta Osmanlılar olmak üzere tarihçilik anlayışını çözümlemektir. Türk solu içerisinde bu minvalde öncelikle bakılması gereken yer, 1960-70'lerde Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına genel hâkim olan iki görüşün tespitidir. Solcu aydınların Marx'ın kavramsallaştırdığı Asya Tipi Üretim Tarzı kavramıyla oldukça haşır neşir olmaları ve Osmanlıları bu perspektifte incelemeye çalışmaları anlaşılabilir. Marx'ın notlarında genel itibarıyla Avrupa ve Asya toplumları arasındaki farkı üretim ilişkileriyle açıklama çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkan ATÜT, özellikle Hindistan, Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerde etüt edilmiştir. En temelde Asya ve Avrupa'daki toplumsal ilişkiler arasındaki farklara eğilen bu görüş uyarınca, topraktaki mülkiyet ilişkisi iki toplumsal yapıyı belirleyen başlıca yapı olmuştur. Avrupa örneğinde parçalı ve merkezi olmayan bir otorite görüntüsü varken, ATÜT'ün olduğu coğrafyalarda

⁴¹⁴ Bildiriyi ilk anda imzalayan 164 isim arasında bulunan kişilerden bazıları: Turan Güneş, Çetin Altan, Fakir Baykurt, Sencer Divitçioğlu, Abdi İpekçi, İdris Küçükömer, İlhami Soysal, Cavit Orhan Tütengil vd.

merkezi bir otorite ve toprağın mülkiyetinin sultana/devlete ait olduğu bir sistem gelişmiştir. Bu neticede de bahsi geçen iki farklı toplum yapısı da farklı iki noktaya evrilmiş ve nihayetinde kapitalizme ulaşan batı ve “geri kalmış” doğu denkleminde bir açıklama sunmuştur.

1960 ve 1970’lerde Osmanlı’nın toplum yapısı tartışmalarına katılan yazarlar da ATÜT ve feodalizm arasında pozisyonlanmışlardır. Niyazi Berkes, İdris Küçükömer, İsmail Cem, Behice Boran ve Sencer Divitçioğlu gibi toplum yapısı tartışmalarına katılmış yazarlardan bazılarının görüşleri, tezin ikinci bölümünde daha detaylı incelenmiştir. Özellikle dikkat çeken husus ise Avcıoğlu’nun bahsi geçen isimlerin hiçbirisiyle birebir aynı fikirde olmayıp, Osmanlı toplum yapısına yönelik özgün bir yorum getirmesidir. Öyle ki okuduğunuz tezin üçüncü bölümündeki “Doğan Avcıoğlu ve ATÜT Tartışmaları” isimli bölümde açıkça görülebileceği üzere Avcıoğlu, ATÜT’çü tezlerin karşısında konumlanmaktadır.

Bu noktada Osmanlıların Asya Tipi Üretim Tarzı örneği teşkil eden bir toplumsal yapı içerisinde olduğunu ileri süren Sencer Divitçioğlu ile açıkça ayrıştıkları görülmektedir. Tablo 1’den de anlaşılabileceği üzere Sencer Divitçioğlu, Osmanlı toplum yapısı ve ATÜT arasında yoğun bir benzerlik tespit etmektedir. Osmanlılardaki miri araziye, ATÜT’te olduğu gibi özel mülkiyetin yokluğu ve toprakta devlet mülkiyeti olarak yorumlayan Divitçioğlu’nun aksine Avcıoğlu, Osmanlılardaki yapı üretimin gerçekleştiği küçük aile işletmesi tapulu ve tasarruf hakkının çocuklarına geçebildiği bir yapıda olmasıyla ATÜT’te öngörülen “özel mülkiyetsiz” yapıdan kesin olarak ayrılmaktadır. Avcıoğlu bahsi geçen statüyü özel mülkiyet olarak değerlendirmese de ATÜT’ten ziyade feodalizme çok daha yakın bir konumda görür. Ayrıca Divitçioğlu’nun ATÜT’te tarıma ve el sanatlarına dayanan “kendini besler” yapısını, Osmanlı’da da aynı görür. Avcıoğlu bu modele üretim açısından katılsa da Osmanlı köyünün, şehirden tamamen kopuk durumda olduğunu kabul etmez ve sipahinin bu noktada reaya ile devlet arasındaki bağlantıyı kurduğunu düşünmektedir.

Aynı şekilde İdris Küçükömer de Sencer Divitçioğlu’na benzer bir şekilde Osmanlıları kendisine göre ATÜT’ün alt dallarından olan “nomadik Turangil

Asyagil Üretim Biçimi” olarak ele almış ve Osmanlı toplum yapısı ve Avrupa feodalizmi arasındaki farkları sıralamıştır. Bu noktada ilginç olan Avcıoğlu ve Küçükömer’in Avrupa feodalizmi ve Osmanlıları kıyasladıkları noktalar ve bulguları oldukça benzerdir. Her iki isim de Osmanlı ve feodal Avrupa’nın toplumsal yapısını köylerin şehirle ilişkisi olduğu ancak yine de üretimin pazar için yapıldığı değil kendine yeter bir modelin olduğunu vurgularlar. Ayrıca her iki isim de Osmanlılardaki toprak mülkiyetinin devlete, Avrupa’da ise şahıslara ait olduğu fikrini paylaşırlar. Ancak bu noktada Osmanlılardaki toprak mülkiyetinin devlete ait olmasıyla merkezi bir yapının ortaya çıkmış olması, Küçükömer için feodalleşmeyi doğrudan engelleyerek anti-feodal bir husus olarak dikkat çekerken, Avcıoğlu’nda bu durum tersi yöndedir. Avcıoğlu, toprakta devlet mülkiyetine rağmen toprakta şahsi tasarrufun yollarının olduğunu ve babadan oğula miras geçebilmenin koşullarının varlığıyla sistemi ATÜT’tense feodale daha yakın bulur. Küçükömer’in tezleri Osmanlı toplum yapısının ontolojik bir analizinden ziyade Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalizme geçemeyişinin nedenlerini aradığı bir çalışmadır. Avcıoğlu ise doğru parametrelerin bir araya geldiği senaryoda Türklerin de kapitalizme hatta Sanayi Devrimi’ne giden yolu arayabileceğine inanmaktadır.⁴¹⁵

İsmail Cem ise çalışmalarında Osmanlı toplum yapısının ATÜT ya da feodal olup olmadığına dair açık bir hükümde bulunmamıştır. Buna rağmen feodalizmi “karanlık” ve “tutucu” olarak değerlendirme eğilimindeyken, Osmanlı sistemini toprakta kişisel tasarrufun önünü açan feodalizmden çok daha “ilerici” ve “devrimci” görür. Lakin en nihayetinde Batılılaşma ile Osmanlılar, Avrupalıların eline düşmüş ve dünyanın en ilerici medeniyetlerinden biriye, en geri kalmış toplumlarından birisi olmuştur. Bu noktada Cem ile Avcıoğlu arasında benzerlik kurulabilecek faktör, Osmanlıların batılılaşma amacıyla attığı adımlardan İngiliz Ticaret Anlaşması ve Tanzimat gibi gelişmelerin Osmanlıların sömürgeleşmesine yol açan sonuçlar doğurduğu ve en nihayetinde Türkiye’nin bir yarı-sömürge duruma sürüklendiğidir. Ayrıca her iki isim de 15. ve 16. yüzyıl Türkiye’si için “dünyanın en ileri toplumu” yorumunu paylaşmaktadırlar. Her iki ismin de Osmanlı toplum yapısının Avrupa’ya göre ilerici olduğu, merkezi devletin asayişin ve kontrolün sağlanması anlamında

⁴¹⁵ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 44-45.

olumlu bir faktör olduğu ve 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlıların kendi doğalarına “aykırı” davranmaya başlamalarıyla sistemin bozulmaya başladığı fikirleri görece benzerlik taşır. Lakin bu noktada Avcıoğlu Türkiye’yi ATÜT’tense Avrupa feodalizmine daha yakın bir yapı olarak analiz eder. Cem ise söz konusu çıktılarla Osmanlıların Avrupa’dan daha “ileri” bir toplum yapısı içerisinde olduğunu öne sürmüş ve Osmanlıları pek çok açıdan feodalizmi engelleyici unsurların olduğu bir sistem olarak analiz ederek Osmanlıları ATÜT olarak değerlendirmese de “anti-feodal” bir toplum yapısı içerisinde değerlendirmiştir.

Sayılan isimler arasında Avcıoğlu’yla en çok uyuşan ismin Behice Boran olduğu görülmektedir. Boran’ın Osmanlı toplum yapısını “merkezi feodalite” olarak yorumlaması Avcıoğlu’nda da karşılık bulmuş hatta Avcıoğlu’nun kendisi dahi zaman zaman bu ifadeyi kullanmıştır.⁴¹⁶ Boran, daha önce sayılan diğer bütün isimlerden ayrılarak Osmanlıları ve Batı feodalitesini, feodal üretim tarzının iki farklı varyantı olarak ele almaktadır. Boran, Avrupa’daki feodal üretim tarzında görülen serfin, derebeye bağlılığı ile Osmanlılardaki reyanın sipahiye/merkeze bağlılığı arasında pek fark görmemektedir. Boran feodal üretim tarzının karakteristik özelliğini “toprağa bağlı emekçi sınıfın varlığı” olgusuyla kurduğundan ötürü Osmanlı reayası ile Avrupa serfinin benzerliklerini göz önünde bulundurarak her iki sistemin de feodal olduğu kanısına varır. Bu noktada Osmanlıların Avrupa’dan farkı kurulan feodal sistemin merkezi olmasıdır. Boran aynı zamanda Avcıoğlu gibi, Osmanlıların da içsel dinamikleriyle, doğru koşullar bi araya geldiğinde Avrupa gibi bir dönüşüm yaşayabileceği ihtimali olduğunu da belirtir. Boran’la Avcıoğlu’nun ayrıldığı noktayı ise Osmanlıların en görkemli olduğu döneme ait görüşleri belirler. Daha önce de bahsedildiği gibi Avcıoğlu’nun 16. yüzyıla kadarki Osmanlı’ya dair görüşleri Osmanlıların ileri bir medeniyet kurabildiği iddiası üzerine şekillenir. Bu noktaya Boran da kısmen katılıyor olsa da Boran burada bir zamanlama problemine dikkat çekmektedir. Osmanlıların en görkemli zamanlarına denk gelen günler dinamik, güçlü ve savaşçı merkezi feodal bir imparatorluk kurma çabasının görüldüğü zamanlarken, aynı dönem Avrupa için feodalizmin terk edilmeye başladığı bir döneme işaret etmektedir. Avrupa’da feodalizmi terk ediş uzun vadede

⁴¹⁶ Avcıoğlu, 2013, a.e., s. 12.

kapitalizme giden yolu aralamış ve feodalizm arkalarında bıraktıkları bir tarihsel olay haline gelmiştir. Osmanlılar için ise feodalizm arkada kalmak bir yana, imparatorluk için zirveyi işaret etmektedir. Dolayısıyla Boran'ın Avcıoğlu'ndan en farklılaştığı nokta feodal üretim biçimine ait toplum yapısının terk edilmeye başlandığı Avrupa kapitalizme giden yolu aralayabilmişken, Avrupalıların arkasında bırakmaya gayret ettiği toplumsal yapının Osmanlıların doruk noktası olması hasebiyle iki toplum arasında bir fark kendisini göstermiştir.

Avcıoğlu'nun Osmanlı toplum yapısına yönelik argümanları ise uzunca incelendiği 3. bölümde görüldüğü gibi Osmanlı toplum yapısını ATÜT'çü tezlerle tezat bulan, Osmanlı toplum yapısını ise tam olarak feodal denemeyecek ancak feodale ATÜT'ten daha yakın bir görüntü veren bir sistem olarak yorumlanmaktadır. Buna göre Tablo 2.'de de görüldüğü üzere Avcıoğlu, Osmanlı-Avrupa feodalizmi-ATÜT arasında yaptığı üçlü karşılaştırmalarda Osmanlıları feodal toplumsal ilişkilerin görüldüğü Avrupa'ya daha yakın görmektedir.

Avcıoğlu kendisinin de iddia ettiği üzere Marksist bir tarih anlayışıyla kaleme aldığı eserlerinin anlatımında baskın olan havanın tarihin ekonomik gelişmeler üzerinden okunması olarak dikkat çeker. Öyle ki daha Orta Asya bozkırlarındaki Türklerden başlayıp Osmanlılara kadar gelen tarih anlatısı içerisinde yazarın eğildiği temel motiflerin sınıf çatışması ve artı değer paylaşımı üzerine olduğu görülmektedir. Okuduğunuz tezin asıl inceleme konusu olan Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı toplum yapısını nasıl ele aldığı konusu incelendiğinde de Avcıoğlu'nun üç döneme ayırdığı Osmanlıların dönemlendirmeleri bize yazarın ekonomi-politik bakışını göstermektedir.

Öyle ki Avcıoğlu'nun Osmanlı anlatısında *primus inter pares* konumda olan bir padişah ile padişahın etrafındaki beylerin çeşitli çıkarları neticesinde kurulan bir ittifaka dayanan ilişkiler kuruluşun asıl kimliğini oluşturmaktadır. Bu noktada tımarların beyler arasında dağıtılması ve fethedilen yerlerin fethedilene bırakılması ilkesine müsaade edilmesi kuruluşun ekonomik kimliğini gözler önüne sermektedir. Avcıoğlu'nun anlatısında kuruluşdaki “gaza” ve “fetihler” genellikle ekonomik motivasyonların dışı vurumu olan bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Keza

Avcioğlu'na göre yükselişe doğru giden dönemde yaşanan padişah değişimlerinin ve ortaya çıkan huzursuzlukların da temelinde ekonomik saikler yatmaktadır.

Yükselişte devletin kimliği değişse de ekonomik gelişmelerin siyaseti belirlemede ana etken olan konumunu koruması hususu değişmemiştir. Avcioğlu'nun Fatih Sultan Mehmet ile başlattığı bu devrin, İstanbul'un fethinin ardından yaşanmış olması tesadüfî değildir. Keza İstanbul'un fethi ile Fatih Sultan Mehmet'in merkezi feodal imparatorluk anlayışına giden yolun kapıları açılmış ve Osmanlılar yeni bir kimliğe bürünmüşlerdir. Fatih Sultan Mehmet'in dönemi incelendiğinde Rumeli'de Osmanlı fütuhatının gerçekleştiği noktalarda, Osmanlıların yöresel derebeyleri ortadan kaldırıp, oradaki toplumsal yapıyı kendi lehine çevirdiği görülmektedir. Derebey tarafından toprak üzerinde kişisel ilişki kurulan, merkezi bir yapının bir parçası olmayan, köylünün durumunun derebeyin altında harap olduğu ve angaryaların devam ettiği yapı, Osmanlı fetihleri neticesinde “miri arazi” konumuna gelen topraklarla beraber Rumeli'de derebeylik sona erdirilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren sadece gaza edilen topraklarda değil aynı zamanda, kuruluş dönemindeki nüfuzlarının da etkisiyle siyasette eli güçlü uç beylerinin de nüfuzunun kırılmasına özen gösterilmiştir. Kuruluşa hâkim olan *primus inter pares* yapının giderek terk edildiği, sultanın özgül ağırlığının diğer beylerin aleyhine arttığı ve merkezileşen bir imparatorluk görüntüsü vermeye başlayan Osmanlılarda söz konusu geçişler kolay olmamış ancak sultanın ve devletin, bahsi geçen gelişmeleri destekleyebilecek iradeye ve olanaklara sahip olması söz konusu şartları normlaştırmıştır.

Avcioğlu'nun Post-Süleyman olarak adlandırdığı ve Osmanlıların son 3 asrını ele alan dönemde ise Osmanlıların gerilemesinin ekonomik boyutu üzerinde uzunca durulmuştur. Tezin üçüncü bölümünde detaylıca açıklanan bölümün bazı yerlerini özetlemek gerekirse, Avcioğlu'nun başka padişahlardan bahsederken iki padişahın değişmesine sebep olan nedeni genellikle ekonomik zeminde açıklama eğiliminde olmuştur. Cülus dağıtamama, tımar sisteminin yozlaşması, yeniçerilerin esnaflaşması, tağşişe başvurma, yüksek enflasyon, Patrona Halil İsyanı gibi özünde ekonomik gerekçeler taşıyan isyanların çıkması ve hatta “Türkiye'nin idam fermanı”

olarak ele aldığı 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın imzalanması gibi olgular, Avcıoğlu'nun “çöküş” döneminin genel hatlarını oluşturmuştur.

Hülasa Avcıoğlu'nun çalışmalarında Osmanlılar için sabit bir yapı görülmez. Söz konusu yapı içerisinde padişahın da dahil olduğu aktörler arasındaki ilişki, genel itibariyle ekonomik saiklerle belirlenmiş ve ağırlıkları her olaya göre yeniden belirlenen bir karakterdedir. Kısaca söylemek gerekirse, Avcıoğlu için I. Murat, I. Selim ve IV. Murat'ın oturdukları payitaht aynı anlama gelmemektedir. Hepsinin döneminde padişahlık mefhumu başka bir anlamı karşılamaktadır. Aynı şekilde Osmanlılar için 15., 17. ve 19. yüzyıldaki tımar veya yeniçeri gibi Osmanlı'nın omurgasını oluşturan kurumlar her dönemde aynı karakteri göstermemektedir. Avcıoğlu'nun eserine hâkim olan üslubun, Osmanlılara ait kurum ve sınıfların ekonomik saiklerin belirlediği güç ilişkilerine göre değişiklik gösterdiği şeklinde olduğu gözlemlenebilir.

Avcıoğlu'nun Marksizm'le ilişkisi de ele alınması gereken başka bir husustur. Kendisinin Marksist tarihçi anlayışı “insanlık tarihinin tamamını açıklayan tek yaklaşım”⁴¹⁷ olarak savunması, Avcıoğlu'nun Marksist tarihçiliği benimsediğini olarak yorumlanabilse de Avcıoğlu'nun zaman zaman Marksist tarihçilik anlayışına ters düştüğü de görülmektedir. Öncelikle Avcıoğlu'nun tarih anlatısının iktisadi parametreler, artı ürün ve sınıf çatışmaları ekseninde döndüğü görülse de milliyetçi bir tını barındıran öğelere rastlamak da mümkündür. Genellikle Marksist tarihçilik anlayışına gelen milli, dini veya kültürel öğeleri göz ardı ettiği şeklinde eleştiri, Avcıoğlu'nun Marksist metotla yazılan eserlerinde hissedilmez. Keza Avcıoğlu bugünkü anlamıyla anladığımız şekilde olmasa da milliyetçi ve Kemalist olduğunu saklama ihtiyacı hissetmemiş ve onun bu özelliği anlatısına da yansımıştır. Ayrıca Avcıoğlu'nun Türkiye'yi sosyalizme yani Avcıoğlu'na göre ileriye götürecek olan “zinde kuvvetler” tahayyülünün de normal şartlarda Marksist bir tarih anlatısının ögesi olmaması gerektir. Çünkü böyle bir anlatımda zinde kuvvetler, tarihsel materyalizmin doğal bir ögesi olarak değil ancak dışsal bir etken olarak anlatıya dahil olabilirler. Bu da Avcıoğlu'nun Marksist metodu biraz daha işlevsel, kendi çıkarlarına ve düşüncesine uygun bir şekilde kullandığı yorumunun oluşmasına

⁴¹⁷ Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, s. 91.

sebebiyet verebilir. Bu noktada Gökhan Atılğan'ın, Avcıoğlu'nun özellikle Yön'deki yazıları incelendiğinde, Avcıoğlu'nun tahayyülündeki toplumsal modelin Kemalizm'in Marksist dokunuşlarla tekrardan yorumu ya da Kemalizm'le Marksizm'in bir çeşit sentezi olarak değerlendirilebileceği yorumu⁴¹⁸ dikkate değerdir.

Avcıoğlu'nun Marksist ve Kemalist kimliğini daha detaylıca açıklamak gerekirse öncelikle göze çarpan olgu, Avcıoğlu'nun Kemalist damarının Marksizm'e ağır bastığıdır. Zira Kemalist devrim ve onun getirdiği ilerici fikirler Avcıoğlu'nda doğrudan karşılık bulur ve cumhuriyetin kurucu unsuru olan Kemalist tabanı modifiye ihtiyacı hissetmez. Dönemin sol görüşünde hakim olan bazı diğer görüşlerinden Kemalist düşüncenin aşılması, geliştirilmesi, terk edilmesi gibi fikirler onun şahsında çok karşılık bulmamıştır. Hatta Avcıoğlu'nun cumhuriyete dair tahayyülleri ve “düzeltme” çabası “Kemalizm'in aşındırılmış” olmasından ileri gelmektedir. Avcıoğlu'nun hem *Yön* hem de *Devrim*'deki makaleleri incelendiğinde Kemalizm'in anti-emperyalist, devrimci, ihtilalci ve laik yönü gibi yanlarının Avcıoğlu'nun da şirazesini teşkil ettiği söylenebilir. CHP'nin 6 oku göz önüne getirildiğinde, oklardaki ilkelerin hemen hepsinin aynı zamanda Avcıoğlu'nu tanımlamak için kullanılabilecek sıfatlar olduğu görülebilir.

Bunun yanı sıra Avcıoğlu'nun Marksist yönünü de incelemek meseleyi daha anlaşılır kılacaktır. Metnin başından beri vurgulandığı üzere Avcıoğlu'nun en büyük hassasiyeti Türkiye'nin geri kalmışlığı mevzusudur. Avcıoğlu'na göre SSCB ve diğer Doğu Avrupa ülkeleri gibi geç kapitalistleşmiş/kapitalistleşmemiş yapıların hızlı kalkınmasının ardında yatan unsur sosyalizmin kendisidir. Dolayısıyla Avcıoğlu, kendince geri kalmış olarak nitelediği Türkiye'nin de hızlıca gelişmesi ve kalkınması için yegane çözümünü sosyalizmde bulur. Bir başka deyişle Avcıoğlu'nun Marksizm'i, onun Türkiye için öngördüğü ekonomik modele işaret eder. Ekonomik model dışında Marksizm'in ilkelerini benimsemediğini söylemek ileri gitmek olsa da Avcıoğlu'nun Marksizm'in temelinde yer alan sınıf çatışması ya da enternasyonal gibi ilkelerle daha az ilgilendiği görülmektedir. Üstüne

⁴¹⁸ Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar.*, s. 53-54.

Avcioğlu'nun Türkiye için öngördüğü “sosyalist devrim” iki yanıyla Marksist diyalektik açısından problemlidir. İlk problem devrimin niteliğinin işçi ya da köylü gibi emeği üreten sınıflara dayanmamasından ileri gelmektedir. Aydın ve subaylardan oluşan zinde kuvvetlerin bir yönüyle “elitist” bir yapıyı çağrıştırdığı öne sürülebilir. İkinci olarak da daha önce de bahsedildiği gibi Türkiye’deki devrimi yapmasını beklediği aydın ve subaylardan mürekkep “zinde kuvvetlerin”, Avcioğlu’nun üstten alta bir devrim hayal ettiğini göstermektedir.

Bu noktada Avcioğlu’nun sadece Marksist bir metot belirlemesinin ötesinde, en azından tarihi gelişmeler konusunda referans aldığı isimlerin de Avcioğlu’nun tarihi ekonomik bir perspektif içerisinde incelemesine sebebiyet vermiş olması olasıdır. Öyle ki Avcioğlu’nun hemen her eserinde ama özellikle Osmanlıların kuruluş yıllarının anlatıldığı kısımlarda olmak üzere sürekli Ernst Werner’e atıf verildiği görülmektedir. Werner’in Marksist bir tarihçi olduğu ve Osmanlıların kuruluşunu ekonomik saiklerle açıklama çabası içerisinde olduğu bilinmektedir. Lakin Avcioğlu’nun sıklıkla atıf verdiği diğer isimler incelendiğinde de ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Doğan Avcioğlu, ünlü tarihçiler Mehmet Fuat Köprülü ya da Halil İnalcık gibi Marksist olarak anılmayacak tarihçilerin eserlerinden yaptığı eserlerinden aldığı verileri ya da bilgileri kendi ekonomi-politik tarih anlatısına destek olacak şekilde kullanmaktadır. Veya bir başka önemli tarihçi isim olan Ömer Lütfi Barkan’ın Osmanlı iktisat tarihi üzerine yaptığı araştırmalardaki gelir, ticaret, üretim veyahut vergi gibi verileri, Avcioğlu’nun kendi Marksist anlatısı içerisinde bir bütüne oturtma eğiliminde olduğu görülebilir.

Sonuç olarak bakıldığında Doğan Avcioğlu’nun tarih anlayışı Marksist olarak kabul edilse dahi, Avcioğlu’nun çalışmalarında kanıtlamaya ya da öne sürmeye çalıştığı noktanın kendi ideolojik pozisyonundan gelen bir bagajla geldiğini söylemek de mümkündür. Avcioğlu, bir tarihçi ya da iktisatçı olmadığı halde bu denli çok ekonomi-politik metotlu eser üretmesinin arkasında güncel siyasi mücadelesinin de etki gösterdiğini söylemek mümkün olabilir. Öyle ki Avcioğlu’nun ölümünden sonra notlarından hazırlanan *Osmanlı’nın Düzeni* isimli kitabın son sayfasında, kitabı yayına hazırlayan kişi olan Doğan Yurdakul’un Tanzimat’tan sonra Avcioğlu’nun notlarının bittiğini söylemektedir. Ancak Avcioğlu’na ait olan

son notun, son paragrafı Atatürk'ün Tanzimat Fermanı'nı Avcıoğlu'na benzer bir şekilde, Avrupalıların Osmanlılar üzerlerindeki çıkarlarını korumaya yardımcı bir yapı oluşturmaya vesile olan gelişme olarak değerlendirmesiyle sona ermektedir. Söz konusu durum bize Avcıoğlu'nun Orta Asya'dan başlayarak günümüze değin gelen tarih anlatısı içerisinde, kendi politik arzularını destekleyecek nüveler olması da mümkün olduğunu göstermektedir.

Hülasa Avcıoğlu genellikle *Yön-Devrim Hareketi* ve 9 Mart çerçevesinde ele alınan bir şahıs olsa da onun çalışkanlığının ve özverisinin en berrak örneği olan tarihi çalışmalarının da yabana atılamayacak derecede değerli ve önemli eserler olduğunu belirtmek gerekir. Toplamda 14 ciltlik kitabı ve sayısız makalesi olan Avcıoğlu'nun her çalışmasını büyük bir özveriyle hazırlaması ve arkasında çok büyük bir emeğin olduğunu belli eden anlatımıyla Türk siyasal hayatındaki yeri zaten tartışılmaz olan Avcıoğlu'nun konumunu daha da yükseltmektedir. O yüzdendir ki bu derece eşsiz olan konumuyla ölümünün 51. yılında, 26 yaşında genç bir akademisyenin merakını celp etmeyi başaran ve o genç akademisyene hala söyleyecek bir şeyleri olan Doğan Avcıoğlu'nu sadece sol teorinin ya da Türkiye siyasal yaşamının bir değeri olarak değil, Türkiye'nin bir değeri olarak görme hususunun kıymetli olduğuna inanıyoruz.

KAYNAKÇA

- Akkurt, Halil: **Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları**, 1. bs, Ankara, İmge Yayınevi, 2020.
- Akyıldız, Ali: “Para”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV, 2007, s. 164.
- Akyol, Hüseyin: Atsız, **Bölüne Bölüne Büyümek Türkiye’de Sol Örgütler**, 3. bs, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2022.
- Altay, Aykut: Ahmet “Doğan Avcıoğlu ve Orta Asya Türkleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 20, No: 2, 2018, s. 233-251.
- : “Doğan Avcıoğlu’nun tarihçilik anlayışı”, Antalya, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Altay, Aykut, Çelen: Ahmet Gökhan “Osmanlı’nın Kapitalizme Geçemeyişinin Günah Keçisi Olarak Batı Müdahalesi: 1960’lar Türkiye Sosyalizminden Örnekler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 40, 2021, s. 356-377.
- Anday, Cevdet: Melih **Yeni Tanrılar - Yasak**, 1. bs, İstanbul, Adam Yayınları, 1996.
- Anderson, Perry: **Lineages of the Absolutist State**, 2. bs, London, Verso, 1980.
- : **Mutlakiyetçi Devletin Kökenleri**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2023.
- Ateş, Toktamış: **Siyasal Tarih**, 3. bs, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Atılğan, Gökhan: “Karpiç’te ‘Kandırılan’ İhtilalci”, **Praksis**, No: 5, 2002, s. 257-275.
- : **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol**, 10 cilt, C. 8, ed. Murat Gültekingil, 5. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- : **Mühürler**, ed. Gökhan Atılğan, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.

- : “Sosyalist Milliyetçilik Söylemi (Türkiye 1961-1968): Temeller, Ayrılıklar”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 64, No: 3, 2009, s. 1-25.
- : **Türkiye Solundan Portreler**, ed. Emir Ali Türkmen, Ümit Özger, 1. bs, Ankara, Dipnot Yayınları, 2016.
- : **Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar**, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2020.
- : “Yön’ünü Ararken Yolunu Yitirmek”, **Praksis**, No: 6, 2002, s. 119-151.
- Atılğan Gökhan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, (ed.): **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.
- Atsız, Hüseyin Nihal: “Turancılık”, **Ötüken**, (1973).
- Avcıoğlu, Doğan: **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, C. 1, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, C. 2, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, C. 3, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, C. 4, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : “Mutlu Azınlık Fütursuzluğu”, **Yön**, (25.02.1966).
- : **Osmanlı’nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap**, 6 cilt, C. 6, 2. bs, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2013.
- : **Türkiye’nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, C. 1, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1996.

- : **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, C. 2, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1996.
- : **Türklerin Tarihi**, C. 1, 2. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : **Türklerin Tarihi**, C. 2, 1. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- : **Türklerin Tarihi**, C. 5, 1. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1984.
- : **Türklerin Tarihi**, C. 3, 1. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1985.
- : **Türklerin Tarihi**, C. 4, 1. bs, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1986.
- Aydemir, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam**, 53. bs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2023.
- Balta, Ecehan: “Türkiye Solunda Milliyetçilik: Üç Kaynak Üç Dönemeç”, **Praksis**, No: 6, 2002, s. 153-174.
- Barthold, Wilhelm: **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, 1. bs, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004.
- Barthold, Wilhelm, Mehmet Fuat Köprülü: **İslam Medeniyeti Tarihi**, 6. bs, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Baş, Muhammed Fazıl: “Power or the people: A comparison of the thoughts of Doğan Avcıoğlu and İdris Küçükömer regarding the intellectual climate of the 1960s”, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Bayram, Hasan Hüseyin: “Son Jön Türk: Doğan Avcıoğlu”, **Bilim ve Gelecek**, No: 235, 2023, s. 6-25.
- Belli, Mihri: **İnsanlar Tanıdım**, 1. bs, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1990.
- Berkes, Niyazi: **The Development of Secularism in Turkey**, McGill-Queen's University Press, 1964.

- _____: **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 6. bs, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- _____: **Türkiye İktisat Tarihi**, 5. bs, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- _____: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, ed. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Bora, Tanıl: **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, 7. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.
- _____: **Demirel**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2023.
- Boran, Behice: “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet - Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”, **Yön**, (05.12.1962).
- _____: **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.
- _____: “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”, **Yön**, (17.10.1962).
- Cem, İsmail: **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 32. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Cemal, Hasan: **Kimse kızmasın, kendimi yazdım**, 8. bs, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.
- Çakan
Hacıibrahimoğlu,
İşil: “Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu”, **Akdeniz İİBF Dergisi**, C. 4, No: 7, 2004, s. 31-47.
- Çiçek, Atıl Cem: **Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967) - Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır**, 1. bs, İstanbul, Tezkire Yayınları, 2016.
- Damlıbağ, Fatih: “Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmalarının 1960’lı Yılların Türk Düşünce Dünyasına Etkileri”, **Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi**, C. 12, No: 2, 2023, s. 23-37.
- Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, 1. bs, İstanbul, Alfa

- Sencer: Yayınları, 2015.
- Ersan, Vehbi: **1970’lerde Türkiye Solu**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Gencer, Sedat: “Az gelişmişlik, geri kalmışlık ve kalkınma: İsmail Cem örneğinde 1960’lı yıllarda solun tarih kurgusu.”, **İnsan & Toplum**, C. 3, No: 6, 2013.
- Gencer, Tülay: “Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Gültekingil Murat, (ed.): **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol**, 10 cilt, C. 8, 5. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- Harman, Chris: **Halkların Dünya Tarihi**, 8. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.
- Itzkowitz, Norman: **Ottoman Empire and Islamic Tradition**, New York, A.A. Knopf Inc., 1973.
- İmzacı, 164: “Bildiri”, **Yön**, (20.12.1961).
- İnan, Afet: “Atatürk’ün Vatandaşlık Hak ve Vazifeleri Üzerindeki Düşünceleri”, **Belleten**, C. XXVII, No: 108, 1963.
- Karadaş, Yücel: “Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları ve Marx”, **Selahattin Hilav’a Saygı**, 1. bs, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.
- Kayalı, Kurtuluş: **Düşüncenin Coğrafyası**, 1. bs, İstanbul, Ketebe, 2021.
- Kıvılcımlı, Hikmet: **Osmanlı Tarihinin Maddesi**, 1. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2020.
- Küçük, Yalçın: **Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)**, C. 5, 1. bs, Tekin Yayınevi, 1988.
- Küçükömer, İdris: **Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma**, 1. bs, İstanbul, Ant Yayınları, 1969.
- : **Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma**, 1. bs, İstanbul, Kapı Yayınları, 2021.

- : **Sivil Toplum Yazıları**, 1. bs, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Macar, Elçin: “Doğan Avcıoğlu ve 12 Mart”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Mardin, Şerif: **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 25. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.
- Marx, Karl: **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, 4. bs, İstanbul, Sol, 1979.
- : **Kapital**, 3 cilt, C. 1, 14. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.
- : **Kapital**, 3 cilt, C. 2, 9. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.
- : **Kapital**, 3 cilt, C. 3, 7. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.
- Marx, Karl,
Friedrich Engels: **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, 2. bs, Ankara, Sol, 1977.
- Oyan, Oğuz: **Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye**, 1. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Özdemir, Hikmet: **Doğan Avcıoğlu - Bir Jön Türk’ün Ardından**, 1. bs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2000.
- : **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1986.
- : **Tarih ve Politika**, 1. bs, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.
- Özyüksel, Murat: “İdris Küçükömer üzerine ısrarla sürdürülen kavram kargaşasına bir son verme çabası”, **Birikim**, No: 331, 2016, s. 121-130.
- Said, Edward: **Şarkiyatçılık**, 11. bs, İstanbul, Metis Yayınları, 2021.
- Savran, Sungur: **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt I: 1908-1980**, 2 cilt, C. 1, 4. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Sümer, Çağdaş: **Düzenini Arayan Osmanlı**, 1. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2023.

- Şenel, Alaeddin: **İnsanlık Tarihi Kemirgenlerden Sömürgenlere**, 8. bs, İstanbul, İmge Yayınevi, 2023.
- Şener, Mustafa: **Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön**, MDD ve TİP, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.
- Tanyol, Cahit: “Türkiyede Burjuvazi Meselesi”, **Yön**, (17.10.1962).
- : “Türkiyede Burjuvazi Meselesi”, **Yön**, (31.10.1962).
- Tıgılı, Kemal Barış: “Doğan Avcıoğlu ve Devrim Gazetesi”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Timur, Taner: **Marx-Engels ve Osmanlı Toplumu**, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.
- : **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 5. bs, Ankara, İmge Yayınevi, 2010.
- Tunçay, Mete: **Osmanlı’dan Cumhuriyete Solun Tarihine Düşülen Notlar**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Turan, Ömer: “Doğan Avcıoğlu”, C. 9, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Tüfekçi, Gökhan: “Doğan Avcıoğlu’nun kalkınma arayışları”, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Ulus, Özgür Mutlu: **Türkiye’de Sol ve Ordu (1960-1971)**, 1. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Vyronis, Speros: **Küçük Asya’da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma**, 1. bs, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2020.
- Werner, Ernst: **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar**, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.
- Wolf, Eric Robert: **Avrupa ve Tarihsiz Halklar**, 2. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Wood, Ellen **Özgürlük ve Mülkiyet**, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
Meiksins:

Yurtsever, Haluk: **Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980**, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2020.

